

म. ग्रं. सं. ठाणें
विषय
सं. क्र.

REFBK-0003671

सोन ३६२८

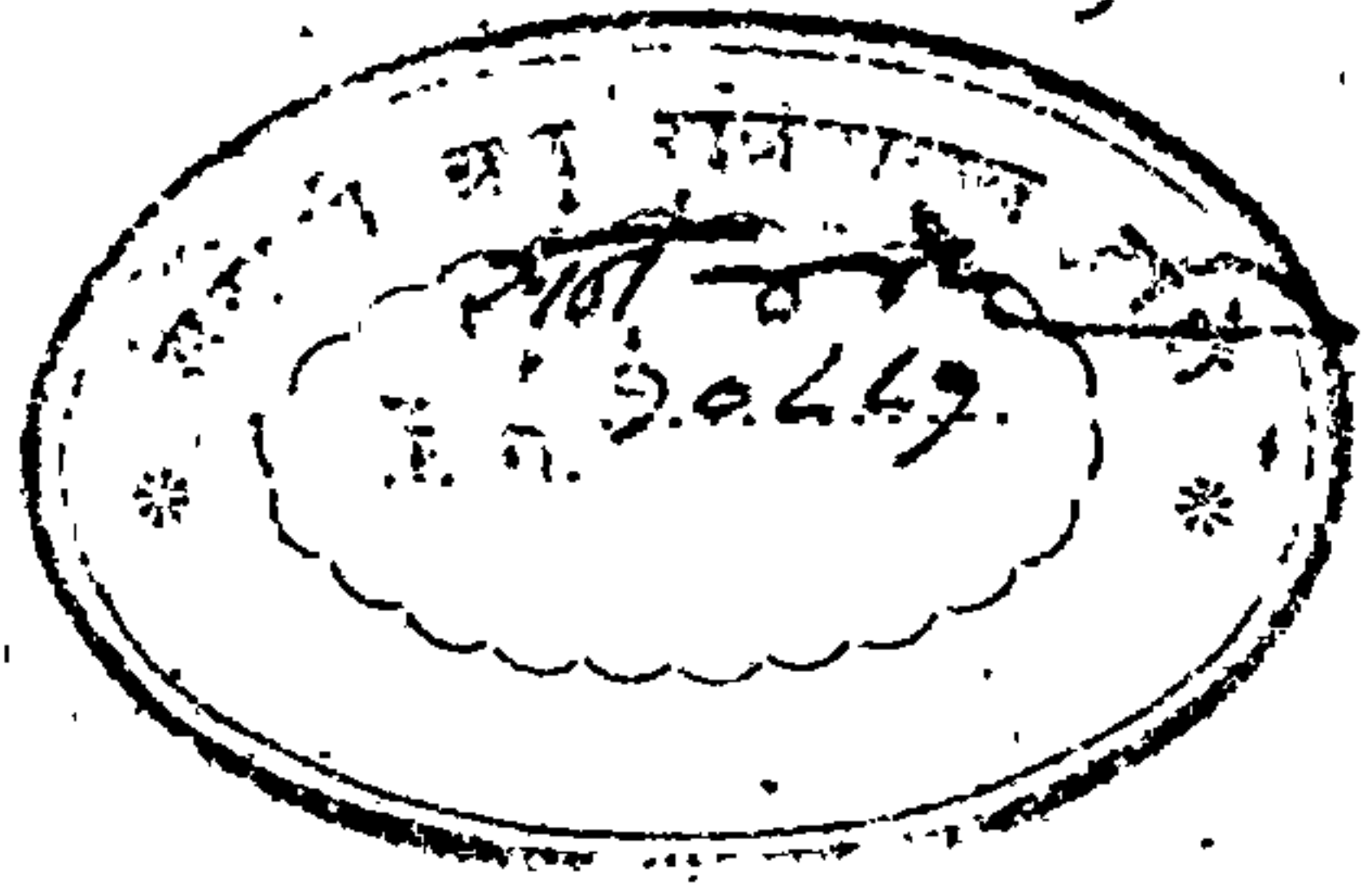
दा. २५.

३६०९.

११०५१

१०५-२

११५३

90249

महाराष्ट्रीयांचे काव्यपरीक्षण

अथवा

महाराष्ट्रीय वाङ्मयाभिरुचीच्या इतिहासातील

एक प्रकरण

विभाग पहिला

ब्रिटिशसत्तेपूर्वीचा काल

REFBK 0003671

REFBK-0003671

लेखक

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर एम्. ए. पीएच्. डी.

संपादक महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश

मुद्रक व प्रकाशक-डॉ. श्री. व्यं. केतकर, ज्ञानकोश छापखाना,

८४१ सदाशिव पेठ, पुणे.

१९२८

प्राचीन महाराष्ट्राचा इतिहास

लेखक-डॉ. श्री. व्यं. केतकर

[या विषयावरील अभ्यास पुरा होऊन ग्रंथ बाहेर पडायला सुमारे तीन वर्षे म्हणजे
ता. १ जून १९३१ पर्यंत काळ लागेल]

ख्रिस्तपूर्व ३०० पासून ख्रिस्तोत्तर १३०० पर्यंतचा दीर्घकाल म्हणजे प्राचीन महाराष्ट्राचा इतिहास होय. या कालांत सुमारे २९ राज्या-क्रांत्या झाल्या आहेत आणि ४ धर्मक्रांत्या झाल्या आहेत हा इतिहास तयार करण्यासाठी साहित्य मुबलक आहे. पण ते सर्व वापरले गेले नाही. या कालाचा राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व अर्थशास्त्रीय इतिहास तयार करण्याचे डॉ. केतकर यांनी अंगावर घेतले आहे व ३ वर्षांत हे कार्य पुरे पडणार आहे काम अत्यंत खर्चाचे आहे. तथापि वाचकवर्गाच्या आश्रयावरच अवलंबून राहून काम पुरे करावयाचे योजिले आहे. किंमत रु. १९ पासून मुदती अखेर रु. ३९.

वर्गणीचे दर

(१) वर्गणीदार, प्रकार पहिला:-

मुदत	किं. रु.
१जून १९२८ पर्यंत वर्गणी भरणार	१९
१जुलै " " "	१९॥
१आगष्ट " " "	१६
१सप्टेंबर " " "	१६॥

१ऑक्टोबर	" "	१७
१नोव्हेंबर	" "	१७॥
१डिसेंबर	" "	१८
१जानेवारी १९२९	" "	१८॥
१फेब्रुवारी	" "	१९
१मार्च	" "	१९॥
१एप्रिल	" "	२०
१मे	" "	२०॥
जून	" "	२१
याप्रमाणे जून १९३०	" "	२७
१जून १९३१	" "	३३

व ग्रंथप्रसिद्धीनंतर अखेरची किंमत रु. ३९.

(९) वर्गणीदार प्रकार दुसरा:-फक्त ९ रुपये आगाऊ भरून ग्रंथ जसजसा तयार होईल तस-तसा घ्यावयाचा याप्रकारे १९२८ साली जे ग्राहक होतील त्यांस पहिला भाग रु. सात, दुसरा भाग रु. सात व तिसरा भाग रु. सहा व आगाऊ आलेले रु. पांच मिळून २९ रुपयास देऊं. ट.ख. निराळा.

(यासंबंधाने सविस्तर माहिती देणारे पत्रक मागवावे)

म्यानेजर ज्ञानकोश छापखाना, पुणे.

महाराष्ट्रीयांचे काव्यपरीक्षण

ग्रंथसंक्षेप

प्रकरण १ ले (पृ. १-३)

प्रास्ताविक

मराठी काव्यपरीक्षणाचा इतिहास कविते-बरोबरच जन्मास आला (पृ. १). संस्कृत साहित्यकारांचे मराठी वाङ्मयाकडे दुर्लक्ष झाले (पृ. १). साहित्यशास्त्रज्ञांनी प्राकृत वाङ्मयाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे या शास्त्राचा विकास थांबला (पृ. २). साहित्यशास्त्राचे नियम केवळ मार्गदर्शक आहेत (पृ. २). काव्यपरीक्षणाचा इतिहास लोकाभिरुचीच्या इतिहासाचा भाग आहे (पृ. २).

प्रकरण २ रे (पृ. ३-१०)

काव्यपरीक्षक आणि जनता

जनता हे काव्याचे शेवटचे न्यायासन आहे (पृ. ३). प्रल्हाद बडव्याने "सुश्लोक वामनाचा" ही आर्या लिहिली तेव्हापासून लोकमतांत विशेष बदल झाला नाही (पृ. ४). टीका अधिक उपयुक्त करण्याच्या व टीकाकार वर्ग अधिक जबाबदार करण्याच्या दृष्टीने काव्यपरीक्षणाचा इतिहास महत्त्वाचा आहे (पृ. ५). समकालीनांकडून चहा कांहीच झाली नाही हे भवभूतीच्या बाबतीत खरे नाही (पृ. ५). महाराष्ट्रीय वाङ्मय लोकाश्रयानेच वाढले आहे (पृ. ६). मराठी कवितेस दरबारी कवितेचे दुर्गुण लागले नाहीत. (पृ. ६). मोगरे यांचे मराठी भाषाविकासावर काव्य (पृ. ७). हालच्या सप्तशतीवरून प्राकृत वाङ्मयास आश्रय देण्याची राजेलोकांची पद्धति सिद्ध होत नाही (पृ. ८). टीकाकारांची टीका प्रामाणिक असल्यास ती लोकमतप्रदर्शक असते म्हणून उपयुक्त आहे (पृ. ८). चांगले वाङ्मय

पोसण्याइतकी जनता सुशिक्षित आहे काय? (पृ. ९). लोकाभिरुचि दुर्लक्षणे ग्रंथलेखकास शक्य आहे काय? (पृ. ९).

प्रकरण ३ रे (पृ. १०-१७)

भारतीय काव्यपरंपरा व मराठी संतकवी

संतकवी भारतीय कविपरंपरेतील व्यक्ती नव्हत्या (पृ. १०). कवि म्हणजे शहाणा या अर्थाने संतांस कवि म्हणतां येईल (पृ. ११). संतकवीनां कवी म्हणून व त्यांना लागू पडणारे वर्णन कविलक्षण समजून अर्वाचीन कवींचा उपहास करण्याची प्रवृत्ति (पृ. ११). संस्कृत अध्यात्मवाङ्मयाचे विस्तरण मराठी कवींचे ग्रंथ होत (पृ. ११). नवव्या शतकापासून ज्ञानेश्वरकालापर्यंत संस्कृत, व कानडी वाङ्मयांचे कोश, व्याकरण, साहित्यशास्त्र, नाट्यकथा व काव्य, संगीत व ज्योतिष या बाबतींत सिंहावलोकन, आणि त्यावरून महाराष्ट्राचे वाङ्मय संस्कृत व मराठी या दोन भाषांत होते याचे स्पष्टीकरण (पृ. १४). मराठी वाङ्मय आणि महाराष्ट्राची संस्कृति ही एकच धरतां कामां नयेत (पृ. १७).

प्रकरण ४ रे (पृ. १७-१९)

संतकवींचे पूर्वगामी

संतकवींचे पूर्वगामी द्राविडांतील आळवार होते; आणि नाथसंप्रदाय आणि रामानंद यांस संतकवींचे पूर्वगामी म्हटले पाहिजे (पृ. १७).

प्रकरण ५ वें (पृ. १९-२४)

मराठी वाङ्मयाचा पहिला काळ व
कवींचे आपल्या अस्तित्वाचे समर्थन

ज्ञानेश्वरपूर्वकालांत मराठींत शिष्टवाङ्मय नसल्यामुळे ज्ञानेश्वरकालीं मराठींत ग्रंथलेखन करतांना देशभाषेंत लेखनावदल माफी मागण्याची किंवा समर्थन करण्याची तन्हा पडली ती महिपतीच्या काळापर्यंतहि दिसून येते. दासोपंत संस्कृतपेक्षां मराठींतच लिहिणें जास्त चांगलें असें समजत होता व संस्कृतमध्ये लिहिणें हा दांभिक पक्ष समजत होता. दासोपंताच्या वृत्तींत आणि मराठीच्या अर्वाचीन अभिमान्यांच्या वृत्तींत फरक आहे (पृ. १९).

प्रकरण ६ वें (पृ. २५-२९)

अभिज्ञतेचे तीन प्रकार

आदरव्यक्ति, भाषांतर व अनुकरण

संतमंडळी एकमेकांविषयीं आदर दाखवीत, पण तो कवि म्हणून न दाखवितां संत म्हणून दाखवीत. मराठी ग्रंथांचीं संस्कृतमध्ये रूपांतरें होत; आणि कवि एकमेकांचें अनुकरण करीत. मनास बोध नामदेव, एकनाथ, रामदास व वामन या चौघांनीं लिहिला आहे (पृ. २९).

प्रकरण ७ वें (पृ. २९-३३)

स्वकाव्यसमर्थन आणि त्याचें महत्त्व

मराठी कवी स्वकाव्याचें समर्थन करीत. ती समर्थन करण्याची पद्धति अशी होती कीं,

प्रकरण ८ वें (पृ. ३३-४०)

संतकवींची आपल्या वैशिष्ट्याविषयीं
जाणीव

आपल्या काव्याचीं परीक्षणतत्त्वे निराळीं आहेत अशी संतकवींनां जाणीव होती; तथापि आपल्या वृत्तीचें साहित्यशास्त्रदृष्ट्या समर्थन करण्याची बहुतेक कवींनां ताकद नव्हती, आणि यासाठीं ईश्वरी प्रेरणेचें विधान पुष्कळ प्रसंगीं होत होतें (पृ. ३३). संतकवींनीं रसास प्राधान्य दिलें आहे, आणि यासाठीं सरळ अकृत्रिम काव्याचा आग्रह धरिला आहे. संतकवींची काव्यविषयक वृत्ति आणि मोरोपंतांची काव्यविषयक वृत्ति हीं भिन्न होतीं. मोरोपंतावर रानड्यांनीं टीका केली तीविषयीं चिपळुणकर आणि पांगारकर यांची चुकीची वृत्ति (पृ. ३८).

प्रकरण ९ वें (पृ. ४०-४४)

स्वतःवर अभिप्राय व्यक्त करण्याची
पद्धति

संतकवी स्वतःच अभिप्राय देत. ती पद्धत आजच्या स्थितींत खपण्यासारखी नाही. तुकाराम आत्मस्तुतीबरोबर दुसऱ्यांची निंदा करीत होता. तुकारामास कोणत्या कवीविषयीं इतका मत्सर होत होता हें सांगतां येत नाही (पृ. ४२).

प्रकरण १० वें (पृ. ४४-५३)

रामदासांचें साहित्यशास्त्र

संतकवींच्या काव्यांतील ग्रंथ

वर्गीकरण करतात, त्यांचे इंप्रेशनिस्ट, इमिटेटिव्ह व इन्स्पायर्ड असे भाषांतर होऊ शकेल. रामदासांना काव्य सरळ पाहिजे, क्लृप्त्यांचे नको आहे. काव्य हे जर मनावर अवलंबून आहे आणि मनाचे सात्त्विक, राजस आणि तामस असे तीन प्रकारचे भेद आहेत आणि त्यांत सात्त्विक हे श्रेष्ठ प्रकारचे मन आहे तर सात्त्विक काव्य देखील श्रेष्ठ आहे. त्याचे विषय राजे नाहीत तर ईश्वर, ऋषि व शास्त्र हे आहेत (पृ. ४४).

प्रकरण ११ वे (पृ. ५३-६३)

शिवकालीन वाङ्मय आणि तत्संबद्ध वातावरण

शिवकालीन संस्कृत आणि मराठी वाङ्मय अत्यंत विविध होते व आकाराने फार मोठे होते. राजाश्रयाने संस्कृत कविता आणि मराठी पोंवाडे एवढेच काव्य झाले. आणि या काळांत वाङ्मयोत्पादनाची स्थाने देखील पंचवीस तीस होती. मराठी कवी सुमारे ६० वर दिसतात. मराठी भाषेवरील फारशी आवरण काढून टाकण्याची खटपट झाली. कोशवाङ्मय झाले, अमदी ऐहिक प्रकारचे वाङ्मय झाले व पुष्कळशा संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरे झाली. "अलिगोरीकल" वाङ्मय झाले. संस्कृत वाङ्मय शिवकालांत पुष्कळच झाले आहे. शिवभारत आणि पर्णालपर्वतप्रहणारूयान या दोन संस्कृत काव्यासंबंधी माहिती (पृ. ५३).

प्रकरण १२ वे (पृ. ७३-९४)

गीर्वाण वाङ्मयशास्त्रे व मराठी ग्रंथकार

छंदःशास्त्रावर निरंजननाथवाने ग्रंथ केला. परशुराम कवीने जोडाक्षरापूर्वीचे अक्षर गुरु होते याला मराठी अपवाद दाखवून दिले (पृ. ७३).

प्रकरण १३ वे (७५-८५)

भाषांतरकार आणि त्यांचे मूलपरीक्षण

भाषांतरकार भाषांतर करतांना मूळाचा स्वीकार किंवा त्याग करून मूळाविषयी आपले मत व्यक्त करितात. तर या दृष्टीने अभ्यास करून मराठी कवींची ग्रंथपरीक्षणतत्त्वे काढता येतील. या निश्चयाचे विशेषतः मोरोपंताचे वृद्धिसंकोच घेऊन स्पष्टीकरण; व त्यावरून मोरोपंताच्या काव्यपरीक्षणवृत्तीचा अजमास (पृ. ७५).

प्रकरण १४ वे (पृ. ८६-९७)

चरित्रकार

चरित्रकारांस चरित्रविषय झालेल्या व्यक्तींवर मत देण्याची संधि होती पण त्या संधीचा उपयोग काव्यपरीक्षणाच्या दृष्टीने चरित्रकारांनी केला नाही. संतकवींच्या याद्या; व संतकवींवर असलेले वाङ्मय या प्रकरणांत जितके सविस्तर देता येईल तितके दिले आहे (पृ. ८६).

प्रकरण १५ वे (पृ. ९७-१०७)

महिपति आणि मोरोपंत

मोरोपंतांनी सन्माणिमालेत फारशी मार्मिकता दाखविली नाही. त्याच्या संतचरित्राविषयी तेच विधान करावे लागेल. महिपतीचे ग्रंथकर्तृत्व तपासतांना त्याने जी मार्मिकता दाखविली आहे ती चरित्रांत चरित्रविषय होणाऱ्या व्यक्तींच्या काव्याचे उतारे घेऊन दाखविली आहे. त्याच्या चरित्रांतील उतान्यांवरून ज्या कवींचे जे काव्य आहे म्हणून सांगितले जाते त्या कवींचे ते काव्य आहे की नाही हे ठरविण्यास कांहीं प्रमाणांत उपयोग होईल. काव्यपरीक्षणासाठी दैवी उपाय योजण्याची वृत्ति महिपतीने दाखविली आहे (पृ. ९७).

प्रकरण १६ वें (पृ. १०७-१०८)

अशिष्ट वाङ्मयाचे शिष्टीकरण

जेव्हा ग्रंथ पिढ्यान्पिढ्या प्रचलित राहतो तेव्हा त्याचे स्वरूप पाठांतरें उत्पन्न होऊन बदलू लागते. सूतवाङ्मय ब्राह्मण वाङ्मय झाले. ते होतांना हीच क्रिया होत होती (पृ. १०८).

प्रकरण १७ वें (पृ. १०९-११५)

महाराष्ट्राची काव्यझाहकता

काव्याचा सामाजिक उपयोग समाजाच्या सुस्थितिसि अवश्य असणाऱ्या गोष्टी गौरविण्यासाठी आहे. काव्य समाजाची गरज आहे. तथापि समाज ज्या मानाने वाङ्मय ग्रहण करतो त्या मानाने समाजाची उच्चनीचता ठरते. समाजामध्ये अनेक ठिकाणांहून येणारे काव्याचे तुकडे जिरतात. ज्ञानेश्वर, महिपति, शिनिदिनकसरी, माणिकप्रभु, प्रेमाबाई, हरिकवि, काशीकवि, एकनाथ, चौखामेळा, गोपाळनाथ यांची लोकांत पसरलेलीं पदे (पृ. ११८).

प्रकरण १८ वें (पृ. ११८-१२३)

सामाजिक परिस्थिति, ग्रंथपरीक्षण आणि ग्रंथक्षेत्र

ग्रंथाभिरुचि व ग्रंथक्षेत्र हीं त्याचप्रमाणें सामाजिक कारणांनीं मर्यादित झालीं आहेत. अखिल

हिंदुस्थानाशीं संबंधाच्या आवश्यकतेमुळे शास्त्राची भाषा संस्कृत राहिली; व केवळ सामान्य ग्रंथ प्राकृतमध्ये झाले. जीं शास्त्रें संस्कृत भाषेच्या अनुषंगानें निर्माण झालीं तीं मराठी भाषेला लागलीं नाहींत. ज्या सामाजिक वर्गाचा गौरव कवितेनें झाला किंवा झाला नाहीं त्यांचीं कारणें (पृ. ११८).

प्रकरण १९ वें (पृ. १२३-१२७)

ग्रंथाभिरुचि आणि ग्रंथविक्रय

मराठी राज्यांत पुस्तकाच्या नकला करून विकण्याचा धंदा कसा होता याची माहिती नाहीं. अव्वल इंग्रजीतील ग्रंथप्रसिद्धीची माहिती. गोविंद रघुनाथ केतकर. आमच्या घराचीं हस्तलिखितें (पृ. १२३).

प्रकरण २० वें (पृ. १२७-१२८)

उपसंहार

या पुस्तकांत अप्रत्यक्षमतव्यक्तीचे व परीक्षणाचे प्रकार मांडले आहेत. इंग्रजी राज्यामध्ये नवीन शिक्षणामुळे संस्कृत ग्रंथांचें पुनरवलोकन निराळ्या दृष्टीनें झालें, पाश्चात्य वाङ्मयाची ओळख झाली त्यामुळे जुने साहित्यशास्त्र आणि नवीन कल्पना यांच्या एकीकरणानें निराळ्या तऱ्हेचे परीक्षणवाङ्मय तयार झालें आहे ते या पुस्तकाच्या उत्तरभागांत सांपडेल. (पृ. १२७).

ग्रंथपूरक टिप्पणें

पृ. १८, कानडा विठ्ठल

विठ्ठल ही कर्नाटकीय देवता म्हणून महाराष्ट्रांत मानली गेली की नाही हा प्रश्न आहे. कानडा या शब्दाचा अर्थ अगम्य असा अर्थ प्रो. दांडेकरयांनी दाखविला आहे. पण दोनदां कानडा शब्द आला म्हणजे दुसऱ्यानदां जो कानडा शब्द येतो त्याचा अर्थ कर्नाटकीय असा धरण्यास हरकत नाही असे सांगितले आहे. पण त्या विधानाविषयी पूर्णपणे खात्री देतां येत नाही. अमृतराय कवींचे “कान्हुडयाने माझे मन मोहिले” हे पद काव्यसंग्रहांत (ग्रंथांक २६ पुरवणी पृ. १४) छापले आहे. हेच पद पुष्कळांनी वीस पंचवीस वर्षांपूर्वी बायकांच्या तोंडीं ऐकले असेल. मी ऐकले त्यांत “कान्हुडयाने माझे मन मोहिले” असे ऐकले होते. तर कान्हुडा या शब्दापासून कानडा असा शब्द आला असणे शक्य आहे. कान्हु हे कन्ह म्हणजे कृष्ण याचेंच स्वरूप आहे. पूर्वी प्रथमा एकवचनी उकारांत असे त्यामुळे जानु, कान्हु

हीं नांवे ज्ञान व कृष्ण या अर्थाने प्रचारांत आली व तीं अजून चालूच आहेत. विठ्ठल या शब्दाची व्युत्पत्ति देतांना कै. राजवाडे यांनी विठ्ठल हे विष्णु या शब्दाचे कर्नाटकी रूप आहे असे एकदां मांडले होते पण पुढे ते मत त्यांनी सोडून देऊन विठेवर उभा रहणारा तो विठ्ठल असे स्पष्टीकरण केले आहे.

पृष्ठ ३२, रकाना २ येथें गळालेला मजकूर

मुक्तेश्वराच्या ओंव्या दिल्यानंतर एकदम रामदासांच्या दासबोधांतील ओंव्या येतात. त्या दोहोंमध्ये खालील मजकूर गळाला आहे—

“हा मुक्तेश्वराचा ताशेरा विष्णुदास नामा या कवीवर आहे असे रा. भावे आपल्या महाराष्ट्र सारस्वतांत दाखवितात.

याच काळांत रामदासांनी मराठी भाषेत ग्रंथसमर्थन ग्रंथ लिहिण्याचे समर्थन वारंवार केले आहे. ते समर्थन दाखविणारा एकच उतारा पुढे देतो”

ज्ञानकोश-प्रस्तावनाखंड (विभाग १-५)

किंमत रु. ५५

यांतील प्रत्येक भाग स्वतंत्राहि घेतां येतो.

विभाग पहिला "हिंदुस्थान आणि जग" विद्वानांच्या साहाय्याने सार्वजनिक केले आहे-

यांत गेल्या दोन हजार वर्षांत हिंदुस्थानचा आपली संस्कृति जगज्जेत्री करण्याचा प्रयत्न आणि त्या प्रयत्नाचा युरोप, आफ्रिका, चीन, जपान व दक्षिणमहासागरांतील वेढे यांवर झालेला परिणाम वर्णन केला आहे. बाह्य संस्कृतींतून भारतीयांनी काय घेतले याची सविस्तर माहिती दिली आहे. शिवाय भारतवर्षाच्या व जगाच्या आणि एकंदर सामाजिक इतिहासापासून समाजशास्त्रीय नियम काय निघतात आणि ते नियम कार्य करीत राहिले असतां समाजाची भवितव्यता काय, यावर प्रचंड माहितीच्या साहाय्याने अत्यंत स्पष्ट व निर्भीडपणे विचार व्यक्त केले आहेत. किंमत रु. १२.

विभाग दुसरा "वेदविद्या"

हा अत्यंत अपूर्व माहितीने भरला आहे. यांत चारही वेदांचे म्हणजे संहिता, ब्राह्मणे, आरण्यके, उपनिषदे, यांतील माहितीचे, विचारांचे व कथांचे वर्णन केले आहे. श्रौतधर्म म्हणजे यज्ञसंस्था व वेदकालीन देवता यांचे अत्यंत सूक्ष्म वर्णन आले असून यज्ञसंस्थेच्या भिन्नत्वामुळे उत्पन्न झालेल्या वैदिक वाङ्मयाच्या निरनिराळ्या शाखांमध्ये काय फरक उत्पन्न झाला त्याची कोष्टकेहि दिली आहेत. पौराणिक कथांचे वैदिक पूर्वस्वरूप दिले आहे आणि वेदकालीन आचार्यवर्गातील चळवळी व त्यांमुळे ब्राह्मण जातीची उत्पत्ति व विभागणी कशी काय झाली हे स्पष्ट केले आहे. जे ज्ञान आजपर्यंत गूढ राहिले होते, ते अनेक

किं. रु. १२.

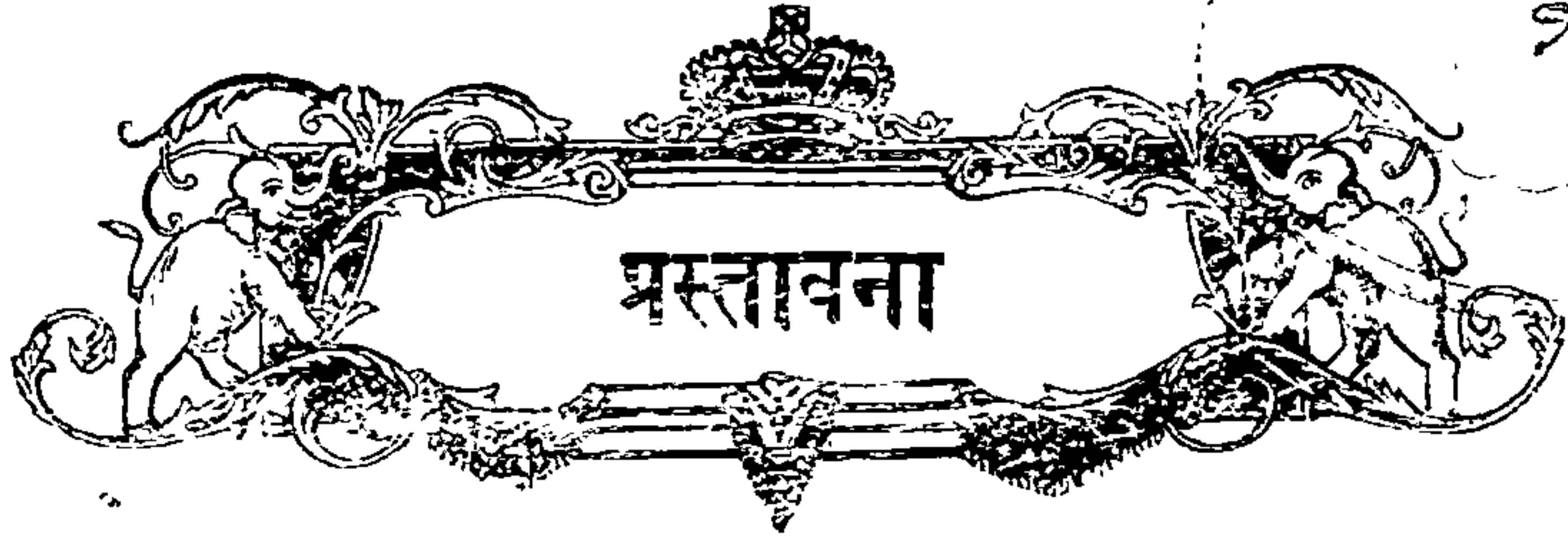
जगाचा इतिहास

बुद्धपूर्व जग व बुद्धोत्तरजग वि. ३ व ४
या भागांत भारतीयांच्या अत्यंत प्राचीन इतिहासात साधन जे वेद त्या वेदांचे सूक्ष्म वृथ्करण करून अत्यंत प्राचीनकालच्या स्थितीचे जितके व्यापक वर्णन देतां येणे शक्य आहे तितके दिले आहे. त्यांत आलेल्या माहितीने लोकांची वेदकालीन इतिहासाची कल्पना अगदी बदलून जाणार आहे. हिंदुस्थानच्या अत्यंत प्राचीन काळांत त्यांचा असुर, ग्रीक, रोमन, इराणी या सर्व संस्कृतींशी संबंध येतो तो सर्व भाग या ग्रंथांत दिला आहे. आणि अर्वाचीन काळांत ब्रिटिश राज्य होऊन स्वातंत्र्याची परिसमाप्ति होईपर्यंत, महंमदी जग व युरोपांतील अनेक राष्ट्रे यांशी निकट संबंध आला त्याचा इतिहास "बुद्धोत्तरजग" या ग्रंथांत दिला आहे. किंमत रु. १५ व १३.

विभाग पांचवा "विज्ञानेतिहास"

या विभागांत प्राथमिक व प्रौढ स्वरूपाच्या बहुतेक शास्त्रांच्या भारतांतील व पाश्चात्य देशांतील वाढीचा इतिहास दिला आहे. म्हणजे लेखनपद्धति, संख्यालेखन आणि कालगणना या प्राथमिक स्वरूपाच्या ज्ञानाच्या व नंतर छंद, संगीत, निरुक्त, व्याकरण, मीमांसा, वैद्यक, ज्योतिष, रसायन, पदार्थविज्ञान, गणितशास्त्र, भूस्तरशास्त्र, जीविशास्त्रे इत्यादि शास्त्रांच्या इतिहासाचा परामर्ष घेतला आहे. किंमत रु. १५.

म्यानेजर ज्ञानकोश प्रेस पुणे

प्रस्तावना

महाराष्ट्रीय काव्यपरीक्षणाच्या इतिहासाचा हा पूर्वभाग आहे. यांत पेशवाई समाप्त होण्यापूर्वीच्या काळातील ग्रंथाभिरुचीचे आणि काव्यपरीक्षणार्थे विवरण आहे. अर्वाचीन काव्यपरीक्षणाचा एक स्वतंत्र ग्रंथ पुढे प्रसिद्ध होईल. अमेरिकेस जाण्याच्या पूर्वी म्हणजे १९०६ पूर्वी मराठी कवींच्या ग्रंथांचे बरेच वाचन झाले होते, किंबहुना तोंपर्यंत काव्यसंग्रह व महाराष्ट्र कवि यांमध्ये प्रसिद्ध झालेले ग्रंथ चाळलेले होते व कांहीं ग्रंथ चांगलेच वाचले होते. हिंदुस्थान सोडल्यानंतर पुढे फारसे वाचन झाले नाही. ज्ञानकोश चालू असता पुन्हा एकदां दीड-दोन महिने स्थूल अवलोकन व मधून मधून वाचन झाले. तथापि नुकते दुसऱ्या एका कारणाने वाचन झाले. ज्ञानकोश आटपल्यानंतर छापखाना आणि संपादकवर्ग गुंतवून ठेवण्यासाठी जीं कांहीं कार्ये योजिलीं व आरंभिलीं त्यांतच 'नवसंहिता' म्हणून एक ग्रंथ करावा हा एक विचार ठरला. या संकल्पाचे स्वरूप येणेप्रमाणे आहे:—वेदकालापासून चालू काळापर्यंतच्या वाङ्मयांत माझ्या दृष्टीने मला जो अत्यंत उपयोगी, आकर्षक किंवा उच्च प्रकारचा, सामाजिक आणि धर्मशास्त्रीय भाग दिसून आला त्याची संहिता करावी आणि धार्मिक भावनांच्या उत्कटतेमुळे आकर्षक झालेले असे वाङ्मय एके ठिकाणी घावे या हेतूच्या सिध्दर्थ कांहीं निरीक्षण पुन्हा झाले. संस्कृत ग्रंथ वाचले होते; पण मराठी ग्रंथ काळजीपूर्वक वाचले नाहींत म्हणून त्यांच्यातील भाग निवडणे केवळ दुसऱ्या कोणावर न सोंपवितां स्वतः तेंहि वाङ्मय डोळ्यांखालून पुन्हा घालवावे अशी इच्छा उत्पन्न झाली. हे वाचन करतांना संतकवींचे ग्रंथ आणि यावरील अर्वाचीन लेखकांनी लिहिलेले वर्णना-

त्मक, किंवा ऐतिहासिक टीकाग्रंथाहि वाचण्यांत आले व त्यामुळे कांहीं वाङ्मय पुन्हा वाचले गेले. ते वाचतांना असे वाटू लागले कीं, मराठी कवींच्या ग्रंथांचा ज्या अनेक दिशांनी अभ्यास व्हावयास पाहिजे, त्यांपैकी बऱ्याच दिशांनी अभ्यास व्हावयाचा आहे. तथापि हा व पूर्वीचा झालेला अभ्यास प्रस्तुत पुस्तक लिहिण्यास प्रेरक झाला नाही.

हे वाचन चालू असता दुसरी एक गोष्ट झाली. माझ्या कादंबऱ्यांविषयी जी बरीचशी प्रशंसात्मक किंवा निंदात्मक टीका प्रसिद्ध झाली तीवरून मला असे दिसून आले कीं कादंबऱ्यांतील माझ्या मताने ज्या गोष्टींविषयी अभिज्ञता वाचकांत दिसावयास पाहिजे होती त्या गोष्टींसंबंधाने निंदक व मित्र या दोघांतहि चांगली जाणीव दिसली नाहीं. अशा स्थितींत ग्रंथपरीक्षणात्मक तत्त्वांच्या बाबतींत आपणच कांहीं सांगितले पाहिजे असे वाटू लागले. पण तेव्हां असे वाटू लागले कीं, आपण स्वकीय वैयक्तिक ग्रंथांचे केवळ समर्थन करण्याच्या उद्देशाने ग्रंथ लिहिण्याऐवजी व्यापक ग्रंथ कां लिहू नये ! तेव्हां जरा व्यापक, तात्त्विक आणि स्वग्रंथनिरपेक्ष असे पुस्तक लिहावे असे मनांत ठरले आणि त्याची योजना मनांत करतांना इतर लेखांच्या परीक्षणात्मक लेखकांचा आढावा घेण्याचा विचार सुचला. महाराष्ट्रांत विचार कितपत झाला आहे याविषयी कांहीं आढावा घेऊन नंतर आपणांस काव्यरसज्ञतेविषयी जें काय सांगावयाचे असेल तें सांगावे असे वाटले. आणि विविधज्ञानविस्ताराच्या पहिल्या वर्षापासून (कांहीं दुर्मिळ अंक मिळाले नाहींत) बहुतेक पुस्तकपरीक्षणें वाचून टाकलीं. तेव्हां असे दिसून आले कीं, काव्यपरीक्षणात्मक बहुतेक

महत्वाचे विचार महाराष्ट्रीय लेखकांच्या लेखणी-
तून कोणत्यानां कोणत्या तरी पुस्तकाचें निरीक्षण
करतांना व्यक्त झालेच आहेत. अनेक परीक्ष-
णांत कांहीं महत्वाचे विचार व्यक्त झालेले अस-
तात तर कांहीं किरकोळ दोष दाखविले अस-
तात; ते किरकोळ दोष व चुकीनें ग्रंथकारास
दिलेले दोष हीं सोडून दिलीं. व शंभर दीडशें
परीक्षणें गोळा केलीं आणि त्यांतील तात्त्विक
विचार निवडून मांडला तर काव्यपरीक्षणात्मक
एक उत्तम ग्रंथ तयार होईल, व त्याबरोबरच
गेल्या पन्नास वर्षांचा वाङ्मयात्मक इतिहासहि
देतां येईल. ज्याप्रमाणें कायदा शिकतांना खट-
ल्यांचे निवाडे घेऊन कायदा शिकण्याची पद्धत
आहे त्याप्रमाणें साहित्यशास्त्र शिकावयाचें तें
प्रसिद्ध आणि परिचित ग्रंथांवर झालेल्या टीकांचे
संग्रह करून अभ्यासकानें कां शिकूं नये ? टीका
जर चांगल्या नसत्या तर गोष्ट निराळी. तथापि
मराठीमध्ये पुस्तकपरीक्षण चांगल्या प्रकारचें
झालें आहे असें दिसून आलें. दुष्टबुद्धीनें
आणि ग्रंथकाराच्या हेतूचा विपर्यास करून
मुद्दाम खोटे लिहिणारे परीक्षण जरी अनेक
ठिकाणीं दिसतें तरी त्याबरोबर प्रामाणिक
टीकाहि पुष्कळच झाली आहे व प्रामाणिकपण
व शोधकबुद्धि जेथे व्यक्त झाली आहे अशी
टीकाहि पुष्कळच झाली आहे. हा संग्रह तयार
होत असतां काव्यपरीक्षणाची जाहिरात दिली
व जाहिरात देतांना मुख्यतः अर्वाचीन परीक्ष-
णेंच देण्याचा विचार होता. आणि तीं परीक्षणें
देतांना परीक्षणदृष्टि कोठे चुकली याविषयी
टीपाहि द्यावयाच्या होत्या. तथापि जाहिरात प्रत्यक्ष
लिहितांना असें वाटूं लागलें कीं जुन्या मराठी
ग्रंथकारांमध्ये जी काव्यचिकित्सात्मक बुद्धि
दिसून येते तिचा आढावा घेऊन नंतर अर्वाचीन
काव्यपरीक्षण मांडावें. तथापि जुन्या ग्रंथकारांच्य-
मार्मिकतेविषयी लिहितांना लिखाण लांबलें. जे

केवळ वीसपंचवीस पानांत आटपावयाचें होतें
तें साठसत्तर पानांपर्यंत वाढलें असें दिसून आलें
तेव्हां जुन्या कवींनीं व लोकांनीं दाखविलेल्या
ग्रंथाभिरुचीचा आढावा लांबविला. अर्वाचीन
टीकाकारांच्या टीकाचा संग्रह होऊन तो तसाच
पडला आहे. तोहि प्रमाणाबाहेर वाढला. जुन्या
कवींच्या मार्मिकतेविषयी जें लिखाण झालें त्यानेच
हें पुस्तक भरलें आहे; तर अर्वाचीन टीकाका-
रांचा संग्रह विद्यासेवकाचीं सुमारे तीनशें पानें
व्यापील असें दिसतें. तो संग्रह आतां स्वतंत्रपणें
छापून काढण्याचा विचार आहे.

ग्रंथपरीक्षणपद्धति अर्वाचीन म्हणजे मुद्रणो-
त्तरकालीन आहे. तरी त्या पूर्वीच्या काळीं ग्रंथ-
परीक्षण होतेंच; मनुष्यास मतेहि असतातच.
निंदक वर्ग त्याप्रमाणें प्रशंसा करणारा वर्ग हे
दोन्ही ज्या समाजांत आहेत त्या समाजांत परी-
क्षण नाहीं असें कसें म्हणतां येईल? जर परी-
क्षण स्पष्ट शब्दांनीं व्यक्त होत असलें तर मत
अप्रत्यक्ष कसें व्यक्त होतें तेंच गोळा करून
मुद्रणपूर्वकाळाचें परीक्षण मांडलें आहे.

हें परीक्षण मांडतांना लेखकवर्गानें व्यक्त
केलेली वृत्ति जरी प्रामुख्यानें मांडली आहे तरी
लेखकवर्गाबाहेरची जी जनता आहे तिचें परी-
क्षण देखील विचाराचा विषय केला आहे. नाट-
कास जाणारा प्रत्येक प्रेक्षक नाट्यपरीक्षक असतो
तो त्याच्याविषयी पसंति कृतीनें व्यक्त करतो.
उपाहारगृहांत जाऊन फराळ करणारा मनुष्य
भोजनपरीक्षक असतो; त्यास खाद्यांत कमजास्त
काय झालें हें सांगण्याइतकें पाकशास्त्र समजत
नसेल; तथापि आपणांस खाद्य आवडतें कीं आव-
डत नाहीं हें सांगण्यास तो समर्थ असतो हें खास.
त्याप्रमाणेंच ज्ञानेश्वराच्या काळापासून आजपर्यंत
जीं सव्वासहशें वर्षे झालीं तितक्या काळांत
कवित्व होत होतें त्याबरोबर सामान्य जनतेकडून

कवितापरीक्षणहि होत होतें, त्याशिवाय कवी-विषयीं लोकांत तारतम्य उत्पन्न झालें नसतें. तारतम्य-उत्पन्न झालें हें दिसतच आहे. कारण कांहींचे ग्रंथ लोकप्रिय झाले; व टिकले तर कांहींचे टिकले नाहीत. ज्या ग्रंथांस चिरजीविता प्राप्त झाली त्या ग्रंथांविषयीं लोकांत आवड उत्पन्न झाली होती व ज्यांस ती मिळाली नाही त्याविषयीं लोकांस आवड उत्पन्न झाली नाही हें सरळ सत्य आहे. चिरजीविता हें साध्य आहे आणि इतर गोष्टी केवळ उपकरणात्मक आहेत. “अवश्यक तो शेवट । मार्गें अवधी ही खटपट । चालों जाणे वाट । ऐसा विरळा एखादा ॥”

प्रस्तावनेत काव्यपरीक्षण व अभिरुचि याविषयीं फार थोडेंच लिहावयाचें आहे. जें काय लिहावयाचें आहे तें मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासासंबंधानें होय. मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासास युनिव्हर्सिटीच्या उत्तेजन देत आहेत तथापि संशोधक दृष्टीने वाङ्मयाच्या अभ्यासाचें काम युनिव्हर्सिटीच्यांतून अजून फारसें सुरू झालें नाही. जुन्या वाङ्मयामध्ये अभ्यासावयाचें तें काय असा प्रश्न अजून विचारण्यांत येतो; आणि यासाठीं मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास किती आणि कसा व्हावयाचा आहे याविषयीं कांहीं विचार येथें प्रदर्शित करतो.

मराठी भाषेचा किंवा वाङ्मयाचा पद्धतशीर अभ्यास करूं इच्छिणारानें संस्कृत पांडित्य दुर्लक्षितां कामा नये. किंबहुना संस्कृत वाङ्मयाच्या अभ्यासाच्या पूर्ततेसाठीं प्राकृत वाङ्मयाचा अभ्यास अवश्य आहे ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. वाङ्मय हें साहित्य आहे. हें साहित्य अनेक शास्त्रांचा अभ्यास करण्यासाठीं वापरवायाचें असतें. ज्यांना मराठी भाषेचें व्याकरण अभ्यासावयाचें आहे त्यांना संस्कृत व्याकरण व वैदिक व्याकरण अवश्य यावयास पाहिजे. त्याशिवाय मराठी भाषेत आलेलीं रूपे कशीं आलीं हें

समजावयाचें नाही. त्याप्रमाणेंच मराठी वाङ्मय हें संस्कृत वाङ्मयाचें उत्तररूप आहे हेंहि लक्षांत घेऊन वाङ्मयाभ्यास केल्याशिवाय गत्यंतर नाही.

मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास करतांना केवळ मराठींत जें साहित्य सांपडेल तेवढ्यावरच तो अभ्यास रचतां कामा नये. तर भोंवतालची भावनात्मक व विचारात्मक परिस्थिति लक्षांत वारंवार घेतली पाहिजे. त्या शिवाय मराठी ग्रंथांचें ऐतिहासिक स्वरूप समजणारच नाही. उदाहरणार्थ, ज्ञानेश्वराच्या ग्रंथांविषयीं विवेचन करतांना नाथसंप्रदायी एकंदर ग्रंथांत ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव या पुस्तकांचें स्थान पाहिलें पाहिजे; व यासाठीं नाथसंप्रदायी वाङ्मय ज्या ज्या भाषांत असेल त्या त्या भाषांतून वाचलें पाहिजे. आणि भगवद्गीतेचें स्पष्टीकरण करतांना भगवद्गीतेस अपरिचित असा नाथसंप्रदायी विचार घुसडला गेला आहे काय हें पाहिलें पाहिजे; शिवाय माझ्या मते ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन महानुभावांचीं गीतेवरील भाष्ये वाचल्याशिवाय ज्ञानेश्वरीचें ऐतिहासिक कारण स्पष्ट होणार नाही. व महानुभावांचें भागवतविवरण लक्षांत घेतल्याशिवाय एकनाथाचें भागवतविवरण स्पष्ट होणार नाही. तर या प्रकारच्या तौलनिक अभ्यासास लागलेंच पाहिजे.

या पुस्तकांत “रामदासाचें साहित्यशास्त्र” या नांवाचें एक प्रकरण आहे. त्याविषयीं हें सांगितलें पाहिजे कीं हें प्रकरण लिहितांना जें विचारपूर्वक वाचन झालें त्यामुळे दासबोधाचें महत्त्व माझ्या मनांत वाढलें. दासबोध पूर्वी वाचला होता पण त्याचें नवीन विचाराच्या दृष्टीने महत्त्व भासलें नव्हतें. हायस्कूलमध्ये किंवा कॉलेजांत असतां जें वाचन झालें त्या वाचनांत आणि आजच्या वाचनांत फरक असणारच. वेद, षड्दर्शने व धर्मशास्त्रे व इतर शास्त्रांचा ग्रंथ यांचें वाचन झाल्यानंतर जेव्हां आपण मराठी ग्रंथांकडे वळूं लागतो

तेव्हां मराठी ग्रंथांत संस्कृत विचारापेक्षां नवीन विचार काय आहे तो समजू लागतो. शिवाय कांहीं ग्रंथांचें रहस्य मनुष्याचा स्वतःचा अनुभव जसजसा वाढतो तसतसें समजू लागते. दासबोधा-सारखा ग्रंथ घ्या. मला असें वाटते कीं हा ग्रंथ व्यक्तीस आयुष्याच्या अगदीं अननुभविक कालांत समजावयाचाच नाही. या ग्रंथांतील जो लौकिक विचाराचा भाग आहे त्याचें महत्त्व अलीकडे पुष्कळच वाढूं लागलें आहे. दासबोधास रामदासांच्या कित्येक शिष्यांनीं ज्याप्रमाणें यास काव्यग्रंथ म्हटलें आहे त्याप्रमाणें मी त्यास काव्यग्रंथ मुळींच मानीत नाही. मी त्यास आयुष्यविषयक तत्त्व-ज्ञानाचा बोधग्रंथच मानितों; व हा ग्रंथ केवळ मराठीमध्ये अपूर्व झाला असें न समजतां हिंदु-स्थानच्या प्राकृत वाङ्मयांत हा एक अपूर्व ग्रंथ झाला आहे असें समजतो. हे जें माझे मत आहे तें केवळ या ग्रंथांतील व्यावहारिक भागावरून झालें आहे. मी या ग्रंथाचा आध्यात्मिक दृष्टीनें विचारच केलेला नाही. या ग्रंथांत दिसून येणारें साहित्यशास्त्र पुढें दिलेंच आहे; पण साहित्य-शास्त्राशिवाय यांत मानसशास्त्र आणि समाज-शास्त्र आहे तें खरोखरच चित्तवेधक आहे.

प्रस्तुत पुस्तकांत ज्या अभ्यासाच्या दिशांकडे व पद्धतीकडे लक्ष ओढलें गेलें आहे त्या येंप्रमाणें:-

(१) मराठी कवींचा अभ्यास करतांना तत्कालीन संस्कृत वाङ्मयहि पाहिलें पाहिजे, कारण महाराष्ट्र त्यावेळेस दोन्ही भाषांत विचार व्यक्त करीत होते. दोन्ही वाङ्मयाचे बरोबरच अवलोकन केल्याशिवाय महाराष्ट्राच्या वाङ्मयविकासाचें व त्याप्रमाणेंच वैचारिक आणि वैज्ञानिक इतिहासाचें स्वरूप समजावयाचें नाही.

(२) महाराष्ट्रामध्ये जे पंथ प्रचार करीत असतात त्या पंथांचें महाराष्ट्रीय वाङ्मय आणि इतर भाषांतील वाङ्मय यांचा एकत्र अभ्यास करून

पंथेतिहासविषयक ग्रंथ लिहिले पाहिजेत. त्याशिवाय धार्मिक चळवळ समजावयाची नार्ही. महाराष्ट्रीय वाङ्मयाच्या प्रारंभकालाचें ज्ञान हाण्या-साठीं नाथपंथाचा आणि रामानंदपंथाचा इतिहास सविस्तर पाहिजे, त्याचप्रमाणें महाराष्ट्रांत निघालेल्या आणि बाहेर प्रचार करणाऱ्या महानुभाव संप्रदायाचा देखील इतिहास लिहिला गेला पाहिजे.

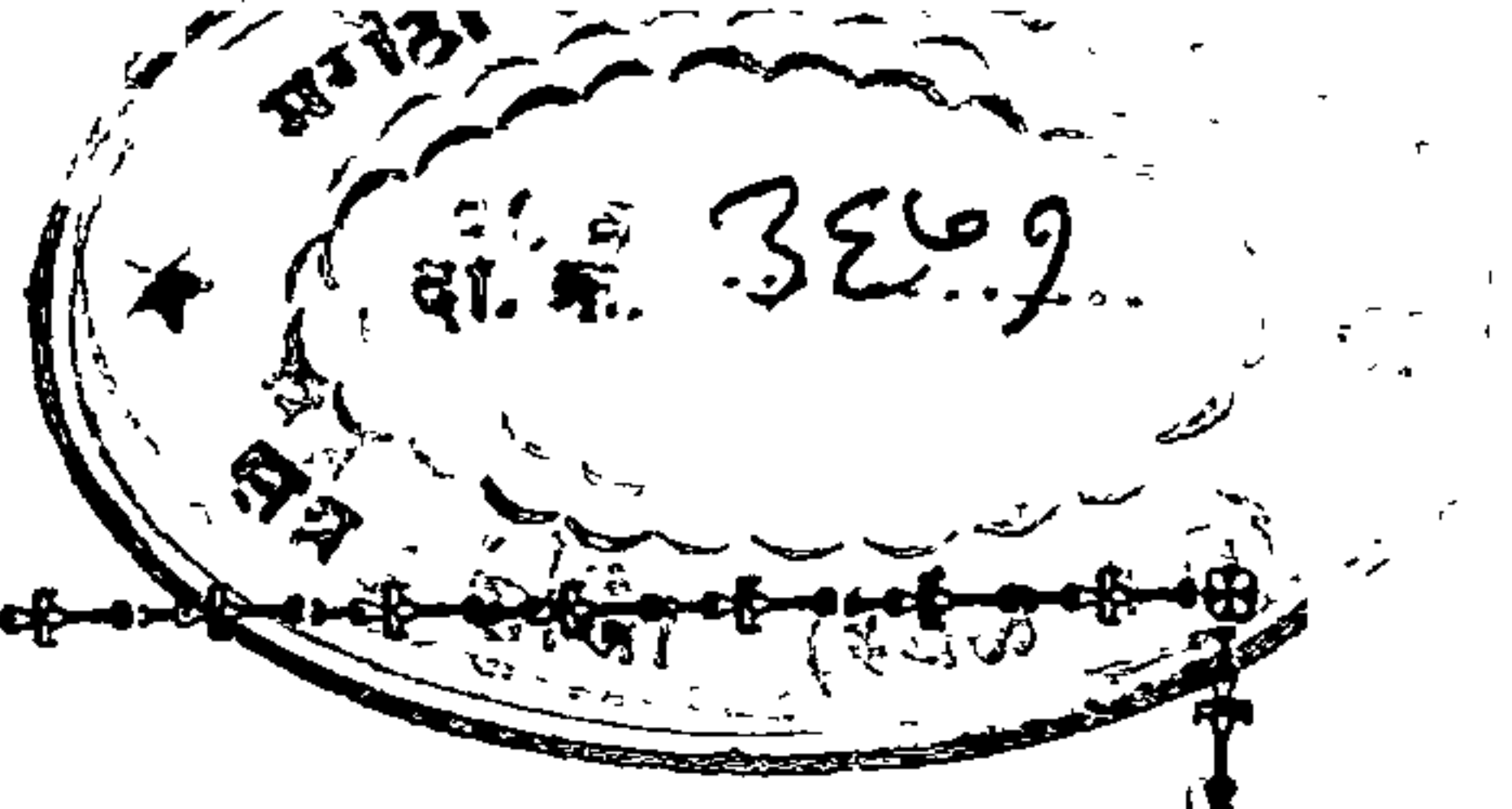
(३) मराठींत जें चरित्रवाङ्मय आलें आहे त्यांत उल्लेखिलेल्या व्यक्तींचा कोश करून प्रत्येक व्यक्तीसंबंधानें निरनिराळ्या ग्रंथांत जी माहिती येते तिची तुलना होऊन चरित्रें तयार व्हावयास पाहिजेत. हीं चरित्रें तयार करतांना प्रत्येक चरित्र कोणत्या साहित्यावर तयार झालें, कोणी कोणापासून माहिती उसनी घेतली आहे याचें विवेचन पाहिजे.

(४) जे कवी लोकप्रिय असतात, त्यांच्या काव्याचे जे पाठभेद दृष्टीस पडतात त्या पाठभेदांचा अभ्यास व्हावयास पाहिजे; व जे पाठभेद सहेतुक झाले असतील त्यांच्या हेतूचा शोध झाला पाहिजे.

(५) तसेंच जे भाषांतरकार कवी आहेत. त्यांच्यापुढें असलेल्या संस्कृत ग्रंथाच्या कोणत्या आवृत्त्या होत्या वगैरे चौकशी झाली पाहिजे, त्याशिवाय जेव्हां एक कवि दुसऱ्या कवीस मूळ संस्कृत कथा बिघडविली असा आक्षेप करतो त्या आरोपाचें परीक्षण होणार नाही. या संशोधनापासून जें सांपडेल ते संस्कृत ग्रंथांच्या आवृत्त्यांच्या इतिहासाशी जोडलें पाहिजे.

(६) अशिष्टवर्गाचें वाङ्मय शिष्टवर्गाचें होत जातें व लोकमतांत फेर पडतांना ग्रंथावृत्तीतच फेर पडत जातात, ही क्रिया देखील अभ्यासविषय झाली पाहिजे.

श्रीधर व्यंकटेश केतकर

महाराष्ट्रीयान्चे काव्यपरीक्षण

लेखक—डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर

प्रकरण १ लें.

प्रास्ताविक

प्रत्येक कृति उत्पन्न होते तेव्हांपासूनच तिचें परीक्षण लोकांकडून होऊं लागतें. तें परीक्षण शब्दांनीं नेहेमीं व्यक्त होतें असेंही नाही. तें परीक्षण अगर मत शब्दांनीं जरी व्यक्त झालें नाहीं तरी तें कृतीनें व्यक्त होतें. लढवय्ये-मुत्सदी यांनां हा नियम जसा लागू आहे तसाच तो कवींनांही लागू आहे. मराठी कविता जितकी जुनी आहे तितकेंच तिचें परीक्षणहि जुनें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मराठी कवितेचा जर इतिहास लिहावयास पाहिजे तर त्याबरोबर तिच्याबरोबर जन्मास आलेल्या परीक्षणाचाहि इतिहास लिहिला पाहिजे; किंबहुना कवितापरीक्षणाच्या इतिहासाशिवाय कवितेचाहि इतिहास अपूर्ण होईल असें म्हटलें तरी चालेल.

काव्यपरीक्षणाच्या इतिहासाचें वाङ्मयोतिहासांत जसें महत्त्व आहे तसेंच त्याचें साहित्यशास्त्राच्या इतिहासांत महत्त्व आहे. संस्कृतामध्ये जें साहित्यशास्त्र झालें, तें लक्षांत घेऊन जुनें मराठी वाङ्मय उत्पन्न झालेलें नाहीं. संस्कृत साहित्यशास्त्रावरील अनेक ग्रंथ प्रचलित देशी भाषांतील वाङ्मयाचा बराच विकास झाल्यानंतर

झाले आहेत उदाहरणार्थ; जगन्नाथरायाचा रस-गंगाधर हा ग्रंथ तर अत्यंत अर्वाचीन होय. हा ग्रंथ तयार झाला होता तेव्हां हिंदी, मराठी, गुजराती, बंगाली इत्यादि भाषांत वाङ्मयहि पुष्कळ तयार झालें होतें. पण संस्कृत साहित्यशास्त्रावरील ग्रंथकारांनीं या नव्या वाढीकडे मुळींच लक्ष दिलें नाहीं. नवीन प्रकारच्या ग्रंथांकडे लक्ष देऊन जे कांहीं तात्विक नियम निघतील त्या नियमांचा अंतर्भाव जुन्या साहित्यशास्त्रांत करण्याची क्रिया अजूनहि झाली नाहीं. या नवीन विकासाकडे कोणत्या दृष्टीनें पहावें हें देखील संस्कृत साहित्यकारांस समजलें नसावें असें दिसतें. अर्वाचीन काळाच्या वाङ्मयपंडितास जुन्या साहित्यशास्त्रास अर्वाचीनत्व आणणें हें एक महत्त्वाचें अभ्यासक्षेत्र आहे.

नवीन वाङ्मयावर तत्कालीनांकडून विचार झाला नाहीं असें नाहीं. पण त्या विचाराचेंहि महत्त्व संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांस नव्हतें. त्यास कारणें अनेक आहेत. या नवीन उत्पन्न होणाऱ्या वाङ्मयाला एक तर काव्य म्हणण्याची इच्छा नव्हती; किंवा प्राकृतांचें वाङ्मय, आणि त्यावर प्राकृतांची टीका, हीं विचारांत काय ध्यावयाचीं अशा प्रकारची वृत्ति संस्कृत साहित्यशास्त्राच्या ग्रंथकारांत असावी.

पण साहित्यशास्त्रकारांची ही प्राकृत वाङ्मयाकडे दुर्लक्ष करण्याची वृत्ति बरोबर नव्हती. कारण या वृत्तीने त्यांनी आपल्या ग्रंथाची वाढ खुंटविली असेच म्हणावे लागेल. ज्ञानेश्वरीसारख्या वेदांत ग्रंथाला काव्य या सदरांत घालतां येत नाही म्हणून त्यांनी त्याकडे दुर्लक्ष केले तर त्यांत त्यांचा दोष नाही. तथापि "पृथ्वीराज रासा" "अहहखंड" वगैरे हिंदी ग्रंथांचा तरी त्यांनी विचार करणे अवश्य होते. त्यांनी त्यावेळेसच जर विचार केला असता तर आतांपर्यंत भारतीय साहित्यशास्त्राला निराळे वळण लागून गेले असते.

लोकांची आवडनिवड, कवीची कृति आणि साहित्यशास्त्र यांचा अन्योन्यसंबंध कसा काय असतो याविषयी अगोदर थोडेसे लिहिले पाहिजे.

साहित्यशास्त्र हे वाढते शास्त्र आहे. नवे वाङ्मय उत्पन्न होते तसतशी त्यावर लोकांची आवड निवड व्यक्त होते आणि ती आवडनिवड नियम उत्पन्न करून शास्त्र वृद्धिंगत करते.

साहित्यशास्त्राचे नियम तयार झाले म्हणजे काव्यपरीक्षक त्या नियमांप्रमाणे कवि चालला आहे किंवा नाही हे पाहू लागतात. काव्यपरीक्षकांच्या या प्रकारच्या टिकेमुळे कित्येक लेखक भितात तर कित्येक दांडगाई करून पुढे जातात. ते असे समजतात की, साहित्याचे नियम सूचक किंवा मार्गदर्शक आहेत, त्यांचे दास्य उपयोगी नाही; ज्याअर्थी साहित्यशास्त्र हे लोकांच्या आवडीनिवडीचे शास्त्र आहे त्याअर्थी लोकांची आवडनिवड ही प्रधान आहे आणि साहित्यशास्त्राचे जमा झालेले नियम अप्रधान होत. लोकांची व्यक्त झालेली आवडनिवड नियम शोधू पहाणाऱ्या तत्त्ववेत्त्यांच्या साहित्यशास्त्राच्या घटनेस मदत करते. हे तत्त्व ओळखून धैर्यवान् कवि आपली कृति साहित्याचे नियम झुगारून प्रत्यक्ष जनतेपुढे नेली पाहिजे आणि तीवर प्रत्यक्ष जन-

तेच मत घेतले पाहिजे, हे ओळखतात. या प्रारंभिक कवी काव्यौघास निराळे वळण देतात एवढेच नव्हे तर साहित्यशास्त्राचीहि सुधारणा करतात.

लोकांची आवडनिवड निर्दोष असते असे नाही, पण ती समजून घेतली पाहिजे. उत्तम कलेचा कवि देखील प्रथम लोकांना अप्रिय असणे शक्य आहे; पण कवि चांगला असला तर त्याच्याशी जनतेचा विरोध फार दिवस रहात नाही. उत्तम कवि आपली आवड लोकांच्या मनांत स्थापन करील. कवीच्या अभिरुचीप्रमाणे लोकाभिरुचि तयार होणे शक्य आहे, ही गोष्ट दूरदर्शी कवि समजून असतो.

लोकांच्या आवडीनिवडीचे परीक्षण करणे व ती आवड जाणून लिहिणे ही क्रिया प्रत्येक लेखक करित असतो. जो लेखक आपण असे करित नाही असे म्हणतो, तो एक तर आपण काय करित आहो याविषयी अज्ञानी असला पाहिजे, किंवा आपल्या स्वतंत्र वृत्तीविषयी खोटी बढाई मारणारा असला पाहिजे.

लोकांच्या आवडीनिवडी कांहीं अंशी प्रत्यक्ष ग्रंथांच्या वाचनाने उत्पन्न झालेल्या असतात, तर कांहीं अंशी पूर्वग्रंथावर व्यक्त झालेल्या मतांमुळेच उत्पन्न झालेल्या असतात. त्या व्यक्त झालेल्या मतांचा परिणाम उत्तरकालीन अभिरुचीवर घडतो. हे लक्षांत घेऊन टीकावाङ्मय लोकाभिरुचीचे निर्णायक कितपत झाले हे आपणास पाहिले पाहिजे. अभिरुचीचा आपण इतिहास लिहू लागलो तर काव्यपरीक्षणाचा इतिहास हा लोकाभिरुचीच्या इतिहासाचा भाग होईल. व अभिरुचीचा इतिहास हा वाङ्मयेतिहासाचा भाग होईल. वाङ्मयाचा इतिहास अभिरुचीच्या इतिहासावाचून समजावयाचा नाही. आणि यासाठी लोकांची काव्यविषयक मते निरनिराळ्या काळीं कशी व्यक्त झाली व बदलत गेली हे पाहिले पाहिजे.

आणि त्यांत कांहीं विकास झाला असेल र तोहि शोधून काढला पाहिजे.

प्रकरण २ रे.

काव्यपरीक्षक आणि जनता

जनता हें काव्याचें शेवटचें न्यायासन आहे आणि काव्यपरीक्षक हें मधलें न्यायासन आहे ज्याप्रमाणें शेवटचें न्यायासन पुष्कळदां खालच्या कोर्टाचा निकाल कायम करतें व कांहीं प्रसंगां अगदीं फिरवून टाकतें त्याप्रकारची स्थिति वाङ्मय क्षेत्रांतहि आहे. किंबहुना अशीहि उपमा देत येईल कीं काव्याचा विरुद्ध परीक्षक हा वादी आहे आणि ग्रंथकार हा प्रतिवादी आहे, आणि काव्याकडे अनुकूल वृत्तीने पाहून त्याचें परीक्षण करणारे टीकाकार हे प्रतिवादाचे वकील आहेत. व काव्याविरुद्ध खटला जनतेच्या दरबारांत अनेक वर्षे चालत राहून त्याचा निकाल होतो, आणि तो देखील न कळत होतो. जनता एकच निकाल देते आणि तो म्हटला म्हणजे काव्य जिवंत रहाणार कीं मरणार याविषयींचा असतो. ज्याप्रमाणें खालच्या कोर्टाचा निकाल व विरुद्ध किंवा तर्फेच्या वकीलांची बोलणी ही अंतिम न्यायाधिकाचें मत बनविण्यास उपयोगी पडतात, त्याप्रमाणेंच काव्य परीक्षकवर्गाचें म्हणणें जनतेस आपला निर्णय ठरविण्यास उपयोगी पडतें. आणि या दृष्टीनें टीकाकारांच्या वाङ्मयाचें महत्त्व आहे. ज्याप्रमाणें वेडेवांकडे आणि चुकांनीं भरलेले भाषण करून नये म्हणून वकीलांच्या भाषणांवर कोर्टाची टेड्दळणी असते त्याप्रमाणें दीर्घकालानें निकाल देणारी जी जनता तिच्या तर्फेनें टीकाकारांच्या वाङ्मयावरहि विचार झाला पाहिजे. चांगल्या टिकेची प्रशंसा व अप्रामाणिक टिकेची निर्भत्सना ही जर समाजांत नसतील तर टीकाकार हे अगदीं बेजबाबदार होतील प्रामाणिक व मार्मिक टिकेबद्दल

अभिज्ञता देखील ताबडतोब होत नाही. ती व्यक्त होण्यासाठीं देखील काळ लोटावा लागतो. वाङ्मयपरीक्षणाचे इतिहास यासाठींच उपयोगी पडतात.

काव्यपरीक्षणाच्या इतिहासाचें दुसरें एक महत्त्व आहे. तें म्हटलें म्हणजे टीकाकारलेखकास त्याचें कार्य काय आहे तें समजून यावें. मार्मिक, जबाबदार आणि दूरदृष्टि टीकाकारास आपण टीका करतांना वाङ्मयाच्या विशिष्ट विकासास मदत करीत आहों कीं अपकर्ष करीत आहों याची कल्पना असणें अवश्य आहे. काव्यपरीक्षण कोणत्या बाजूनीं चालू आहे, कोणत्या बाजूनीं चालू नाहीं हें टीकाकारास समजलें पाहिजे. काव्यपरीक्षणाचा व अभिरुचीचा स्थूल इतिहास टीकाकारास ठाऊक असला म्हणजे त्याची टीका देखील उत्तरोत्तर अधिक सुशिक्षित होत जाईल.

महाराष्ट्रीय काव्यपरीक्षणाच्या इतिहासांत आपणांस कांहीं विकास दृष्टीस पडतो. मुद्रणकलेच्या काळापूर्वी टीकालेखन फारच सांक्षिप्तप्रकारें हेई तर मुद्रणकलेच्या आगमनानंतरच्या काळांत विस्तृत होऊं लागलें. तथापि पूर्वपरंपरेची छाप एकाएकीं पुटली नाही. टीकाकारांची वृत्ति पूर्वी काय होती ती बदलत कशी गेली हें देखील पहारणें एक त्हेचा इतिहास दाखवील आणि तो इतिहास महाराष्ट्रांतील वाङ्मयेतिहासाचा किंवा बौद्धिक इतिहासाचा महत्त्वाचा भाग होईल.

मराठी काव्याचें परीक्षण करण्याची पद्धति, ब्रिटिश राज्यानंतर जेव्हां निबंध लिहिण्याची पद्धत सुरू झाली तेव्हांपासूनच उत्पन्न झाली असें म्हणतां येणार नाही. त्या पूर्वीच्या काळांत देखील लोकांनां भतें होतें. व तीं मते ते व्यक्त करीत असत. त्या मतांचें विवरण मात्र करण्यांत येत नसे. ज्याप्रमाणें जेवणारा मनुष्य कोणाचा स्वयंपाक चांगला हें सांगूं शकतो पण तो स्वयंपाक चांगला कां हें त्याला सांगतां येणार नाही त्याप्रमाणेंच काव्याचें आहे. ज्याला जें काव्य

आवडते तें तो पाठ करतो किंवा गतो आणि या रीतीने तो आपली आवड व्यक्त करतो. अमुक एक काव्य लोकप्रिय कां झालें हें तत्त्ववेत्ता सांगावयाचा प्रयत्न करतो. पण तो जनतेच्या आवडी निवडीचे स्पष्टीकरण करतो.

आपल्या पूर्वजांनीं जुन्या कवीविषयी ज्या आवडी व्यक्त केल्या त्यांच्या आवडीच्या अवलोकनापलीकडे आपण आज बरेच गेलों आहों व थोडीशी विवेचक शक्तीहि खर्च केली आहे. तथापि पूर्वीच्या लोकमतांत महत्त्वाचा बदल झाला आहे असे वाटत नाही.

सुश्लोक वामनाचा अभंग वाणी प्रसिद्ध तुक्याची ओवी ज्ञानेशाची किंवा आर्या मयूरपंताची ॥

असें प्रल्हाद बडव्याप्रमाणें आजचा वाचक देखील म्हणेल.

महाराष्ट्रीयानांच्या काव्याभिज्ञतेचा इतिहास द्यावयाचा म्हणजे दोन गोष्टी करावयाच्या. काव्यविषयक जी सामान्य चर्चा निरनिराळ्या ग्रंथकारांनीं केली असेल तिचे स्वरूप दाखवावयाचें. आणि त्याप्रमाणेंच विशिष्ट कवि घेऊन त्यांच्या काव्याची अभिज्ञता समकालीनांनीं व उत्तरकालीनांनीं कशी दाखविली हें दाखवावयाचें. चालू समाज जेव्हां अभिज्ञता दाखवितो तेव्हां ती अभिज्ञता त्या कालांतिलच. तरुणांच्या मनावर परिणाम करून वाङ्मयाच्या पुढील प्रवाहाचें स्वरूप ठरविते. उलटपक्षां जें वाङ्मय उत्पन्न होतें त्याच्या ग्रहणानें कांहीं अंशीं समकालीनांची व बऱ्याच अंशीं उत्तरकालीनांची अभिरुचि बनते. एवंच काव्याची अभिज्ञता, आणि उत्पादन या गोष्टी स्पर्शस्पर्शपरिणाम करणाऱ्या आहेत. वाङ्मयाचा इतिहास लिहितांना जें वाङ्मय उत्पन्न झालें त्याच्याकडेसच लोकांचें लक्ष वेधतें आणि वाङ्मयेतिहासांत निरनिराळ्या काळांतील वाङ्मयाचें स्वरूप पाहून आजचा लेखक अभिप्राय देतो. तथापि प्रत्येक काळांत

लोकमत होतें आणि तें परिणामकारी होतें आणि भावी वाङ्मयाच्या स्वरूपाचें कांहीं अंशीं निर्णायक होतें ही गोष्ट प्राधान्यानें पुढें आणण्यासाठीं लोकांच्या अभिज्ञतेचाच इतिहास निराळा काढून मांडल्यास एकंदर वाङ्मयाच्या इतिहासास मदत केल्यासारखेंच होईल. एवढेंच नव्हे तर ज्या बाजूकडे पुष्कळ लोकांचें लक्ष जात नाही ती बाजू चवाठ्यावर मांडल्यासारखेंच होईल.

काव्याभिज्ञता दोन तऱ्हेनें व्यक्त होते: लोक जेव्हां काव्यविषयक तात्त्विक चर्चा करतात तेव्हां आपलीं मते प्रदर्शित करतात, व त्याप्रमाणेंच दुसऱ्या एखाद्या कवीवर मत देतात तेव्हां ती प्रदर्शित करतात. या दोन्ही तऱ्हांनीं महाराष्ट्रीय अभिरुचीचा इतिहास देतां येण्याजोगा आहे. “कवित्व हें नोहे टांकसाळी नाणें” असें जेव्हां तुकाराम वदतो तेव्हां तो काव्यविषयक निरपेक्ष विचार व्यक्त करतो. तसेंच

“ज्ञानेश्वरी पाठीं । जो बोवी घालील मन्हाटी ।

तेणें अमृताचे ताटीं । जाण नरोटी ठेवली ”

असें जेव्हां एकनाथ सांगतो तेव्हां तो कवितेविषयी सापेक्ष मत व्यक्त करतो. आपणांस या दोन्ही प्रकारचें साहित्य जमा करून महाराष्ट्राच्या काव्यविषयक सापेक्ष अभिरुचीचा आणि निरपेक्ष कल्पनांचा इतिहास द्यावयाचा आहे.

पण हें विधान देखील थोडेसें नियमित केलें पाहिजे. अभिरुचीचा इतिहास द्यावयाचा म्हणून सांगितलें तें एकंदर अभिरुचीचा इतिहास द्यावयाचा विचार नाही. तर अभिरुचीच्या इतिहासाचें जें एक अंग काव्यपरीक्षण हें आहे त्या अंगाचाच इतिहास प्राधान्यानें द्यावायाचा आहे. हा इतिहास देण्याजोगा विषय आहे किंवा नाही याविषयी शंका बाळगण्याचें कारण नाही. समाजांतिल प्रत्येक क्रिया तत्त्वज्ञानाच्या विचाराचा विषय झाली पाहिजे आणि तत्त्वज्ञानीं विचार करतांना त्या क्रियेचें दीर्घकालीन स्वरूप अवलोकिलें पाहिजे.

वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत काम करणारे जे अनेक प्रकारचे लोक आहेत ते कांहीं विशिष्ट क्रिया करीत असतात. निरनिराळ्या क्रियांचा अन्योन्याश्रय आणि हेतु कांहीं अंशीं तत्कालीन क्रियांच्या अवलोकनाने दृष्टीस पडतो, तर कांहीं क्रियांची उपयुक्तता दीर्घकालानेच दृष्टीस पडते. यासाठीं समाजशास्त्रांत प्रत्येक कार्यसमुच्चयाचे आणि तदंतर्गत क्रियांचे दीर्घकालीन स्वरूप पहाण्याची पद्धति पडली आहे. टीकाकारांच्या प्रयत्नाचा परिणाम कांहीं अंशीं तात्कालिन दिसून येतो तर कांहीं अंशीं दीर्घकालाने दिसून येतो. तसेच असेहि दिसून येते कीं, कांहीं कृत्य कायमचा परिणाम कोणताच घडवीत नाही. तर त्या तऱ्हेच्या कृत्याच्या निष्फलतेचीहि जाणीव झाली पाहिजे. समाजांत होणाऱ्या प्रत्येक क्रियेची कार्यप्रवीणता किंवा एफीशिअन्सी तपासीत बसण्याने ती क्रिया अधिक कार्यप्रवीण होण्यास मदत होते. टीकेची कार्यप्रवीणता बधावयाची म्हणजे निदान कांहीं तरी काळ जावा लागतोच व या दृष्टीने टीकेविषयीं ऐतिहासिक विचार करण्याची आवश्यकता उत्पन्न होतेच.

वर्तमानपत्रे व मासिके यांतून टीका करण्याची पद्धत सुरू झाल्यास जवळ जवळ दोन पिढ्या झाल्या. या दोन पिढ्यांत अनुभवाने टीकाकार काय शिकले आणि उत्तरकालीनांनीं पूर्वकालीनांपेक्षां काय प्रगति दाखविली हे पहाण्याजोगें आहे.

काव्यपरीक्षकांची टीका जनतेच्या अभिज्ञतेची दर्शक आहे काय ?

महाराष्ट्रीय अभिरुचीच्या इतिहासास काव्यपरीक्षकांच्या विवेचनेचे आणि अभिज्ञतेचे महत्त्व आहेच. तथापि जनतेची अभिज्ञता केवळ तेवढ्यावरून काढतां येणार नाही, काव्यपरीक्षकांची अभिज्ञता ही वाचकवर्गाच्या किंवा श्रोतृवर्गाच्या आवडीनिवडीची कितपत दर्शक आहे हा प्रश्न

उरतोच. ग्रंथांची लोकप्रियता केवळ मध्यस्थांच्या शिफारशीवर अवलंबून असते अशांतला भाग नाही. उच्च प्रतीच्या ग्रंथाची योग्यता जनतेस आपोआप समजते आणि परीक्षकांची शिफारस केवळ दुय्यमपणा पावते. जनतेतील सामान्य व्यक्ति स्वतः परीक्षण करून दुसऱ्यास कळविणारी असते. ग्रंथकारांमध्ये ईर्ष्या, असूया, द्वेष, इत्यादि भाव असतात हे जनता ओळखते, आणि जेव्हां उत्तम प्रकारच्या ग्रंथकारास इतर ग्रंथकार मत्सराने छळ लागतात तेव्हां जनता छळल्या जाणाऱ्याचे महत्त्व ताबडतोब ओळखते. याची उदाहरणे आपणांस आजच्या कालांत, तशीच प्राचीन कालांत देखील देतां येतील. तुकारामास बद्धा बुडवावयास लावण्याची क्रिया केवळ धंद्यांतील मत्सराची दर्शक आहे पण तीच गौष्ट तुकारामाच्या वाणीत कांहीं तरी नवे तेज आहे याची तत्कालीन लोकांत जाहिरात करती झाली. जनतेच्या परीक्षणांत दोष असतात पण तेच दोष धंदेवाईक टीकाकारांच्या लेखांतहि असतात. जेव्हां अगदीं अपरिचित प्रकारचे वाङ्मय डोळ्यासमोर येते तेव्हां जनतेस त्या प्रकारच्या वाङ्मयाची आवड उत्पन्न झाली नसल्यामुळे जनता तिकडे प्रथम लक्ष देत नाही. तसेच टीकालेखकांस देखील त्याप्रकारच्या वाङ्मयाची अभिज्ञता उत्पन्न झाली नसल्यामुळे टीकाकार देखील त्या नवीन प्रकाराची निंदाच करतात. याप्रकारच्या गौष्टी आपणांस प्रत्येक देशाच्या वाङ्मयाच्या इतिहासांत दिसून येतात. उत्तम कवी असून त्याची समकालीनांत चहा झाली नाही अशांमध्ये भवभूति कवीचे नांव घेतां येईल. तथापि या कवीस उत्तरकालीं जें महत्त्व मिळालें त्यावरून समकालीनांस रुचलें नाही तरी हरकत नाही, आपले वाङ्मयविषयक ध्येय सोडून नये अशा तऱ्हेचा उपदेश हाच कवि अजून सर्व भारतीय कवींस करीत आहे असे म्हणतां येईल. जनता उदासीन असली तरी कवीने निराशा होऊं नये; ज्यास

उच्च प्रकारचे वाङ्मय पाहिजे असेल त्यास दीर्घ-कालीन आशावादी बनले पाहिजे, या भावनांचा भवभूति फार जुना शिक्षक होय.

महाराष्ट्रीय वाङ्मय राजाश्रयाने वृद्धिगत न होता कवळ लोकाश्रयाने वृद्धिगत व्हावयाचे, हा महाराष्ट्राला कित्येकांच्या मते शाप लागला आहे; किंवा माझ्यामते महाराष्ट्राला हे वरदान मिळाले आहे. त्याचा पहिला अनुभव महाकवि भवभूति यासच मिळाला आहे. भवभूति हा लोकाश्रयावर अवलंबून रहाणारा कवि आणि त्याच्या वाङ्मयविषयक उच्च ध्येयामुळे समकालीनांकडून गौरव होत नाही अशा कचाटीत सांपडला असता देखील त्याने संस्कृत भाषेला भूषणास्पद होतील अशी तीन नाटके लिहिली हे लक्षांत ठेवले पाहिजे. भवभूति हा वऱ्हाडचा. विदर्भदेश हा महाराष्ट्रांत सर्वांत अगोदर सुधारलेला आणि तेथील राजावलि देखील फार जुनी, असे असता त्यास राजाश्रय न मिळता आपली नाटके जत्रांच्या ठिकाणी प्रकट करावी लागली. यावरून त्याची लोकांकडून कांहीं तरी चहा होत असली पाहिजे. नाही तर जत्रांच्या ठिकाणी त्यास आपली नाटके दाखविण्याची संधीच मिळाली नसती. शिवाय जर त्यास त्याच्या काळांतच चहाते मिळाले नसते तर त्याची नाटके टिकलींही नसती; पण ती ज्या अर्थी टिकली आहेत त्याअर्थी जनतेस चांगले वाङ्मय टिकविण्याइतके बल आहे खचित. भवभूतीने लोकांची अनभिज्ञता पाहून जे उद्गार काढले आहेत त्यांचा अर्थ एवढाच की भवभूतीची अवहेलना दरबारी मंडळीकडून झाली असेल, विदर्भाच्या राजघराण्याने त्यास आश्रय दिला नसेल व राजाश्रयास असलेल्या इतर कवींनी त्यास राजद्वारापासून दूर ठेवण्याचा प्रयत्न केला असेल भवभूतीच्या कहाणीवरून त्याची लोकांत चहा नव्हती असा अर्थ निघत नाही. तेव्हां एकंदरीत जनतेच्या अभिज्ञते विरुद्ध निकाल देण्यास जडच

जाईल. या शिवाय आपणांस असेही दिसून येईल की जे चांगले होते तेच टिकले, असा धोपट नियम केला तर त्यास थोडेच अपवाद आढळतील. दिवसानुदिवस संशोधक नवीन नवीन ग्रंथ शोधून काढीत आहेत. पण अब्बल इंग्रजीच्या काळांत जे ग्रंथ लोकांत प्रचलित होते तेच ग्रंथ अजूनही लोकप्रिय आहेत आणि संशोधकांनी शोधून काढलेले ग्रंथ छापण्यास मारामार पडते. व छापण्यास ते खपण्याची मारामार पडते. काव्यसंग्रहाचे ग्रंथ छापण्यास किती अडचण पडत होती ते निर्णयसागरने मधून मधून प्रसिद्ध केलेल्या कहाण्यावरून कळून येणार आहे.

सामान्य वाचक आपले परीक्षण घेऊन किंवा टाळून व्यक्त करीत आहे. प्रजासत्तात्मक राज्यांत जेव्हां “रेफरँडम” ने म्हणजे सर्व जनते पुढे कायदा ठेऊन कायद्यावर जनतेचे मत घेण्यांत येते, तेव्हां जनता “होय” किंवा “नाही” एवढेच उत्तर देते. आणि या रीतीने अगदी एका शब्दांत आपला निकाल देऊन टाकते. नाटके, सिनेमा, गाणी याविषयी हाच नियम सांगता येईल. जनता फार टीका करीत नाही, पण ग्रंथकाराचे भवितव्य निश्चयेंकरून ठरविते आणि ती त्याप्रमाणे भविष्यकालास आपला आदेश देऊन टाकते. जनतेच्या अभिज्ञतेवर महाराष्ट्राची भिस्त आहे आणि यासाठी सुशिक्षित अभिरुचीचा जनतेत प्रसार होणे अवश्य आहे.

मराठी कवितेस दरबारचा आश्रय नाही आणि त्यामुळे दरबारी आश्रयाचे दुर्गुणहि तिला लागले नाहीत. राजांच्या खोल्या प्रशस्ती मराठीत नाहीत. जेव्हां दरबारचा आश्रय मराठी कवींना मिळाला तेव्हां त्यांची नीति बिघडून ते देखील खोटे लिहिण्यास कसे प्रवृत्त झाले याला उदाहरण वऱ्हाडच्या देवनाथ कवीचे आहे. हा शिंदे सरकारचे तुकडे खात होता आणि नानाफडणिसाला शिव्या देणारा एक हिंदीत पोवाडा त्याने केला आहे.

शिंघानि विश्वासघाताने नानाला तुरुंगांत टाकले, त्याबद्दल त्याने नानालाच दोष दिला आहे. या प्रकारचे तुरळक उदाहरण सोडून दिले तर मराठी कवि सामान्यतः स्वतंत्रच असत असे दिसून येते. मराठी भाषेला राजाश्रय नाही ही स्थिति भवभूतीच्या कालापासून आहे असे वाटते. ज्ञानेश्वरानंतर हिंदुराज्य गेले त्या वेळेस मराठी कवितेस मुसलमान राजांकडून आश्रय मिळाला नाही यांत नवल नाही. मराठी राज्यांत देखील ही कवींच्या उपेक्षेची स्थिति फारशी पालटली नव्हती. याविषयी प्रसिद्ध मोगरे कवीने विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्यावर लिहिलेल्या विलापिकेमध्ये जे श्लोकचतुष्टय घातले आहे त्यातील म्हणणे जरी अक्षरशः खरे नाही तरी तत्त्वतः खरे आहे. ते श्लोक चतुष्टय येणे प्रमाणे:

नाहीं राजाश्रयाचा अनुभव अजुनी

लेश ज्या दुर्भंगेला

जीचा धिःकार बुध्या रसिक जन गर्णी

आजपर्यंत केला.

भेणे जी पंडितांच्या बहुत दिवस जी

नीच संगोचि राही

शास्त्रीं ठेवूं दिला न क्षणहि पद जिला

सोंवळ्या ब्राह्मणांही

जीला पाहुनिया निराश्रित अशी आश्वासिली वामने

मोरोपंतचि जीकडे वळवुनी घे पंडितांचीं मनं

तात्यांनीं वरितां परत्र दिधलें त्वत्तातहस्तीं जिला

होता वाटत जीस तातसमची तो कृष्णशास्त्री भला

जीला शृंगारवीराद्यखिलनवरसां सादरे सेववोनी

होतां कालानुसारें तरुण मग अलंकारुनी ग्रंथरत्नीं

जीला तूंचि स्वहस्ते रसिकजन गर्णी

योग्य अर्पावयाला

जीच्या आम्ही वज्हाडी मुदित परिणया

जाहलों यावयाला

कोणी वैधव्य आलें म्हणति जन तुझ्या

जीस देहावसानीं

विष्णो तूझी परी जी म्हणवुनि भगिनी

आपणां धन्य मानी

त्या ज्या धर्मस्वसेचे बहुत पुराविले

लाड देवोनि शिक्षा

कैसा तूझा अतां ही विरह सहन करी

ती महाराष्ट्र भाषा

या ओळींतील मुख्य चुकीचे विधान आहे ते हे कीं, शृंगारादि नवरसांनीं भाषेला मंडविण्याचे श्रेय जे विष्णुशास्त्र्यांस दिले आहे ते चुकीचे आहे. वस्तुतः हे श्रेय त्यांच्याकडे नसून वामनादि कवींकडे आहे.

मराठी वाङ्मय प्रारंभापासूनच लोकाश्रयी होते. त्यास राजदरबाराचा फारसा स्पर्श झाला नाही आणि त्याचे परिणाम वाङ्मयाच्या स्वरूपावर दिसून येत आहेत. ज्ञानेश्वर देवगिरी राजधानीपासून फार दूर होता. ज्ञानेश्वराची ख्याति देवगिरीला पोचून त्याचा कदाचित् सत्कारहि झाला असता पण तसा काळच आला नाही. ज्ञानेश्वरानंतर देवगिरीचे राज्यच लयास गेले. ज्ञानेश्वराविषयी आदर बोपदेवाने आपल्या शुद्धिपत्रांत व्यक्त केलाच आहे, (भिंगारकरकृत ज्ञानेश्वर काल पहा) आणि बोपदेव हा तर देवगिरीच्या दरबारांत वजनदार मनुष्य होता, व देवगिरीचे राज्य टिकले असते तर ज्ञानेश्वराच्या ग्रंथाचा आदर होऊन पुढे मराठी भाषेत झालेल्या ग्रंथांस महत्त्व प्राप्त झाले असते. देवगिरीच्या दरबारांत ग्रंथांची चहा अगदीच नव्हती असे नाही. चतुर्वर्गचिंतामणि या ग्रंथाचा विद्वान् कर्ता हेमाद्रि हा तर तेथे प्रधानच होता. आणि बोपदेव हा देखील ग्रंथकार होता. अशा सुशिक्षित राज्यांत मराठी ग्रंथांची प्रतिष्ठा वाढलीच असती. तथापि ज्ञानेश्वरासारख्या मनुष्याला राजदरबारीं झालेल्या मानामुळे ग्रंथरचनेकडे प्रवृत्ति झाली असती असे नाही. मराठी राज्य जरी गेले तरी ज्ञानेश्वरीमुळे मराठी ग्रंथरचनेचा संप्रदाय स्थापन झाला हे खचित. त्याच्या ग्रंथास राजलोकांनीं पुढे आणले नसून लोकांनींच पुढे आणले, व राज्य जरी नष्ट

झालें तरी ज्ञानेश्वरी टिकली एवढेंच नव्हे तर लोकांतील मान्यतेनें आणि त्यांत उत्पन्न झालेल्या भागवत संप्रदायामुळें ग्रंथ जिवंत रहाण्याची परंपरा कायम झाली.

महाराष्ट्रीय वाङ्मयाला राजांचा आश्रय असे याला कोणी हालच्या सप्तशतीचें उदाहरण देतील. पण त्यावरून कवींस राजाश्रय होता असें सिद्ध होणार नाही. कारण हालची सप्तशती हा संग्रह आहे. त्या लावण्या लिहिणारे कवी निरनिराळ्या काळीं होऊन गेले. संग्रह राजानें करविला असेल पण त्यावरून कवींस राजाश्रय होता हें सिद्ध होणार नाही. शातवाहन राजे हे जरी ब्राह्मण होते तरी पुढें त्यांचे लग्नव्यवहार इतर लोकांशीं होऊन त्यांच्यामध्ये उच्च संस्काराचा लोपहि झाला असेल. महाराष्ट्रांतील राजे लोकांची संस्कृति उच्च दर्जाची कोठेंच दिसत नाही. ज्याप्रमाणें तमाशास उत्तेजन देणारा एखादा राजा महाराष्ट्रांत आजकालच्या दिवसांतहि दिसतो त्याप्रमाणेंच त्यावेळेस लावण्यांचा शोकी एखादा शातवाहन असला म्हणजे राजे लोकांची कवितेबद्दल अभिरुचि दिसून आली असें नाही. तथापि ज्यानें जें केले त्याबद्दल त्याला श्रेय दिलें पाहिजे म्हणून वाङ्मयाविषयीं उदासीन राजवर्गांत हाल हा एक अपवाद होता असें म्हटलें पाहिजे.

मराठी राज्यामध्ये शिवाजीच्या काळांत वाङ्मयाला उत्तेजन मिळालें आणि संभाजीनें हेखील वाङ्मयास उत्तेजन दिलें होतें. तथापि एकंदरीत वाङ्मयास उत्तेजन देण्यांत मराठी राज्यांत औदासिन्यच आहे. शिवाजी व संभाजी यांनीं देखील मराठी काव्यास उत्तेजन दिल्याचा पुरावा फारसा नाही. मराठी राज्य गेलें आणि सुधारलेलें इंग्रज-सरकार आलें. त्या सरकारनें मराठी भाषेच्या उत्तेजनास अनुकूल अशी स्थिति न ठेवतां मराठी भाषेस मारक अशीच परिस्थिति ठेवली आहे.

एवंच मराठी वाङ्मय हें जवळजवळ पूर्णपणें लोकाश्रयी आहे त्यामुळें या वाङ्मयास राजाश्रयी वाङ्मयाचे घाणेरडे गुण लागले नाहींत. ज्याअर्थी हें वाङ्मय उत्तरोत्तर लोकाश्रयीच होत जाणार त्याअर्थी वाङ्मयाचे वाचक आणि उत्पादक यांच्यामध्ये असणारे जे परीक्षक त्यांच्यावरील जबाबदारी अधिक वाढली आहे आणि यामुळें त्यांच्या प्रयत्नांची छाननी करणेंहि या काळांत विशेष आवश्यक आहे. टीकाकारांत प्रामाणिकपणा आणि अभिज्ञता हीं देखील वाढत गेलीं पाहिजेत.

लोकांचें जें मत असतें तेंच मत टीकाकारांच्या लेखांत अंशतः व्यक्त होतें. मात्र टीका प्रामाणिक असली पाहिजे. टीकाकाराचा हेतु ग्रंथाविषयीं आपलें खरें मत व्यक्त करण्याचा मात्र असला पाहिजे. तो विद्वान आणि अभिज्ञ नसला तरी प्रामाणिक पाहिजे. जो विद्वान नाही पण प्रामाणिक आहे त्याच्या टीकेचाहि उपयोग आहे. तशी टीका जनतेच्या मताची निदर्शक होते. पण टीकाकाराचा हेतु जेव्हां प्रामाणिक मत व्यक्त करण्याव्यतिरिक्त असतो तेव्हां मात्र तें टीकाकारांचें मत जनतेच्या मताचें निदर्शक नसल्यामुळें निरुपयोगी होतें. अप्रामाणिक टीका अनेक रीतींनीं दृष्टीस पडूं लागते. टीकाकार कधीं कधीं हाताशीं आलेल्या ग्रंथाची थट्टा करून वाचकांचें मनोरंजन कसें करावें या दृष्टीनें लिहूं लागतो. असल्या टीकेबद्दल कानउघाडणी वारंवार झाली पाहिजे, व त्या प्रकारच्या टीकेस महत्त्व न देण्याचें लोकांस शिकविलें पाहिजे. लोकांस असल्या टीकाकारांसंबंधानें जागरूक केलें म्हणजे पुरे आहे. म्हणजे जनता केवळ उपहासात्मक टीकेकडे लक्ष देणार नाही. जर विचारास घेतलेला ग्रंथ चांगला असेल तर त्याच्या उपहासाच्या योगानें टीकाकाराचें लघुत्व मात्र नजरेस येतें; आणि जर तो चांगला नसेल तर

टीकाकाराच्या कोट्यांमुळे गचाळ ग्रंथ मात्र लोकांच्या नजरस येतो, व ज्या ग्रंथाकडे कोणी लक्ष दिले नसते त्या ग्रंथास एक तन्हेचें चिर-कालत्व प्राप्त होते. अप्रामाणिक टीकेचा दुसरा एक प्रकार म्हटला म्हणजे तो ग्रंथ विशिष्ट कार्यासाठी ज्या दृष्टीने लिहिला असेल ती दृष्टि टाकून त्याला भलतीच कसोटी लावणे. उदाहरणार्थ कोणताहि चांगला ग्रंथ घेतला तर तो लहान मुलांच्या हाती पडला तर काय परिणाम होतील या दृष्टीने यत्नचें परीक्षण करणे. उदाहरणार्थ एखाद्याने गुन्हेगारी कशी होते व गुन्हेगार शोधून काढतां कसा येतो यासंबंधाने १०० गुन्हांच्या संशोधनाचा इतिहास प्रसिद्ध केला व एखाद्या टीकाकाराने ग्रंथकाराच्या हेतूकडे न पहातां त्यावर टीका आरंभली तर ती टीका अयोग्य होय. असो; ज्ञानेश्वरी अमृतानुभव इत्यादि ग्रंथ वारंवार चर्चेचे विषय झाले आहेत. आणि एकनाथापासून आजपर्यंत अनेक लोक त्याविषयी मत व्यक्त करित आहेत. एकनाथ, मुक्तेश्वर, वामन, तुकाराम, रामदास, ही सर्व मंडळी समकालीन व्यक्तींच्या व उत्तरकालीन समाजाच्या चर्चेचा विषय झालाच आहे. त्या चर्चा लक्षांत घेऊन त्यांनी काव्याभिज्ञता कशी दाखविली त्याची चर्चा पुढे येईलच.

आजचें महाराष्ट्रीय वाङ्मय पूर्णपणे लोकाश्रयानेच वाढत आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. तथापि चांगले वाङ्मय पोसण्याइतकी जनता सुशिक्षित झाली आहे असें नाही, व लेखकाचा योगक्षेम जनतेवर चालेल अशी स्थिति आली नाही. नाटके पूर्णपणे लोकाश्रयावरच वाढत आहेत. चांगल्या नाटकांबद्दल ग्रंथकारानां तीन तीन हजार रुपये मिळतात असा कै. खरे शास्त्री आणि रा. खाडिलकर यांचा अनुभव आहे. तरी देखील ही प्राप्ति इतकी अल्प आहे कीं ग्रंथकाराचा योगक्षेम नाटके लिहिण्यावर

अजून चालणार नाही. कादंबऱ्यांवर प्राप्ती फारशी होत नाही. आणि कोणाहि कादंबरीकारास कादंबरी लेखनापासून १००० रुपयाची प्राप्ति झाल्याचें उदाहरण नाही. आजचा लोकाश्रय आहे तो लेखकाचा ग्रंथ जगापुढे आणण्यास त्यास समर्थ करण्याइतपत आहे व फार झाले तर थोडासा मदतीच्या स्वरूपांचा मोबदला देखील ग्रंथकारास मिळेल. चांगली कादंबरी तयार झाल्यास ती निदान फुकट मागण्यास प्रकाशक धांवतील असा काळ आला आहे. पंचवीस वर्षांपूर्वी तसाहि काल नव्हता. चांगल्या कादंबरीचें प्रकाशन होणे त्यावेळेसहि दुरापास्त झाले होते. तथापि पंचवीस वर्षांपूर्वी लेखकांस कांहींच मिळत नव्हते असें नाही. रा. बाळकृष्ण संतुराम गडकरी यांच्या “सुधारणेचा मध्यकाल” या कादंबरीस प्रकाशकाकडून अवघे १२५ रुपये मिळाले आणि वाईकर भटजी या कादंबरीच्या लेखकास फक्त ५० रुपये मिळाले. तितकेच रुपये “सती राणक देवी” या कादंबरीस मिळाले. पण जर गडकरी यांस १२५ रुपये देऊन त्यांची “सुधारणेचा मध्यकाल” ही कादंबरी प्रसिद्ध करण्यास कै. मित्र पुढे आले नसते, तर ती कादंबरी बाहेर पडली असती कीं नाही याविषयी शंकाच आहे.

लोकाश्रयामुळे वाङ्मय जगणार तर टीकाकार वर्गाचें महत्त्व आहे आणि टीकाकारांनी आपलें काम प्रामाणिकपणाने केलें पाहिजे; व त्यानें तसें केलें नाही तर टीकाकारांचे कान उघडण्याची प्रवृत्ति समाजांत पाहिजे या गोष्टी ज्याप्रमाणे सांगितल्या त्याप्रमाणेच ग्रंथकाराने टीकेकडे चांगले लक्ष पुरविलें पाहिजे हेहि सांगितलें पाहिजे.

प्रत्येक कवीस किंवा कादंबरीकारास आपल्या ग्रंथावरील टीका लक्षपूर्वक पाहिल्याच पाहिजेत. आणि ज्या टीका प्रामाणिकपणे केल्या असतात त्या लक्षांत घेतल्या पाहिजेत; लोकमताविषयी उपेक्षा करून कोणाचेंहि चालावयाचें नाही.

आणि या वाङ्मयाच्या लोकशाहीत लोकमताकडे तर विशेषच लक्ष दिले पाहिजे. जेव्हां वाङ्मय राजा किंवा आश्रयदाता श्रीमान जमीनदार यांच्या आश्रयाने निर्माण होत असते तेव्हां ते वाङ्मय आश्रयदात्याच्या अभिरुचीने मर्यादित होत असते, आणि वाङ्मयाला जेव्हां राजे किंवा मोठे जमीनदार यांचा आश्रय नाहीसा होतो तेव्हां वाङ्मय जनतेच्याच आश्रयाने संवर्धित होते, आणि त्या स्थितीचे परिणाम वाङ्मयावर झाल्याशिवाय रहात नाहीत. जे पुस्तक मुळीच खपणार नाही ते छापावयास कोणीहि प्रकाशक धजावणार नाही. जोंपर्यंत ग्रंथलेखक केवळ आपल्या तुष्टीसाठी स्वतःचे पैसे खर्च करून पुस्तके छपीत आहे, आणि एक पुस्तकहि खपले नाही तरी हरकत नाही असे जोंपर्यंत त्यास वाटत आहे. तोंपर्यंत तो लोकाभिरुचि दुर्लक्षू शकेल. पण ती देखील फारशी दुर्लक्षितां यावयाची नाही. आपण केलेली कृति लोकांना आवडावी ही लेखकाची इच्छा असतेच आणि ती इच्छा त्याच्या लेखावर परिणाम घडविल्याशिवाय रहाणार नाही. तथापि याबरोबर हेहि सांगितले पाहिजे की पुष्कळ उच्च प्रतीच्या लेखकांस आपल्या लेखाची समकालीनांकडून चहा होणार नाही हे टाऊक असते तरी तो लिहितच असतो. आणि याच कारण आपण आजच्या जनतेची गरज भागवीत नसलों तरी भविष्यकालीन जनतेची गरज भागवीत आहो ही त्याला जाणीव असते. तथापि त्यास आपला क्रम चालू ठेवण्यास प्रचलित काळांत थोडा तरी अभिज्ञ वर्ग भेटावा लागतो. कै. राजवाडे व कै. खरे शास्त्री यांनी आपला ग्रंथप्रसिद्धीचा क्रम लोकाभिरुचि तयार झाली नसतां हि कायम ठेवला. व तसे करण्यांत त्यांनी स्वार्थत्याग पुष्कळ केला ही गोष्टहि निर्विवाद आहे, पण त्यांच्या परिश्रमाची जाणीव असलेला व त्यांच्या कृतीची अभिरुचि असलेला वर्ग महाराष्ट्रांत थोडा तरी

होताच. तसा वर्ग मुळीच नसता तर त्यांच्याकडून झाली तेवढी देखील कृति झाली नसती.

प्रकरण ३ रे.

भारतीय काव्यपरंपरा व मराठी संतकवी

संतकवींमध्ये काव्यविषयक विचार काय होते आणि त्यांना कवितेची मर्मज्ञता कितपत होती या दृष्टीने संतकवींच्या ग्रंथांत बुडी मारण्यापूर्वी आपणांस हा विचार केला पाहिजे की, हे कवी भारतीय काव्यपरंपरेतील व्यक्ती होत्या काय? ते जर त्या परंपरेतील व्यक्ती असतील तर त्यांची काव्यविषयक मर्मज्ञता आंगे संस्कृत साहित्यशास्त्र यांचा संबंध जुळविता येईल. पण ते जर त्या परंपरेतील व्यक्ती नसतील तर ते कोणत्या परंपरेतील आहेत हे पाहिले पाहिजे आणि त्यांच्यामध्ये स्वकीय वाङ्मयविषयक कांहीं ध्येयें उत्पन्न झालीं होती काय याचा तपास केला पाहिजे.

या संतकवींस त्या वेळेस साधु, संत, भक्त इत्यादि निरनिराळीं विशेषणें प्राधान्येंकरून लावलीं जात होती, पण कवि हे विशेषण देखील लावले जात होतेंच मात्र ते कोणत्या अर्थाने लावले जात होतें याचा विचार केला पाहिजे.

पद्य आणि कविता ह्या गोष्टी भिन्न आहेत. तथापि सामान्य मनुष्य पद्य आणि कविता एकच समजतो, आणि पद्यकारास कवि समजतो. या दृष्टीने जे पद्यात्मक ग्रंथ लिहिणारे ग्रंथकार होऊन गेले त्यांस लोक कवी असे म्हणू लागले. शास्त्रज्ञ मंडळीनां या लौकिक प्रवृत्तीविरुद्ध भांडण्याचे कारण नव्हते. कारण सुशिक्षित वर्गाच्या दृष्टीने देखील संतकवी हे एका अर्थाने कवीच होते.

कवि या शब्दाचे अनेक अर्थ संस्कृत ग्रंथांत दिसून येतात. कवि म्हणजे विद्वान असा अर्थ होतो आणि कवि हा शब्द दैत्यगुरूसहि लावीत असत. हा शब्द प्राचीन महाराष्ट्रांत विद्वान या

अर्थी लागते असावा, आणि तो शब्द त्याच अर्थाने रामदासांनी वापरला आहे. रामदासांचे “आतां वंदू कवीश्वर” इत्यादि जे व्याख्यान दासबोधांत आहे ते “रसात्मक वाक्ये लिहिणाऱ्या कवीला” मुळीच लागू पडत नाही. ते व्याख्यान वाचून रामदासांनी कवींचे वर्णन जे लिहिले आहे ते जगातील अनेक सर्वमान्य कवींना लागू पडावयाचे नाही. कारण रामदास, कवि हा शब्द “ज्ञानी” या अर्थाने वापरीत आहेत. रामदासांनी कवींचे जे वर्णन केले आहे तेच खरे “कवि” लक्षण आहे असे गृहीत धरून आणि अर्वाचीन कवींना ते लागू पडत नाही म्हणून अर्वाचीन कवींचा उपहास करण्याची प्रवृत्ति कांहीं जुन्या संतकवींच्या अभिमान्यांत दृष्टीस पडते. पण या तऱ्हेचा उपहास अयोग्य होय. अर्वाचीन कवींच्या उदयकालीं त्यांस नालायक ठरविण्यासाठी या तऱ्हेचा वाद फारच होता पण अर्वाचीन कवींचे स्थान पक्के झाले आहे व तो वादहि आतां बंद पडला आहे. “कवि” ही पदवी कोणास द्यावी हा प्रश्न विचारास घेतला तर जुन्या संतकवींस हा शब्द लावावा किंवा नाही असाच प्रश्न उत्पन्न होईल. संतकवी हे जुन्या कविपरंपरेतील व्यक्ती मुळीच नाहीत. जुन्या कविपरंपरेशीं आपले नाते जर कोणास सांगतां आले तर ते अर्वाचीन कवींनाच सांगता येईल.

जुने संतकवी यांस आपण ते कवी नाहीत असे म्हटले म्हणजे त्यांच्या पदरीं आपण कमीपणा बांधतो असे नाही कारण ते शिक्षक होते हे कोणीहि कबूल करील आणि लावण्या करणाऱ्या मंडळींचा कवि शब्दावर हक्क ब्रह्मज्ञानावर ओवीबद्ध लिहिणारांपेक्षा जास्त आहे; हेच भारतीय वाङ्मयाचा इतिहास व त्या इतिहासांत “कवि” शब्दाचा उपयोग कोणत्या प्रकारच्या व्यक्ती दाखविण्यासाठी करित असत हे जाणणाऱ्या मंडळींना कबूल करावे लागेल. जुने संत-

कवी कोणत्या परंपरेतील आहेत, याचा विचार त्या संतकवींच्या वृत्तीचे एकंदर भारतीय वाङ्मयातील कार्य पाहूनच केला पाहिजे. हा विचार करतांना मराठी कवींनी जो विषय मांडला तो कविसंप्रदायांतील विषय होता की काय आणि त्यांनी जे वाङ्मय लिहिले ते काव्य म्हणून लिहिले काय हे प्रश्न पुढे उभे रहातील.

पुढे जो पुरावा देत आहे त्यावरून असे स्पष्ट दिसून येईल की मराठी कवी ज्या वर्गातून बाहेर आले ता वर्ग संस्कृत कवींच्या वर्गातून निघालेला नव्हता. त्यावेळचे संस्कृत विद्येचे प्रतिनिधिवर्ग अनेक होते. वेदाभ्यासी याज्ञिक वर्ग होता, तसाच भाषाशास्त्रज्ञांचा वर्ग होता, संगीतज्ञांचाहि निराळाच वर्ग होता. तसेच धर्मशास्त्रज्ञ व ज्योतिषाचे अभ्यासक समाजांत होते, वैद्यकशास्त्रज्ञ होते. या सर्वांच्या परंपरा संतकवींच्या कालांत देखील चालूच होत्या आणि या सर्व परंपरांचे प्रतिनिधि अजूनहि आढळतात. संस्कृतवाङ्मयांतर्गत ज्या वाङ्मयशाखेचा मराठी संतकवींचे ग्रंथ हा परिणाम होत ती वाङ्मयशाखा कवितास्वरूपाची नसून अध्यात्मवाङ्मय स्वरूपाची आहे. कवींचा धंदा निराळा आणि अध्यात्मिक शिक्षकाचा अगर वाङ्मयोत्पादकाचा धंदा निराळा. मराठी वाङ्मय संस्कृत आध्यात्मिक ग्रंथकारांच्या परंपरेतील आहे, पण त्या वाङ्मयाचे स्वरूप संस्कृत आध्यात्मिक ग्रंथांपेक्षा निराळे आहे. पशुवैद्यक आणि गणित या विषयांवर लिहितांना ज्याप्रमाणे आद्य संतकविकालीन कानडी ग्रंथकारांनी पद्यमय लेखनाचा अवलंब केला त्याचप्रमाणे संतकवींनीहि पद्यावलंब आध्यात्मिक क्षेत्रांत केला आहे. मराठी संतवाङ्मयासारखेच संस्कृत अध्यात्मवाङ्मय नाही, मराठी संतवाङ्मय संस्कृतमध्ये भाषांतरिले तर ते ग्रंथ अगदी निराळ्या प्रकारचे दिसू लागतील हे खरे आहे तथापि तेवढ्यावरून मराठी कवींचे ग्रंथ भारतीय

कविपरंपरेंत घालतां येणार नाहींत. मराठी अध्यात्मग्रंथांत हें वैशिष्ट्य कां उत्पन्न झालें त्याचीं विशिष्ट सामाजिक कारणें काढलीं पाहिजेत व संस्कृत आणि प्राकृत मिळून जें भारतीय वाङ्मय तयार होतें त्या वाङ्मयांत हा नवीन ओघ कोणत्या कारणांनीं आला हें पाहिलें पाहिजे.

ज्ञानेश्वरीच्या काळापर्यंत आलेला संस्कृत, ललित व वैज्ञानिक वाङ्मयाचा विकास पाहिला तर असें दिसून येईल कीं कांहीं बाबतींत अत्यंत श्रेष्ठ ग्रंथकार त्याच वेळेस होत होते तर कांहीं बाबतींत जुन्या संस्कृतीचा ओघ आटावयास लागला होता. कवितेचा विकास एकंदर पाहिला तर त्यावेळेस पंचमहाकाव्ये झालीं होती व बिल्हणाच्या विक्रमांकदेवचरितासारखे ग्रंथहि तयार झाले होते, नाटके झालीं होती. कालिदासादि कवि साहित्यशास्त्राचें अध्ययन केलेले होते पण त्यांच्या चळवळीचा काल संपून गेला होता व त्यांची दृष्टि स्फुट श्लोक करण्याकडे वळली होती. महाराष्ट्रांत देशी भाषा काव्यक्षेत्रांत डोकावून पहात होती पण तिचा काव्यरचनेमध्ये उपयोग करण्याकडे विद्वानांचें फारसें लक्ष गेलें नाहीं. पण तामिळ, कानडी व तेलगु प्रदेशांत सर्व प्रकारच्या वाङ्मयासाठीं देशी भाषेचा उपयोग केला जात होता महाराष्ट्रांत देशी भाषेंत पदे, लावण्या या गोष्टी पुष्कळ असाव्यात. पण त्यांचें संहितीकरण व अभ्यास हीं त्यावेळेसच झालीं नाहींत. तथापि त्या साहित्याकडे संगीतज्ञांचें लक्ष गेलें असावें. संगीतरत्नाकरादि ग्रंथांत जे राग दृष्टीस पडतात ते राग संस्कृतमधील गानसाहित्यावरून तयार झाले नसून ते देशी गानसाहित्यावरूनच तयार झाले आहेत हें त्या विषयावर विचार करणाऱ्या कोणासहि स्पष्ट होईल; येथें त्यावर लिहित नाहीं. कारण यावर चांगलें लिहावयाचें म्हणजे एक मोठा ग्रंथच लिहावा लागेल. ज्या साहित्यावरून रत्नाकरकारांचें संगीतशास्त्र तयार झालें

तें साहित्य आज रक्षिलें गेलें नाहीं हें उघड आहे. मराठी संतकवींच्या काळीं असलेल्या ललित आणि गंभीर संस्कृतीचा आतां आपण आढावा घेऊं.

या गोष्टीचा विचार करण्यासाठीं अकरावें बारावें आणि तेरावें या तीन शतकांतील संस्कृत व देशी या दोन्हीं वाङ्मयांकडे लक्ष दिलें पाहिजे. मराठी ग्रंथरचना ज्या काळीं सुरू झाली त्या काळांत म्हणजे श्रीपतीच्या रत्नमालेच्या काळापासून ज्ञानेश्वराच्या काळापर्यंत म्हणजे १० व्या शतकापासून १३ व्या शतकापर्यंत संस्कृत ग्रंथरचना थांबली होती असें मुळींच नाहीं. दक्षिणेकडे देशी वाङ्मय सपाटून वाढलें होतें. पण संस्कृत ग्रंथ देखील होत होत. संस्कृत ग्रंथरचनेचा ओघ अद्यापहि थांबला नाहीं. संस्कृतमध्ये अजूनहि काव्ये आणि नाटके तयार होतात. विजयानगरचे तैलंगी ग्रंथकार मुहुंब नृसिंहाचार्य यांनीं तर गेल्या चाळीस वर्षांत पन्नास-साठांवर संस्कृत ग्रंथ लिहिले आहेत आणि त्यांत मोठमोठीं काव्ये आहेत. संस्कृत ग्रंथकारांची परंपरा थोडीबहुत अजून अव्याहत आहे; तर वर सांगितलेल्या तीन शतकांत वाङ्मयविषयक आणि वैज्ञानिक स्थिति काय होती हें पाहतांना संस्कृत व देशी या दोन्ही ग्रंथभांडारांकडे नजर फेंकली पाहिजे ग्रंथकार आपलें म्हणणें मांडण्यासाठीं निरनिराळ्या भाषांचा आश्रय करतो. आजहि पुष्कळ ग्रंथकार इंग्रजींत आणि देशी भाषेंत लिहितात तर कांहीं देशी भाषेंत व संस्कृत भाषेंत लिहितात. आंध्र, द्रविड, आणि कर्नाटक या तीनहि प्रदेशांत देशी भाषेंत त्याचप्रमाणें संस्कृतमध्ये लिहिणारे ग्रंथकार झाले. निरनिराळ्या ठिकाणचे संस्कृत ग्रंथ एकमेकांकडून वाचले जात होते, पण देशी भाषेंतील ग्रंथ मात्र वाचले जात नव्हते असें वाटतें. पण प्रत्येक ठिकाणीं देशी वाङ्मयामुळें जीं कांहीं मनोवृत्ति

तयार होई ती त्या स्थलाच्या संस्कृत ग्रंथकारां-
वर परिणाम करित असे.

या तीन शतकांतील संस्कृत वाङ्मयाचा आढावा घ्यावयाचा म्हणजे काव्य, नाटक, कथा वाङ्मय, कोशरचना, व्याकरण इत्यादि निरनि-
राळ्या वाङ्मयक्षेत्रांत काय कार्य झाले हे पहा-
वयाचे. काव्यग्रंथांकडे आपण प्रथम लक्ष देऊ.
नववे आणि दहावे शतक यांच्या संधिकालांत
राजशेखर हा प्रसिद्ध कवि होऊन गेला. हा महा-
राष्ट्रीय होता आणि याची बायको चव्हाण कुलां-
तील होती. दहाव्या शतकाच्या अंतिम कालांत
मुंजराजाचे नांव कवींमध्ये आढळते आणि अक-
राव्या शतकांत त्याचा पुतण्या भोज हा कवीचा
आश्रयदाता म्हणून प्रसिद्ध झाला. अकराव्या
शतकातील चालुक्यांच्या आश्रयास असलेला
प्रसिद्ध कवि म्हटला म्हणजे विक्रमांकदेवचरि-
ताचा कर्ता काश्मीरचा बिल्हण होय. या सुमा-
रासच क्षेमेंद्र काश्मीरांत कवि म्हणून प्रसिद्ध होता.
अकराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कथासरित्सा-
गराचा कर्ता सोमदेव हा चमकला. बाराव्या शत-
कातील मोठालीं कामे म्हटलीं म्हणजे मंखाचे
श्रीकंठचरित, आणि कल्हणाचा काव्यरूपी
राजतरंगिणी नामक इतिहास होय. या वेळेचे
संस्कृत काव्याचे मुख्य केंद्र म्हटले म्हणजे काश्मीर
होते पण त्याच्या खालोखाल बंगालचा राजा
लक्ष्मणसेन याचा दरबार होय. त्याच्या आश्रयाने
उमापतिधर, धोई गोवर्धन आणि गीतगोविंद-
कार जयदेव इत्यादि कवी पुढे आले. नैषधकाव्य
लिहिणारा श्रीहर्ष कवि हा बाराव्या शतकाच्या
उत्तरार्धांत कनोजच्या जयचंद आणि विजयचंद
यांच्या दरबारी राहिला असावा. या प्रख्यात
काव्यांशिवाय अनेक काव्यात्मक प्रशस्त्या याच
काळांत लिहिल्या गेल्या. तेराव्या शतकांत काव्य-
ग्रंथ तयार झालेले अजून आढळले नाहीत.

कथावाङ्मयासंबंधाने आपणांस असे दिसून
येते की, अकराव्या शतकातील ग्रंथकारांमध्ये

उल्लेखिलेले क्षेमेंद्र आणि सोमदेव हेच उल्लेखावे
लागतात. वेताळपंचविशी (वेताळ पंचविंशति)
ही बृहत्कर्णत आहेच पण तिचे अनेक पाठ आप-
णांस आढळून येतात. सिंहासनद्वित्रिशिका उर्फ
सिंहासनवत्तिशी हे पुस्तक अकराव्या किंवा
बाराव्या शतकांतलेच असावे. याच्या सामान्य
आणि जैन अशा दोन आवृत्त्या आहेत. माधवा-
नल—कामकंदला नांवाची जी कादंबरी आहे ती
कदाचित याच काळातील असेल. हीत आनंद
नांवाचा एक ब्राह्मण व एक नर्तिका यांची प्रेमकथा
आहे. विक्रमादित्यावर विक्रमोदय म्हणून एक
कथासमूह आहे आणि “वीरचरित्र” नांवाचे एक
काव्य शातवाहनांच्या एका शूद्रक नांवाच्या आश्रि-
ताचीं धाडसी कृत्ये वर्णन करिते. शुकसप्तति हे
याच काळातील पुस्तक होय “भारतकद्वित्रिशिका”
यांत भिक्षा मागणाऱ्या जातींच्या किंवा भारत-
कांच्या ३२ कथा आहेत. शिवदासकृत कथार्णव
यांत चोरांच्या गोष्टी आहेत. तथापि या काळा-
नंतर संस्कृत कथारचनेला ओहोटी लागली
असावी. व या कथावाङ्मयापैकीं देखील बरेच
वाङ्मय अगोदर प्राकृतमध्ये आणि मागाहून
संस्कृतमध्ये आले असावे.

नाट्यवाङ्मयासंबंधाने विचार करतां निश्च-
यात्मक या काळांत झालेले नाटक आढळत नाही.
जयदेवाचे प्रसन्नराघव हे कदाचित या काळांत
झाले असेल पण त्याची देखील खात्री देतां देत
नाहीं. हा जयदेव गीतगोविंदकार नसून वऱ्हाडचा
म्हणजे महाराष्ट्रीय आहे. हा ज्ञानेश्वराच्या पूर्वी
झाला एवढे मात्र खरे. जयदेव हा साहित्यशास्त्रज्ञ
होता आणि याचा ‘चंद्रालोक’ हा ग्रंथ प्रसिद्ध
आहे. प्रसन्नराघवानंतरचे नाटक म्हटले म्हणजे
हनूमन्नाटक किंवा महानाटक होय. हे नाटक
काणीं केले याचा विचार आपण बाजूस ठेवू.
भोजाच्या काळांत हे नाटक प्रसिद्धीस आले हे
उघड आहे आणि यांत प्रसन्नराघवांतील कांहीं

उतारे घेतले आहेत यावरून हा ग्रंथ अकराव्या शतकांत झाला असावा असा तर्क होतो. याच सुमाराचे आणखी एक नाटक म्हटले म्हणजे सुभटाचे दूतांगद हे होय. याच्या नंतरच्या काळांत म्हणजे मराठी कवींच्या काळांत देखील अनेक नाटके झाली आहेत. त्यांची माहिती ज्ञानकोशांत नाट्यशास्त्र या लेखांत (पृष्ठ नं. १२६-१३६) सांपडेल.

नाटक या नांवाखेरीज प्रकरण, नाटिका, प्रहसन इत्यादि जे प्रकार होते त्या प्रकारचे अनेक ग्रंथ याच काळांत होऊन गेले आहेत. कर्णसुंदरी ही नाटिका बिल्हणाची होय. मदनकवीची पारिजातमंजरी तेराव्या शतकाच्या प्रारंभीच झाली. साहित्यदर्पणकाराने व त्याच्या बापाने लिहिलेल्या दोन नाटिका विश्रुत आहेत. लटकमेलक प्रहसन याच काळांत होऊन गेले. या काळांत नाट्य वाङ्मय सपाटून झालेले दिसते पण ती नाटके जुन्या नाट्यकारांइतकी प्रसिद्धि पावली नाहीत.

साहित्यशास्त्राची वाढ या काळांत होतच होती.

साहित्यशास्त्राकडे पाहिले तर ते नवव्या शतकापासून वाढतच होते. दंडीच्या काळांत अलंकारास प्राधान्य दिले जात होते. आणि नवव्या शतकाच्या पुढे अलंकारांचा जरी अधिक विकास झाला तरी अलंकाराखेरीज इतर गोष्टीनां काव्यांत प्राधान्य मिळू लागले. नवव्या शतकांतला उद्भट हा रसपरिपोषाचेच काव्यांत प्राधान्य आहे असे तत्त्व मांडू लागला व “ध्वनी” चे महत्त्व सांगू लागला. ध्वनिकारिका, ध्वन्यालोक, ध्वन्यालोकलोचन, व्यक्तिविवेक हे ग्रंथ मागाहून दहाव्या शतकाच्या अंतापर्यंत झाले. अकराव्या शतकांतला प्रसिद्ध ग्रंथकार मम्मट हा होय. याचा काव्यप्रकाश ग्रंथ तर प्रसिद्धच आहे. पुढे क्षेमेंद्राचा औचित्यालंकार व कविकंठाभरण हे ग्रंथ येतात. धारच्या भोजराजाचा सरस्वतीकंठाभरण हा प्रसिद्ध

ग्रंथ त्यापुढे येतो. बाराव्या शतकाच्या आरंभी वाग्भट व हेमचंद्र या जैन ग्रंथकारांचे काव्यानुशासन हे ग्रंथ येतात. बाराव्या शतकाच्या आरंभी राजांकरुय्यक याने अलंकारसर्वस्व हा ग्रंथ रचिला व बाराव्या शतकांतच रुद्रभट्टाने शृंगारतिलक हा शृंगारपूर्ण साहित्यावर ग्रंथ लिहिला. साहित्यशास्त्रांत महाराष्ट्राने बाराव्या शतकांत घातलेली भर सांगावयाची म्हणजे जयदेव कवीच्या चंद्रालोक या ग्रंथाचा उल्लेख केला पाहिजे आशाधराचा टीकाविषयक झालेला ग्रंथ हाच होय.

या कालामध्ये कोशरचना बरीच झाली आहे. हलायुध कोश अकराव्या शतकाच्या अगोदर लिहिला गेला असेल तर तो फार थोडी वर्षे अगोदर लिहिला गेला असावा. हलायुधानंतरचा मोठा कोश म्हटला म्हणजे वैजयन्ती होय. हा रामानुजाचार्यांच्या समकालीन ग्रंथकार यादवप्रकाश याचा होय. यादवप्रकाश दक्षिणात्य होता. बाराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत दिगंबरजैनपंथाच्या धनंजय नामक कवीने नाममाला नांवाचा कोश लिहिला. ११११मध्ये महेश्वर कवीने विश्वप्रकाश नांवाचा कोश लिहिला. याच्यानंतरचा कोश मंख कवीचा होय. या कोशांत पुष्कळच नवीन शब्दांचा भरणा आहे. याच्यानंतर हेमचंद्राचा कोश येतो.

बाराव्या शतकाच्या अखेरीस आणि तेराव्या शतकाच्या आरंभी केशवस्वामीने नानार्थागव नांवाचा कोश लिहिला. चौदाव्या शतकांत मेदिनी नांवाचा कोश पुढे येतो.

येणेप्रमाणे संस्कृत भाषेत कोशाची रचना करणारे ग्रंथकार दिसून येतात.

व्याकरणग्रंथांकडे पाहिले तर मात्र त्यांत बोपदेवाचे म्हणजे महाराष्ट्रीयानांचे नांव प्रामुख्याने पुढे येते. हा ज्ञानदेवाचा समकालीन गृहस्थ. याने मुग्धबोध, कविकल्पद्रुम व त्यावरील कामधेनु ही टीका हे महत्त्वाचे व्याकरणग्रंथ लिहिले आहेत. भागवत हे बोपदेवाने लिहिले असाहि समज

एका कालीं प्रसृत झाला होता पण त्या कल्पनेस विद्वान् वर्गाने फारसे महत्त्व दिले नाही. बोपदेवाचा एक वैद्यकावर व एक धर्मशास्त्रावर ग्रंथ आहे. शिवाय मुक्ताफळ आणि हरिलीलाविवरण हे त्याचे ग्रंथ आहेत.

याशिवाय बोपदेवाच्या नांवावर पुढील ग्रंथ सांपडतात: १ त्रिंशत्श्लोकी अशौचसंग्रह; २ धातुपाठ; ३ परशुरामप्रतापटीका; ४ श्राद्धखंड; ५ राम-व्याकरण; ६ शाङ्गधरसंहिता; ७ गूढार्थदीपिका; ८ हृदयदापनिघंटु; ९ बोपदेवशतक; १० काव्य-कामधेनु; ११ धातुकोश; १२ परमहंसप्रिया; १३ भागवतपुराण द्वादशस्कंधानुक्रम; १४ महिम्न-स्तवटीका; १५ शतश्लोकी व शतश्लोकी चंद्रकला; १६ सिद्धमंत्रप्रकाश (कधीं कधीं बोपदेवाच्या बापाच्या नांवावर हा ग्रंथ घालतात); १७ शीघ्र-बोधव्याकरण.

ज्योतिषशास्त्राच्या दृष्टीने हा काल महत्त्वाचा ठरतो. भास्वतीकरण हा करणग्रंथ अकराव्या शतकांत जगन्नाथपुरी येथे झाला. याशिवाय करणोत्तम नांवाचा ग्रंथ त्याच सुमारास झाला. याच काळाचा प्रसिद्ध महाराष्ट्रीय ज्योतिषी भास्कराचार्य होय. याचे सिद्धांतशिरोमणि, करणकुतूहल, लीलावती इत्यादि अनेक ग्रंथ आहेत. भास्कराचार्याच्या ग्रंथांची भाषांतरें पुष्कळ झालीं व त्यावर टीकाहि इतक्या आहेत कीं तितक्या टीका कोणत्याहि ज्योतिषग्रंथावर नाहीत. भास्कराचार्याचा पुतण्या अनंतदेव यानेहि दोन टीकाग्रंथ लिहिले. त्याच्या नंतरचा ग्रंथकार विवाह वृंदावनकार केशव (शके ११६५) होय. श्रीपतीच्या रत्नमालेवरील महादेवकृत टीकेचा काल शके ११८५ हा आहे. ज्ञानेश्वरीच्या काळचाच दुसरा एक ज्योतिषी म्हणजे महादेव परशुराम हा होय (शके १२३८). याने महादेवीसारिणी नांवाचा ग्रंथ लिहिला. बोपदेवाचा मुलगाहि ज्योतिषग्रंथकार होता.

अकराव्या शतकांत वंगसेन आणि चक्रदत्त यांचे चिकित्सासारसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. शाङ्गधर हा ग्रंथकार बाराव्या शतकातील असावा. तेराव्या शतकांत म्हणजे ज्ञानेश्वराच्या काळांतच वैद्यकावर महाराष्ट्रीयानीं संस्कृतमध्ये ग्रंथ लिहिले आहेत; त्यांत हेमाद्रीच्या आयुर्वेदिक रसायन या टीकेचा उल्लेख करतां येईल. हेमाद्रीचा आश्रित बोपदेव याने शतश्लोक नांवाचा वैद्यकग्रंथ लिहिला तो वर उल्लेखिलाच आहे.

आतां यावेळचे कानडी वाङ्मय काय होतें तें पाहूं.

या तीन शतकांमध्ये कानडी वाङ्मय फारच पुढे आले. आणि तें पुढे येण्यास जैन आणि लिंगायत ग्रंथकार कारण होत. जैनवाङ्मयाच्या विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा काल हाच होय. कानडी वाङ्मयाची परंपरा निदान नवव्या शतकापासून सुरू आहे. मान्यखेतचा राजा नृप-तुंग याचा कविराजमार्ग नवव्या शतकांतच तयार झाला. त्यांत दहाबारा कानडी कवींचा उल्लेख आहे. त्यांत व इतर ग्रंथांत उल्लेखिलेल्या कानडी ग्रंथकारांचा हिशोब घेतला तर ही ग्रंथांची परंपरा पांचव्या शतकापर्यंत मागे जाईल. कविराजमार्गांत कवीश्वर, विमल, उदय, नागार्जुन, जयबंधु, दुर्विनीत व श्रीविजय ह्या ग्रंथकारांचीं नांवे प्रामुख्याने आढळतात. कविराजमार्गानंतरचा ग्रंथकार पहिला गुणधर्म हा होय. याने हरिवंश किंवा नेमिनाथपुराण हा ग्रंथ लिहिला. दहाव्या शतकातील “तीन रत्ने” या नांवाने जे कवी प्रसिद्ध आहेत, ते पंप, पोन्न आणि रन्न हे होत. पंप पूर्वी ब्राह्मण होता पण नंतर जैन झाला. व रन्न हा कासार होता. अकरावे शतक जैन वाङ्मयाच्या दृष्टीने कमी महत्त्वाचे होतें पण त्या काळांत चंद्रराजाने “मदनतिलक” नांवाचा ग्रंथ लिहिला. अकराव्या शतकाच्या प्रारंभकालींचा प्रसिद्ध ग्रंथकार नागचंद्र किंवा अभिनवपंप होय.

याचाच पंपरामायण हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. नाग-
चंद्राच्याच कालांत राजादित्य नांवाचा कवि व
कांति नांवाची कवयित्री होऊन गेली.

बाराव्या शतकातील कानडी जैन ग्रंथकार
म्हटले म्हणजे नयसेन, दुसरा नागवर्मा, ब्रह्मशिव,
कीर्तिवर्मा, कर्णपार्थ व वृत्तविलास हे होत. याच
कालांतला ब्राह्मण ग्रंथकार म्हटला म्हणजे दुर्ग-
सिंह होय यानें पंचतंत्र नांवाचा चंपु लिहिला
आहे. बाराव्या शतकांतच लिंगायत वाङ्मयहि
बरेच झालें आहे. यावेळचे प्रमुख लिंगायत ग्रंथ-
कार म्हटले म्हणजे हरिहर, राववांक, केरेय, पद्म-
रस, पालिकुरकेसोम व देवकवि हे होत.

या जैन, ब्राह्मण व लिंगायत ग्रंथकारांनीं कान-
डींत किती विविध प्रकारचें वाङ्मय निर्माण केलें
याचा विचार केला असतां असें दिसून येऊं
लागतें कीं, ज्ञानेश्वरीच्या काळाच्या पूर्वीच कानडी
ही सर्व विषयांचें विवेचन करणारी भाषा झाली
होती. नृपतुंगानें उल्लेख केलेल्या ग्रंथाची माहिती
मार्गे विद्यासेवकांत 'नवव्या शतकातील महाराष्ट्र'
या लेखांत (वर्ष ४, अंक ४) विस्तृतपणें आलीच
आहे. यानें रामायण व महाभारत या ग्रंथांचीच
जैन रूपांतरें केलीं आणि त्याच कथांस अगदीं
निराळें स्वरूप दिलें. छंदोबुधि हा कानडी छंदः-
शास्त्रावर ग्रंथ निर्माण झाला. कानडीमध्ये बाण-
भट्टाची कादंबरी अवतरली गेली. मदनतिलक
नांवाचा शृंगारिक ग्रंथ झाला. विशिष्ट जैन पुराणें
तयार झालीं, अनेक नीतिग्रंथ तयार झाले. कानडी
भाषेचे व्याकरण ग्रंथ झाले, जैनेतर धर्मातील दोष
दाखविणारे ग्रंथ तयार झाले, गोवैद्यकावर आणि
अंकगणित व क्षेत्रमापन इत्यादि विषयांवर पद्यात्मक
ग्रंथ झाले

पंचतंत्रासारखा ग्रंथ तयार झाला, शिवपार्वती
विवाहावर मोठें काव्य झालें, आणि लिंगायत
पुराणें तयार झालीं व कुसुमावली नांवाची एक
स्वतंत्र कादंबरी तयार झाली.

द्राविडांची वाङ्मयप्रगति यापेक्षांहि जास्त
होती. तिचें वर्णन वाचण्यासाठीं ज्ञानकोशांतील
तामिळ वाङ्मयावरील लेख पहावा. तामिळमध्ये
आणि तेलगूमध्ये सुंदर स्वतंत्र काव्यें प्रसिद्ध झालीं
आहेत आणि त्यांत संस्कृतग्रंथापेक्षां निराळें तेज
दिसत होतें हें निर्विवाद आहे. नवीन काव्यग्रंथ
या दृष्टीनें मराठीला द्राविड, तेलगु व कानडी या
तीन भाषांशीं तुलना करतां गौणत्व येतें पण तें
भासतें तितकें नाही.

महाराष्ट्र हा कवितेंत मागासलेला असणें शक्यच
नाहीं कारण भवभूति वऱ्हाडांतला, त्याचप्रमाणें
राजशेखर हा महाराष्ट्रीयच होता, विदर्भपद्धति
ही देखील वऱ्हाडांतच निर्माण झाली. ही काव्य-
पद्धति गोड म्हणून प्रतिष्ठा पावली आणि हिला
विदर्भपद्धति म्हणण्याचें कारण हिचा परिपोष
विदर्भांत झाला. विदर्भाची सुंदर काव्यावदलची
प्रसिद्धि दंडीच्या पूर्वी झाली असली पाहिजे.
कारण दंडीच्या काव्यादर्शांत ही वर्णिली आहे.
याशिवाय संगीतरत्नाकर हा संगीतशास्त्रांतील
अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ या महाराष्ट्रीयानेंच केला.
इतर विद्येंत महाराष्ट्र मागासलेला होता असें
कसें म्हणावें ? भास्कराचार्य हा प्रसिद्ध ज्योतिषी
महाराष्ट्रीयच होता, व हेमाद्रि यानें धार्मिक विष-
यांची संहिताच केलेली आहे, आणि श्रौतधर्म,
स्मार्तधर्म आणि पौराणिक धर्म या सर्वांची
सांगड घातली आहे. हेमाद्रीनें या बाबतींत जें
अनेकविध कर्ममार्गांचें एकीकरण केले तें आज-
पर्यंत टिकलें आहे. बोपदेव यानें व्याकरण विष-
यक आणि वैद्यकविषयक जे ग्रंथ केले त्याचा
उल्लेख आलाच आहे.

आपण ज्ञानेश्वरकाळाकडे लक्ष दिलें आणि
भोंवतालचें संस्कृत ग्रंथ घेतले नाहीत म्हणजे
ज्ञानेश्वराचा काल हा सर्वत्र अंधकाराचा काल
असावा आणि त्या कालांत एक ज्ञानेश्वर कायतो
हिरा असावा अशी कल्पना होऊं लागते पण

वस्तुस्थिति तशी नव्हती. नवीन मराठी कृति करणारा ज्ञानेश्वर आपल्या भोंवतालीं संस्कृत विद्येचें आणि ग्रंथकारांचें साम्राज्य पहात होता. आणि त्या वर्गाकडून आपला ग्रंथ मराठी असला तरी त्याची चहा होईल अशी अपेक्षा करित होता. त्यावरून आपल्या भोंवतालचा वर्ग दुराग्रही नसून सहृदय आहे अशी त्याची समजूत होती. महाराष्ट्रांतील हिंदु राज्याचा हा अंतकाल होता हें खरें पण त्यावेळेस विद्या मागसलेली नसून भरभराटीत होती असें दिसतें. संगीतरत्नाकराचा कर्ता शार्ङ्गदेव, बोपदेव, हेमाद्रि, भास्कराचार्य यांसारखे एकंदर ग्रंथकार घेतले म्हणजे ज्ञानेश्वराच्या एकसूर्यतेची कल्पना कमी होऊं लागेल.

कानडी, तेलुगु वाङ्मयाकडे व त्याचप्रमाणें तामिळ वाङ्मयाकडे अवलोकने केले म्हणजे असें दिसूं लागतें कीं मराठी वाङ्मय सुरू होण्यापूर्वीच कानडी, तामिळ आणि तेलगु वाङ्मये अत्यंत विविध प्रकारचीं झालीं होती, आणि मराठी वाङ्मय मात्र बाल्यावस्थेत होतें; पण यावरून महाराष्ट्राची संस्कृति तीन द्राविड, संस्कृतीपेक्षां हीन दर्जाची होती असें म्हटलें तर मात्र तें चुर्काचें होईल. मराठी वाङ्मय आणि महाराष्ट्राची संस्कृति या गोष्टी एकत्र समजतां कामा नयेत. महाराष्ट्राची संस्कृति उच्च दर्जाचीच होती हें तत्कालीन विविध प्रकारचे ग्रंथ पाहतां म्हणावेंच लागेल. उलट पक्षीं असें मांडतां येईल कीं, महाराष्ट्र हें गीर्वाण संस्कृतीचाच आपण अंश आहोंत असें समजत असल्यामुळे त्या गीर्वाण संस्कृतीचेंच विस्तारण करण्याचा प्रयत्न करित होतें आणि कानडी ग्रंथकार संस्कृतग्रंथसदृश ग्रंथ किंवा रूपांतरें करण्याचा प्रयत्न करित होते. त्यामुळे त्यांची बुद्धि रूपांतरें करण्यांत खर्च झाली होती तर महाराष्ट्रीयींची बुद्धि अस्तित्वांत असलेल्या संस्कृतीचें संवर्धन आणि विस्तारण करण्याकडे लागली होती.

ज्ञानेश्वराच्या कृतीचा तत्कालीन व पूर्वकालीन वाङ्मयाकडे पाहून विचार केला तर ती कोणत्याहि वर्गांत बसत नाही. जयदेव हा त्यावेळचा संस्कृतकवी होता, व त्यावेळीं सामान्य गायक कवी देखील पुष्कळ होऊन गेले असावेत. त्यांचें काव्य केवळ लावण्यांच्या स्वरूपाचें नसून भक्तिकाव्य देखील त्यांत असावें. असे कवि होऊन गेले हें त्यांचें अस्तित्व, अनेक चालींच्या सहाय्यानें संगीतरत्नाकर तयार झाला असला पाहिजे यावरून स्पष्ट होतें. त्यांत भक्तिकाव्य देखील असेल अशी कल्पना आहे याचें कारण भक्तिमय पद्यांचा उदय दक्षिणेंत त्याच्या अगोदरच झाला आहे आणि त्यांच्याकडे संगीतज्ञांची दृष्टि वळली असें दिसतें. अर्थात ज्ञानेश्वर हा पूर्वकालीन कवींच्या परंपरेतील नाही तर त्याचे बौद्धिक पूर्वगामी कोण याचा स्वतंत्र विचार केला पाहिजे.

प्रकरण ४ थें.

संतकवींचे पूर्वगामी

श्रीपतीची रत्नमाला हा मराठी ग्रंथ आहे पण श्रीपति हा ज्योतिषी होता; संत कवि नव्हता. श्रीपति आणि ज्ञानेश्वर या दोघांनीं मराठींत ग्रंथ रचना केली एवढेंच दोहोंमध्ये साम्य आहे. श्रीपतिनें रत्नमाला हा संस्कृतमध्ये ग्रंथ केला आणि त्याची प्रतिकृति स्वतःच केली. संस्कृत ग्रंथ पूर्वीच लोकविश्रुत होता पण मराठी ग्रंथ भारतेतिहाससंशोधक मंडळाच्या द्वितीयसंमेलनवृत्तप्रसंगी कै. राजवाड्यांनीं पुढें मांडला. तोपर्यंत कोणासहि ठाऊक नव्हता. श्रीपतीच्या ज्योतिषविषयक ग्रंथाला काव्य म्हणून ज्योतिर्ज्ञान ज्यांत नाही तो कवि कसचा असें बोलायला कोणी ज्योतिषाचा अभिमानी आज पुढें येत नाही हें कवितेचें भाग्यच होय असें म्हटलें पाहिजे. असो.

ज्याअर्थी संतकवी हे भारतीय गौर्वाण कवि-परंपरेतील नाहीत तर त्यांची परंपरा कोणाशीं भिडवावी हा एक ऐतिहासिक प्रश्न उत्पन्न होतो.

ज्ञानकोशामध्ये प्रो. दांडेकर यांनी जो सुंदर लेख लिहिला आहे त्यांत वारकरी पंथाच्या प्राचीन इतिहासाविषयीं मांडणी केली आहे ती येंणें प्रमाणें. पांडुरंग हें दैवत आद्य शंकराचार्यांच्या वेळेस चांगलेंच लोकाप्रिय होतें. पांडुरंगाची मूर्ति जैन नाही व कानडीहि नाही. पंढरपूरच्या देवळांतच कृष्णस्वामीची जी समाधि आहे ती ज्ञानेश्वराच्या जन्मापेक्षां साठ वर्षांनीं जुनी आहे. नामदेवाचे वडील देखील पंढरीची वारी करीत होते, त्याअर्थी ज्ञानेश्वरापूर्वी वारकरी पंथ होता व ज्ञानेश्वराचें कार्य त्या पंथाची घटना करण्याच्या स्वरूपाचें होतें, (ज्ञानकोश वि. २० पृ. व १६१) हें वरील विवेचन करतांना “कानडा हो विठ्ठल कर्नाटक” यावर प्रो. दांडेकर यांनीं ही मूर्ति कर्नाटकी नाहीं असें दाखविण्यासाठीं जें भाष्य केलें आहे तें वाचून देखील विठ्ठलाचा संबंध कानडी लोकांशीं नसावा असें वाटत नाहीं. “कानडी” याचा अर्थ “अगम्य” असा होतो हें प्रो. दांडेकर यांनीं दाखविलें आहे तें बरोबर आहे असें आम्हासहि वाटतें, तथापि विठ्ठल कानडा कर्नाटक आहे या वाक्यांत कानडा या शब्दाचें स्पष्टीकरण होतें, दुसऱ्या कर्नाटक शब्दाचें होत नाहीं. त्या ओळीचा “कर्नाटकीय विठ्ठल अगम्य आहे” असाच अर्थ उत्पन्न होतो. तसाच अर्थ “कानडिया विठोबा कानडिया, बहु आवडसी जीवा पासोनिया” याहि अभंगांत होतो.

प्रो. दांडेकर यांनीं आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट दाखविली आहे आणि ती म्हटली म्हणजे वारकरी संप्रदाय हा पूर्वीच्या एका विशिष्ट संप्रदायाची उत्तरपीठिका नसून अनेक संप्रदाय मिळून झाला आहे. मात्र हें लिहितांना त्यांनीं जें विवेचन केलें आहे (ज्ञानकोश व १७०-१) तें

अपूर्ण आहे. प्रो. दांडेकर यांनी वारकरी संप्रदायांत चैतन्य, स्वरूप, आनंद, व प्रकाश हे चार संप्रदाय होते हें दाखविलें आहे पण खरोखर पाहतां यापेक्षां अनेक संप्रदायांचीं माणसे यांत आलीं होतीं आणि प्रो. दांडेकर यांनीं जे चार संप्रदाय सांगितले ते वारकरी पंथांत उत्तरकालीं प्रविष्ट झाले आहेत. अगदीं प्रारंभीचे जे संप्रदाय मुकुंद-ज्ञानेश्वर कालीं होते ते म्हटले म्हणजे नाथसंप्रदाय आणि रामानंदसंप्रदाय हे होत. मुकुंदराज आपली गुरुपरंपरा आदिनाथ, हरिनाथ आणि रघुनाथ अशी देतो, (विवेकसिंधु उत्तरार्धप्रकरण) तर ज्ञानेश्वर आदिनाथ, मच्छिंद्रनाथ, गोरक्षनाथ, गाहिनीनाथ व निवृत्तिनाथ अशी देतो. यावरून मुकुंदराज व ज्ञानेश्वर हे दोघेहि एकाच पंथाचे पण भिन्न शाखांचे होते असें स्पष्ट होतें. या नाथसंप्रदायाची चळवळ उत्तर हिंदुस्थानापासून महाराष्ट्रापर्यंत झाली आणि कच्छापासून बंगालपर्यंत झाली हें दिसतें (ज्ञानकोशातील “कानडाटे” लेख पहा). दक्षिणेकडे शांकर, रामानुजी वगैरे जे संप्रदाय झाले त्यांनीं आपल्या विचारांचें महत्त्व रामानंदामार्फत स्थापन केलें आहे आणि ज्ञानेश्वराचा बाप विठ्ठलचैतन्य हा रामानंदाचा गुरु होताच. तर उत्तरेकडील नाथसंप्रदाय आणि दक्षिणेकडील रामानंदसंप्रदाय या दोन्ही बाजूंनीं महाराष्ट्रांतिल आध्यात्मिक जीवनास प्रेरणा मिळाली आहे.

महाराष्ट्राची वृत्ति विशिष्ट मताच्या आग्रही अनुकरणाची नसून सर्वसंग्राहक होती असें वारकरी पंथाच्या प्रारंभापासून दिसतें. आणि ही वृत्ति अधिक प्रामुख्याने लोकांपुढें मांडली जाण्यास एकनाथानें चौवीस गुरु केले इत्यादि कथा निर्माण झाल्या. एकनाथानें जर खरोखरच चौवीस गुरु केले असतील तर असें दिसतें कीं आपली संग्राहकता एकनाथास प्रामुख्याने पुढें मांडावयाची होती असें दिसतें. महानुभाव हा अगदीं निराळ्या

प्रकारचा संप्रदाय आला तरी त्या संप्रदायाच्या मंडळीचा समाजांत एक नवीन जातीसारखा निराळा तुकडा पडला नाही. ही गोष्ट देखील धार्मिक प्रश्नांकडे केवळ धार्मिक दृष्टीने पहाण्याची महाराष्ट्रांतील संवय स्पष्ट करते. दक्षिणेत शांकर, आणि रामानुजी या दोन निराळ्या जातीच झाल्या आहेत.

रामानंद हे भावप्रधान आचार्य होते. तर नाथपंथी मंडळी हटयोगादि क्रियांची अभिमानी होती. गुरूपदेश घेतांना आपला जो मुख्य गुण आहे त्या गुणाचाच प्रवक्ता गुरु करावयाचा अशीच लोकांची पद्धति नव्हती. नामदेव हा भक्तिप्रधान होता पण निराकार ईश्वराची कल्पना करणारा विसोबा खेचर हा नामदेवाचा गुरु होता. व यावरून गुरूचें आणि शिष्याचें वैशिष्ट्य एकच असलें पाहिजे असें नाही. आणि कवीचें वैशिष्ट्य शोधून काढतांना त्यानें कोणत्या मताचा गुरु केला होता हे शोधणें उपयोगी पडेलच असें नाही. ज्ञानेश्वराचें वैशिष्ट्य नाथपंथी मतांचें नव्हतें. त्याला पूर्वसंस्कार त्याच्याच घरी त्याच्या बापाकडूनच झाले असणार व त्यामुळे त्याच्या मनावर रामानंदी मताचे परिणाम जास्त झाले असण्याचा संभव आहे. ज्ञानेश्वराची स्वतःची आध्यात्मिक भूक नाथपंथप्रवेशाने शांत झाली असेल एवढेच.

ज्ञानेश्वर आणि नामदेव हे जरी एका काळचे असले तरी त्या दोघांच्या एकंदर प्रवृत्तीत भेद आहे. नामदेव व तुकाराम हे दक्षिणेकडील आळवारांशीं सदृश आहेत तर ज्ञानदेव हा केवळ उच्च विषय अत्यंत सोप्या भाषेत प्राकृत लोकांसाठीं सांगणारा शिक्षक दिसतो ज्ञानदेव आणि मुकुंदराज हे जरी दक्षिणेकडील आळवारांच्या नंतरचे असले तरी त्या दोहोंमध्ये बौद्धिक संबंध होता किंवा नव्हता हे पूर्णपण सांगता येण्याजोगें नाही. अध्यात्मशिक्षणाचें काम अंगिकारण्याइतपत

ज्ञानेश्वर हा पूर्वकालीन तत्त्ववेत्त्यांचा आणि नाथसंप्रदायी मंडळीचा अनुयायी असला तरी ग्रंथरचना सोप्या आणि गोड, कवित्वयुक्त भाषेत करण्याच्या बाबतींमध्ये तो अगदीं स्वतंत्र दिसतो. त्याचे अभंग मात्र तामिळ वाचकांस आळवारांची आठवण करून देतील.

ज्ञानेश्वराच्या काळापूर्वी महानुभावांचें वाङ्मय पुष्कळच झालें होतें. नवीन उत्पन्न झालेले व सामान्य परंपरोविरुद्ध तत्वे प्रतिपादिणारे ग्रंथकार लोकांस आपल्याकडे ओढीत आहेत अशा प्रसंगी परंपरेचे जे अभिमानी ग्रंथकार होते त्यांना मराठीत लिहिणें अवश्य झालें होतें. महानुभावांचे मुख्य प्रतिपाद्य ग्रंथ म्हटले म्हणजे गीता आणि भागवत. या ग्रंथांचा अर्थ ते निवाडा करून सांगणार; त्याअर्थी याच ग्रंथावर श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तांचीं भाष्ये असणें अवश्य होतें आणि त्यामुळेच या दोन ग्रंथांच्या टीकांस अगोदर चालन मिळालें. या दृष्टीने ज्ञानेश्वराचे पूर्वगामी परंपरागत संप्रदायाविरुद्ध असलेले धार्मिक प्रतिस्पर्धीच ठरतात.

प्रकरण ५ वें.

मराठी वाङ्मयाचा पहिला काल

व

कवींचें आपल्या अस्तित्वाचें समर्थन

मराठी वाङ्मयाच्या प्रथम कालामध्ये मराठी भाषेत ग्रंथ लिहिण्याच्या कल्पनेविषयीच सुशिक्षितांमध्ये तिरस्कारबुद्धि होती, असें म्हणण्यापेक्षा त्या कल्पनेच्या युक्तेविषयी साशंकता होती आणि या प्रकारच्या वृत्तीची जाणीव संकवींना होती. या वृत्तीचें अस्तित्व त्या वृत्तीस उत्तर देण्याचा प्रयत्न संतकवी करीत असत यावरून दिसून येतें. शिष्टांनीं मराठीत लिहावयाचें

नाहीं, अशिष्टांनींच लिहावे असा रिवाज महाराष्ट्रांत असावा. पण लेखन मात्र चालूच असावे. ज्ञानेश्वरीसारखे ग्रंथ एकाएकी मराठीत झाले नाहीत. भाषा विचारव्यक्तीसाठी हळूहळूच तयार होत असते. मुकुंदराज व ज्ञानेश्वर हे मराठीतील आद्यग्रंथकार खास नाहीत. जैन व बौद्ध ग्रंथकारांनी देखील मराठीचा उपयोग केला असला पाहिजे आणि महानुभावांची परंपरा ज्ञानेश्वरपूर्व आहेच. तथापि हे सर्व शिष्टवाङ्मयांचेच उत्पादक आहेत. यांच्या अगोदर मराठीमध्ये काव्ये करणारांचा एक जुना वर्ग होताच आणि तो म्हटला म्हणजे लावण्या, पोंवाडे करणारांचा होय. लावण्यांची परंपरा शातवाहनांपासून सुरू झाली ती एकसारखी चालूच असली पाहिजे. पण त्यांचे काव्य तयार होऊन लोकांच्या मुखी व्हावयाचे आणि नंतर दुसऱ्याचे काव्य लोकमुखी झाले म्हणजे पूर्वीचे काव्य विस्मृतिपंथास जावयाचे असा प्रकार चालू होता. हालाची सप्तशती आहे हा एक संग्रह आहे. निरनिराळ्या कवींच्या लावण्या त्यांत एकत्र केलेल्या आहेत. आणि त्या वेळेसच ती लावणी म्हणणाऱ्यांची परंपरा स्थापित झाली होती असे दिसते. नटांचे अस्तित्व जुन्या कालापासून आहे. नाटकांतील पडदे, नटांचा अभिनय (१६. ३७४) राजाराणीचीं सोंगे घेणारे लोक, आणि नायकिणी यांचा उल्लेख ज्ञानेश्वराने केलाच आहे. त्यावरून ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन वाङ्मयाची कल्पना होते. तेव्हां लोकांची वृत्ति झाली होती ती अशी—महत्त्वाच्या विषयावर संस्कृत मध्ये लिहावे आणि केवळ सामान्य लोकरंजनार्थ जे लिहिणे असेल तेवढेच मराठीत पहावे. ही वृत्ति अजून पालटली नाही. वैज्ञानिक वाङ्मयाची परंपरा मराठीत पूर्णपणे स्थापन करावी ही बुद्धि अजून स्थापित झाली नाही. आणि मराठीस देशशासनदृष्ट्या महत्त्व आल्याशिवाय ती परंपरा चांगली स्थापित होणार नाही. सामाजिक आयु-

ष्यक्रमांत काव्यनाटकादि लोकरंजनार्थ होणाऱ्या वाङ्मयापेक्षां प्राकृतभाषेस कांहीं अधिक स्थान द्यावे असे लोकांस वाटत नव्हते. ज्ञानेश्वरादि संतकवींनी लोकरंजनार्थ होणाऱ्या वाङ्मयांत भर टाकली नसून पारमार्थिक वाङ्मयाची भर टाकली. तथापि मराठीने पूर्वपरंपरागत ग्रंथांचे केवळ दास्य न पत्करतां आपली स्वतंत्र राष्ट्रीय संस्कृति तयार करावी या वृत्तीचा देखील उदय होत होता असे दिसते. पण ती वृत्ति फोंफावली नाही. मराठीने आपले स्वतंत्र वाङ्मय करावे, संस्कृतमध्ये ग्राह्य असेल तेवढे घ्यावे, असे केल्याने संस्कृतमधील पूर्वकालीन सर्व प्रकारच्या कल्पनांचे दास्य उत्पन्न होत नाही इत्यादि विचारपरंपरा जरी दासोपंताने पुढे मांडली तरी ती कल्पना महाराष्ट्रांत रुजलीच नाही. महाराष्ट्र दासोपंताचे ध्येय घेण्याइतका स्वतंत्र बुद्धीचा बनला नव्हता. त्याला जर कांहीं अनुयायी मिळते तर दासोपंताचे वाङ्मयमध्ये उत्कर्ष पावले असते, व मराठी राज्यांत त्यास चांगली फळे आली असती, असो. मुकुंदराय, ज्ञानेश्वर यांनी जे कार्य केले ते प्रतिष्ठित ग्रंथरचनेस मराठीत सुरवात केली हे होय. मुकुंदराय व ज्ञानेश्वर हे सामाजिक दृष्टीने लावण्या रचणाऱ्या वर्गातील नसून सुशिक्षित मंडळांत मोडत होते. यासाठी आपण ज्या वर्गात मोडतो त्या वर्गाने आपल्या कृतीकडे सप्रेम पहावे ही इच्छा त्यांच्या मनांत होती. आणि यासाठी ते जेव्हां कोणाला उत्तर देतांना दृष्टीस पडतात तेव्हां ते याच वर्गाला उद्देशून असते.

सुशिक्षित ब्राह्मणवर्ग हा आपले वाङ्मय आणि आपला अभ्यास समाजातील उच्च वर्गाच्या लोकांच्या आश्रयाने करित होता. त्या वर्गाकडून मराठीतील वाङ्मय दुर्लक्षिले जाई. या नवीन होणाऱ्या मराठी वाङ्मयाला कोणताहि निश्चित आधार मिळाला नसतां, तर झालेले वाङ्मय टिकलेच नसते आणि नवीन उत्पन्न झाले नसते. ज्ञानेश्वर मुकुंदराज ही माणसे जन्मतः

आणि शिक्षणानें संस्कृत पंडितांच्या कोटींतील होती. पण तीं देश्य वाङ्मयाच्या बाजूला वळून निराळाच वाङ्मयसंप्रदाय उत्पन्न करतीं झालीं. आणि त्यांनीं जी परंपरा पाडली तिला तर मराठी काव्यवाङ्मय चिकटलें असें म्हणतां येईल.

यावेळेच्या संस्कृत वाङ्मयामध्ये मराठींत चांगले ग्रंथ लिहिणें हा मूर्खपणा आहे अशा तऱ्हेचे विचार दिसत नाहीत. चतुर्वर्गचिंतामणी हा त्या वेळचा मोठा संस्कृत ग्रंथ होय. पण त्यांत मराठी ग्रंथरचनेविषयीं तिरस्कार कोठेंच नाही. यावरून मराठीचा तिरस्कार त्या वेळची हेमाद्रि, बोपदेव यांच्यासारखी अगदीं वरच्या दर्जाची मंडळी करीत नसावी. तथापि त्या वेळचा शास्त्री वर्ग एकंदरींत प्राकृत ग्रंथांकडे तुच्छतेनें पहात असल्यास नवल नाही. त्यांची टीका आज शिल्लक मात्र राहिली नाही. त्यांचें अस्तित्व ग्रंथकारांच्या टीकेस दिलेल्या उत्तरांवरूनच कळून येत आहे.

टीकाकार नेहमीं मोठ्या योग्यतेचे असतात असें नाही. त्यामुळे त्यांचे शब्द टिकून रहात नाहीत. कार्यकर्ता क्वचितच निघतो पण टीकाकार मात्र हवे तितके निघतात, त्यांचा परिणाम जरी होत असला तरी निंदकांची निंदा फारच थोडा काल टिकते पण त्या निंदेचा परिणाम जर निंदित कवींच्या इतर काव्यांवर झाला असेल तर तो मात्र शिल्लक रहातो; आणि कवींनीं कोणत्या परिस्थितींत ग्रंथ लिहिले हें कवी आपल्या कृती-संबंधानें आपल्या तर्फेची कौफियत मांडतात ती-वरूनच उत्तरकालीनांस समजतें. मराठी वाङ्मयाच्या प्रथम कालांत कवींच्या कृतींचें परीक्षण व्हावयाच्या ऐवजीं त्यांच्या परिश्रमाच्या उपयुक्तते-संबंधानेंच प्रश्न उपस्थित होत असला पाहिजे हें मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, एकनाथ व दासोपंत इत्यादी-कांच्या लेखांवरून दिसून येतें. तो काल त्यांच्या कृतींचें अंतरंग परीक्षण मत देण्याचा नव्हता, तर त्यांच्या प्रयत्नांच्या उपयुक्ततेविषयींच संशय

घेणारा होता, व त्यांच्या त्या प्रकारच्या आक्षेपांस कवींनीं उत्तरें दिलीं आहेत. काहीं उत्तरें येथे मासल्यासाठीं देतो.

“म्हणौनि मज काहिं । समर्थनीं आतां विषो नाही
गीता जाण हे वाङ्मई । श्रीमूर्तिप्रभूची ।
आतां आइती गीता जगीं । मी सांधें मन्हाटिया
भंगीं । एथ कैचा विस्मया लागि । ठा ३० असे॥”

ज्ञानेश्वरांनीं त्यांच्यावर समकालीनांकडून शक्य होणाऱ्या टीकेची आठवण खालील वाक्यांत रक्षिली आहे.

“तन्हि पुरोहित गुणें । मी बोलिला पुरें उणें ।
तें तुम्ही माउली पणें उपसाहिजो जी ॥१
शब्दु कैसा घडिजे । प्रमेय कैसेयां पाढिजे ।
अलंकारु म्हणिजे । काइ तें नेणें ॥२
साएखेडाचे बाउलें । चालवी तेच्या सूत्राचेनि चाले।
तैसा मातें दाविती बोलें । स्वामी तो माझा॥”

आतां एकनाथाला मराठी भाषेचा कैवार घेऊन ज्या अस्तन्या साराव्या लागल्या त्याची पुढील ओंव्यांनीं आठवण देतो. या ओंव्यांचा मराठीच्या अभिमान्यांनीं इतका वारंवार उच्चार केला आहे कीं, त्या बऱ्याच लोकांस पाठ झाल्या असतील.

“संस्कृतग्रंथकर्ते महाकवी ।

प्राकृतीं काय उणीवी ।

नवीं जुनीं म्हणावीं ।

कैसेन केवीं सुवर्णसुमनें ॥ए. भा. १-१२१॥

कपिलेचें म्हणावें क्षीर ।

मग इतरांचें काय नीर ।

वर्णस्वादें एकचि मधुर ।

दिसें साचार सारखें ॥२२॥

जें पाविजे संस्कृत अर्थे ।

तेंचि लाभे प्राकृते ।

तरी न मानावया येथें ।

विषमाचि तें कार्यां ॥२३॥

कां निरंजनीं बसला रावो ।

‘तरी तोचि सेवकां पावन ठावो ।
 तेथें सेवेसि न वचता पाहो ।
 दंडी रावो निजभृत्यां ॥२४॥
 कां दुर्बळी आणि समर्थ ।
 दोहींस रायें घातले हात ।
 तरी दोघांसि ही तेथ ।
 सहजचि होत समागम्य ॥ २५ ॥
 देशभाषा वैभवे ।
 प्रपंचपदार्थी पालटलीं नावे ॥
 परी रामकृष्णादि नाम नव्हे ।
 भाषा वैभवे पालटूं ॥२६ ॥
 संस्कृतवाणी देवे केली ।
 प्राकृत तरी चोरापासोनि झाली ॥
 असोतु या अभिमानभुली ।
 वृथा बोली काय काज ॥ २७ ॥
 आतां संस्कृत किंवा प्राकृता ।
 भाषा झाली जे हरिकथा ॥
 ते पावनचि तत्वता ।
 सत्य सर्वथा मानली ॥ २८ ॥
 एकनाथानें मराठी भाषेंत ग्रंथ लिहिण्याबद्दल
 आपलें समर्थन करतांना संस्कृत देवानें निर्मिली
 व प्राकृत चोरापासून आली काय असा द्वंद्वयु-
 द्धाचा आवेश आणिला आहे तो आवेश त्याच्या-
 पेक्षां जरा अधिक तरुण पण त्याशींच समका-
 लीन असलेल्या दासोपंतांत अधिक दिसतो. तो
 हल्ला प्रतिपक्षाच्या गोटांत नेतो, आणि मराठी
 भाषेचाच आश्रय करण्याचें श्रेष्ठत्व स्थापन करूं
 पहातो. त्याचें म्हणणें असें आहे कीं, मराठींत
 शब्दभांडार संस्कृतपेक्षां जास्त आहे आणि
 प्रत्यक्ष व्यवहारांत संस्कृतचें महत्त्व नाही आणि
 सूक्ष्म अर्थभेद दाखवील इतकी व्यापक शब्द-
 रचना मराठींत आहे तशी संस्कृतमध्ये नाही. तो
 असें दाखवितो कीं संस्कृत शब्द “घट” घेऊन
 तुम्ही बाजारांत जा आणि तुम्हांस हवा तो माल
 मिळतो कां पहा. संस्कृतमध्ये निरनिराळ्या आका-

रांच्या वस्तूनां “घट” हा एकच शब्द आहे
 बाजारांत म्हणजे प्राकृत भाषेंत प्रकारागणित
 शब्द आहेत तसें संस्कृतमध्ये कोठें आहेत?
 “येथें संस्कृतचि केवळ । न सरे नाणें सकळ
 कोण्ही एक स्थळ । ऐसें आहे ॥
 संस्कृते घटु म्हणती । आतां तयाचे भेद किती
 कवणा घटाची प्राप्ती । पावावी तेणें
 हारा, डेरा, रांजणू । मुढा, पडगा, आनु
 सुगड, तौली, सुजाणु । कैसी बोलैल ॥
 घडी, घागरी, घडौली । अलंदें, बाचिकें, वौळी
 चिटकी, मोरवा, पातली । सांजवणें तें ॥
 ऐसे प्रतिभाषे वेगळाले । घट असती नामाधिले
 एके संस्कृते सर्व कळे । ऐसे कैसेन ॥”

“संस्कृते घटु म्हणती” हे शब्द लिहितांना
 आज ज्याप्रमाणें “भटें” शब्द वापरतात तशाच
 अर्थानें आणि वृत्तीनें दासोपंतांनीं “संस्कृते” हा
 शब्द वापरला असावा असा भास होतो.

तर दासोपंत प्राकृतभाषादूषकांस म्हणतो—
 “प्राकृत म्हणोनि दूषिती । तेचि ययाज्ञाना वंचती
 भाषाचि केवळ भजती । ते मूर्ख कीं ना ॥
 हातीं देतां नवरत्नें । म्हाटेन बोलें, न घेणें
 आतां हानि तयाकारणें । ते दूरि नसे.
 संस्कृते बोललें सेवणें । तेचि सांडावें प्राकृत वचनें
 ऐसिया मूर्खा मुंडणें । किती आतां ॥”

संस्कृत भाषेच्या अभिमान्यांचें मुंडन करूं
 इच्छिणाऱ्या दासोपंतास संस्कृत भाषेंतील संस्कृ-
 तीची अभिज्ञता नव्हती असें नाही. त्याची
 संस्कृत भाषेविषयी वृत्ति होती ती केवळ मराठी
 भाषेच्या अभिमान्याची नसून ज्ञानविकासेच्छूची
 होती हें पाहून विशेषच कौतुक वाटतें.

“संस्कृत असती ग्रंथ । तयाचें जाणावें मत
 ऐसें जें आर्त । उपजे जिवा ॥

तरीचि ते अभ्यासावे । अभ्यासूनि तत्व जाणावें
 मग शब्द अवघे सांडावे । न व्हावें आसक्त ॥
 कणु घेऊनि भूस । देहजे जैसे पश्चादिकांस
 तत्व जाणोनि शब्दास । तैसें सांडावें

ग्रंथांतील अर्थ पाहिजे, भाषा केवळ भूस आहे असे तो सांगत असे. ज्ञानाकडे लक्ष न देतां पांडित्याचेंच दंभ मात्र ज्यास करावयाचें असेल त्यानेच परक्या भाषेत पांडित्य करावें; प्रामाणिक मनुष्याने स्वभाषेतच स्वजनांना खरा अर्थ सांगावा. पण ज्याला लोकांस ठकवाठकवाचाच धंदा करावयाचा असेल त्याने संस्कृत शास्त्रें शिकावीं व वटवट करावी असे त्याचें म्हणणें होतें. दासोपंताचें मत एकंदरीत असे दिसत होतें कीं, संस्कृत “शास्त्रें” म्हणून जें वाङ्मय आहे तें आहे तसेच शिकून त्याचा पुनरुच्चार करीत जाणें ही निव्वळ ठकवाजी आहे. दासोपंत म्हणतो—

“अथवा उदरापूर्तिकारणें । योग्यतेचेनि गुणें
मूर्खा लोकां ठकणें । ऐसे जें ॥

तें शास्त्रें समग्र शिकावीं । अपार वटवट करावी
नाना उपायीं आणावी । आपणां योग्यता ॥

नाना विद्या जाणोनी । नाना मते शिकोनी
नानाविध जिकोनी । वादी लोक ॥

आंगीं योग्यता आणावी । मग ते अभिमानें पोषावी
संसारिकाप्रति दावावी । साधावा रुका ॥

अर्थप्रयोजनु जया असे । त्या क्रियेची चाड नसे
स्वहित स्वमीहि न दिसे । तेणें शास्त्रें ॥”

तथापि हें सर्व संस्कृत पांडित्य लोकांकडून पैसा काढण्यापुरतेंच असतें. व्यवहार आला म्हणजे ते मराठीकडेच धांव घेतात असे दासोपंत सांगतात.

“आतां आला रुका पुरे । मग सांडी संस्कृते उत्तरे ।
प्राकृता वाणी विचरे । संसारमार्गीं.”

मराठी भाषेत ग्रंथरचना करण्याच्या कृतीचें समर्थन दासोपंताइतकें तीव्रतेने दुसऱ्या कोणी केलेलें दिसत नाही. पण यास कारण देशी भाषेचें आयुष्याच्या व्यवहारांत स्थान काय असावें याविषयी दासोपंताइतका दुसऱ्या कोणी विचारच केलेला नव्हता. दासोपंताइतपत वृत्ति अलीकडिल मराठीच्या अभिमान्यांनीं दाखविली नाही.

मराठीत ग्रंथरचना करण्याची प्रवृत्ति पक्की झाली होती तथापि तिच्याविषयीं तुच्छता लोकांच्या मनांतून गेली नव्हती मुक्तेश्वर म्हणतो—

“सुरस सुंदरी पवित्र सृष्टि । पक्वान्नें निपज-
वुनीं पाठीं । संस्कृत शब्द सुवर्ण ताटीं । श्रेष्ठां श्रेष्ठां
ओगरली ॥ तें रसायण दुर्बलपर्णी । महाराष्ट्रभाषा
रंभापर्णी । वाढिलें तरी मुकाळु जनीं । न सेवेजे
किमर्थ ॥”

ही मुक्तेश्वराची भाषा किती तरी भीत भीत लिहिलेली दिसते. मुक्तेश्वर जरी मराठी भाषेचा संवर्धक होता तरी संस्कृत भाषेतील शब्दांचें महत्त्व त्यास पटलें होतें. आणि आपण एक तेवढे चांगले विद्वान मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीस लागलों आहोंत पण इतर मराठी ग्रंथकार गचाळ आहेत आणि भाषाहि गचाळच आहे असा त्याचा समज झाला होता. तो संस्कृतचा जाडा पंडित होता अशांतला भाग नाही; त्याने ज्या प्रकारचीं संस्कृत पद्ये केलीं तशीं आज जर कोणी केलीं तर त्याचे कान उपटण्यास अनेक टीकाकार धांवतील.

मुक्तेश्वराच्या काळांत अगोदर झालेल्या वाङ्मयाकडे अधिक परीक्षक दृष्टीने पहाण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न झाली असावी. या प्रवृत्तीचें स्वरूप मुक्तेश्वराच्या महाभारतांत दृष्टीस पडतें. द्रौपदी-स्वयंवर वर्णनप्रसंगी आपल्या पूर्वी भारतकथेवर मराठीत ग्रंथ लिहिणाऱ्या कवींवर मुक्तेश्वराने पुढील ताशेरा झाडला आहे.

“प्राकृत कवींचा वाग्जल्प । तैल कढईत पाहूनिया
रूप । फिरतां मत्स्य सकंप । वामनेत्रीं विंधिला । परी
तें मूळ भारतांत नाही । म्हणोनि असो न बोलों
काहीं । नलिका छिद्रांतून पाहीं । यंत्र भेदोनि पाडलें.
येक म्हणती ‘मन्हाठे काय । हें तों भल्यांसी
ऐकों नये’ । तीं मुखें नेणती सोय । अर्थान्वयाची
॥१॥ लोहाची मांदूस केली । नाना रत्ने सांठ-
विलीं । तीं अभाग्याने त्यागिली । लोखंड म्हणो
॥ २ ॥ तैसी भाषा प्राकृत । अर्थ वेदांत आणि
सिद्धांत । नेणोनि त्यागी भ्रांत । मंद बुद्धिस्तव ॥३॥

आहाच सांपडता धन । त्याग करणें मूर्खपण ।
द्रव्य ध्यावें सांठवण । पाहोंच नये ॥ ४ ॥ तैसे
प्राकृतीं अद्वैत । सुगम आणि सप्रचीत । अध्यात्म
लाभे अकस्मात् । तरी अवश्य ध्यावें ॥५॥ भाषा
पालटें कांहीं । अर्थ वाया जात नाही । कार्यसिद्धी
ते सर्वही । अर्थाचपासी ॥६॥ तथापि प्राकृत-
करितां । संस्कृताची सार्थकथा । येऱ्ही त्या
गुप्तार्था कोण जाणें ॥७॥ अर्थ सार भाषा पोंचटा
आभिमानें करावी खटपट । नाना अहंतेनें वाट ।
बोधिली मोक्षाची ॥८॥” (दशक ७ समास १)

मुक्तेश्वराचें अनुकरण करणाऱ्या नरहरि मोरे-
श्वरानें देखील आपल्या पूर्वीच्या प्राकृत कवींवर
संस्कृत महाभारतांतील कथेंत फरक केल्याचा
आरोप केला आहे.

“प्राकृत कवींची वाग्वली । सौभद्र पडिल्या भूमी
वरी । लत्ताप्रहार मस्तकावरी । केला सैंधवे संतोषे ।
सौभद्रें प्राण धरितां कंठीं । होतां धनंजयाची भेटी ।
गुज सांगतां क्रोधें किरीटी । प्रतिज्ञा करी प्रतापें ॥”

प्राकृत भाषेंत लिहिण्याबद्दल माफी मागण्याची
चाल बरेच दिवस चालू होती असें दिसतें.
वाळाजी बाजीरावाच्या कारकीर्दीतला मुरारि कवि
जुन्या कवींचेंच गाणें गातो.

जेव्हां कवि आपण प्रत्येक वाक्य ईश्वराज्ञेनें
लिहित आहों, आपण केवळ ईश्वराच्या हातां-
तील बाहुलें आहों अशी मांडणी करतो
तेव्हां त्याच मनुष्यानें मराठींत लिहिण्याबद्दल
माफी मागत रहावें हें अनुचित होईल. तथापि
असा प्रसंग फारसा येत नाही. मराठींत लिहि-
ण्याबद्दल माफी मागणारे बहुतेक लेखक ब्राह्मण
आहेत. आणि त्यांतले बहुतेक पंडित आहेत.
आपण ईश्वरी प्रेरणेनें किंबहुना त्याच्याच आदे-
शानें प्रत्येक वाक्य उच्चारित आहों असें म्हणणारे
बहुतेक कवी कुणबी वगैरे अशिक्षित जातींतले
आहेत. तथापि या दोहोंच्या मधला मार्ग कित्येक
कवी स्वीकारतात. अशा कवीमध्येच मुरारीचा
उल्लेख केला पाहिजे. त्यानें आपल्या कवितेचें श्रेय

परमेश्वरी आज्ञेस दिलें नसून गुरुकृपेस दिलें आहे.
“तो मुरारि नामें ब्राह्मण पाहीं । इच्छा उदेली
त्याच्या देहीं । जे महाराष्ट्र कविता करावी कांहीं ।
कृपाबळें गुरुच्या ॥ धर्मराजे श्वान तारिला । स्वर्ग-
भुवनीं मान्य केला । तैसें माझ्या महाराष्ट्र बोला ।
पावन सर्वीं करावें ॥ धवल अथवा कपिला गाय ।
भिन्नवर्णें दिसती पाहे । परी दुग्धवर्ण भिन्नता
नोहे । स्वादीं ऐक्य सारखें ॥ तैसा संस्कृतीं जो कां
अर्थ । तोचि प्राकृतीं जालिया प्राप्त । मग कां तेथ
धरावें द्वैत । श्रवणीं सादर असावें ॥ देवें संस्कृत
भाषा केली । म्हणोनि विश्वा वंद्या झाली । तरी
देवाविरहित काय आली । प्राकृत भाषा आज हे ॥”

मुरारीचें वरील लिहिणें बहुतेक अनुकरणात्मक
होतें असें आजगांवकरांनीं आपल्या महाराष्ट्र कवि-
चरित्रांत दाखवून दिलें आहे.

श्रीधराच्या मराठी भाषेंतील ग्रंथांचा स्त्रियांस
कसा उपयोग होतो त्या विषयींच्या ओंव्या प्रसि-
द्धच आहेत.

“अबलांसि न कळे संस्कृत वाणी । जैसे आडांतलें
गोड पाणी । परी तें—दोर पात्रा—वांचोनी । अशक्त
जना केंवि निघे ॥ तोचि तडागासि येता त्वरें ।
तात्कालचि तृषा हरे । तेवि अबलाजन तारावया
ईश्वरें । प्राकृत ग्रंथ निर्मिले ॥”

भाषेचा अभिमान कोणत्या तऱ्हेनें धरावा
याविषयींचें दासोपंताचें तत्त्व न्या. रानड्यांसा-
रख्या उत्तरकालीनांस समजलें नव्हतें असें दिसतें.
संस्कृत ग्रंथ अभ्यासावेत पण जें लिहावयाचें तें
मराठींतच लिहावें अशी दासोपंताची वृत्ति होती
तर अलीकडच्या मराठीच्या दुर्दैवी अभिमान्यांची
वृत्ति त्याच्या उलट आहे. संस्कृत वाङ्मयाऐवजीं
मराठी वाङ्मयच वाचावें, अशी त्यांची वृत्ति
आहे. म्हणजे मूळ श्रेष्ठ वाङ्मय न वाचतां
त्याचीं अर्ध्या कच्च्या पठिकांनीं केलेलीं रूपांतरेंच
वाचीत बसावें असें म्हणण्यासारखें आहे. हा
मराठीचा खोटा अभिमान आहे.

प्रकरण ६ वे.

अभिज्ञेतेचे तीन प्रकार

आदरव्यक्ति, भाषांतर व अनुकरण

जुन्या कवींच्या काव्यविषयक वृत्तीचें सांगण्याजोगें दुसरें एक अंग म्हटलें म्हणजे, एकमेकांची केलेली स्तुति होय. तथापि ही स्तुति काव्यविषयक गुणांबद्दल असे असें नाही. ही स्तुति संत म्हणून करण्यांत येई. एकमेकांविषयीं त्याच दृष्टीने आदर दाखविण्यांत येई. मराठींत ग्रंथ करण्याचें समर्थन केल्यानें मराठी ग्रंथास स्थैर्य आलें नसतें. त्या ग्रंथाची चहा लोकांत झाली पाहिजे, आणि ही गोष्ट मराठी कवींच्या लक्षांत आली होती. यामुळें प्रत्येक मराठी कवीची वृत्ति आपल्या पूर्वगामीविषयीं आदर दाखविण्याची होती. काव्य ईश्वरीप्रेरणेमुळें झालें असा विश्वास ज्यानें व्यक्त केला त्याविषयीं आदरबुद्धि इतर संतांनीं दाखविली नसती तर संतमंडळींचें लोकांवर मुळींच वजन पडलें नसतें. एकमेकांविषयीं आदर हा संतकवींच्या संप्रदायाचा प्राण होता असें म्हटलें पाहिजे. जेव्हां संतमंडळींनीं आपला संप्रदाय स्थापन केला तेव्हां त्यांनीं एकमेकांविषयीं अत्यादर दाखविला आहे, याविषयीं आपणांस ज्ञानेश्वरकालीन वाङ्मयांत हवी तेवढी साक्ष आहेच. ग्रंथकारांविषयीं आदर सर्व जनतेत पसरण्यासाठीं ज्या आख्यायिकावाङ्मयाची आवश्यकता आहे तें आख्यायिकावाङ्मय नामदेवाच्या गाथेंत इतकें सपाटून भरलें आहे कीं, तें नामदेवाचेंच असेल काय अशी शंका स्वाभाविकपणें उपस्थित होते. संतकवी इतरांविषयीं आपला आदर केवळ स्तवनानेंच दाखवितात असें नाही तर आख्यायिकांचें रक्षण करून दाखवितात. जुन्या कवींनीं आपले अभिप्राय आपल्या पूर्वीच्या कवींवर व्यक्त केले आहेत, पण त्यांत त्या कवींच्या काव्यगुणावर विवेचन नाहीच

असें म्हटलें तरी चालेल. त्यांना त्यांच्या काव्यगुणापेक्षां त्यांची संत व भगवद्भक्त या नात्यानें थोरवी गावयाची होती आणि ती त्यांनीं अनेक तऱ्हांनीं गाईली आहे. ज्ञानेश्वराच्या मनोहर उपमापेक्षां ज्ञानेश्वरानें भित चालविली, रेड्याकडून वेद बोलविले इत्यादि गोष्टींचीच तारीफ झाली आहे. महिपतीनें संतमंडळींचे चमत्कार वर्णिले आहेत. पण महिपती हा केवळ पूर्वकालीन लेखकांचा किता गिरवीत आहे. संतांचीं चरित्रें लिहिणारा महिपति हा एकच कवी नाही. निरनिराळ्या संतांचीं निरनिराळ्या कवींनीं लिहिलेलीं चरित्रें प्रसिद्ध आहेत. आणि त्यांच्यावर आरत्याहि लिहिल्या गेल्या आहेत. ज्या मानानें व्यक्तीचें संतमंडळांत महत्त्व असे त्या मानानें त्या व्यक्तीवर उत्तरकालीन कवींकडून काव्यपुष्पें अधिक उधळलीं जात. उदाहरणार्थ, दासोपंत घ्या. याच्याइतकें वाङ्मय दुसऱ्या फारच थोड्या कवींनीं लिहिलें आहे. व दासोपंताच्या ग्रंथांचें परीक्षण केलें असतां त्याच्यामध्ये विद्वत्ता अनेक कवींपेक्षां जास्त दिसून येते. असें असतां दासोपंताची प्राचीन कवींमध्ये मोठी चहा होती असें नाही.

एकनाथानें निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव, सोपानदेव, मुक्ताबाई यांच्या स्तुतीपर अभंग लिहिलेच आहेत. त्याप्रमाणेंच त्यानें नामदेव, गोरकुंभार, सांभतामाळी व चांखामेळा यांचीं चरित्रें लिहिलीं आहेत. त्यामध्ये एकनाथानें त्यांच्या काव्याविषयीं मत व्यक्त केलें नाही, तर काव्याची प्रेरणा त्याच्या मते ज्या भक्तीमुळे होई त्या भक्तीची व त्यांच्या आत्मज्ञानाची अभिज्ञता दाखविली आहे. त्याची ज्ञानेश्वराच्या काव्याविषयीं प्रशंसा जर असेल तर ती ज्ञानेश्वरीच्या शेवटीं त्यानें एका ओवींत घातली आहे तेवढीच आहे. ती ओवी म्हटली म्हणजे “ज्ञानेश्वरीच्या पाठीं, जो ओवी घालील मन्हाटी । तेथें अमृताचे ताटीं । जाण नरोटी ठेविली ॥” त्याच्या नामदेवचरित्रामध्ये नामदेव पूर्वजन्मी उद्धव, त्याच्यापूर्वी अंगद व त्याच्याहिपूर्वी प्रल्हाद

होता अशी पूर्वावतारपरंपरा उल्लेखिली आहे. गोरा कुंभाराचें चरित्र नामदेवाच्या चरित्रामध्येच अंतर्भूत केलें आहे. तसेंच सांवतामाळ्याचें चरित्र देखील नामदेवाच्या चरित्रांत घुसडल्यासारखें दिसतें व चोखामेळ्याचें चरित्रहि नामदेवाच्या चरित्राच्या अनुषंगानें सांगितलें आहे (आवटे गाथा).

कविता करणाऱ्या जुन्या संतांमध्ये कान्होपात्रा, गोराकुंभार, सेना न्हावी, सांवता माळी, चोखामेळा, नरहरी सोनार यांचे अभंग पाहतां त्यांत, त्यांनीं आपल्या प्रेरणेविषयीं फारसें लिहिलेलें नाहीं. निवृत्तिनाथाहि चतुष्टयाची कान्होपात्रेनें स्तुति केली आहे. कान्होपात्रा आपल्या अभंगांत “ धन्य कान्होपात्रा आजी झाली भाग्याची । भेटी झाली ज्ञानदेवाची । म्हणोनिया ” असें ज्या अभंगसमुच्चयांत म्हणतो, त्या अभंगसमुच्चयांतच रेड्याच्या मुखें वेद वदविले, चौदाशें वर्षे तप करणाऱ्या चांगदेवाचा गर्व हारविला व भित चालविली असा उल्लेख करिते. यावरून ज्ञानदेवाच्या चमत्कारांची प्रसिद्धि त्याच्याच काळांत झाली होती कीं काय असा प्रश्न उत्पन्न होतो. गोरा कुंभाराचे तीनच अभंगपरिच्छेद (आवटे एकनाथ गाथा १४९) उपलब्ध आहेत, पण त्यांत तो आपल्या प्रेरणेचा उल्लेख करित नाहीं. तसाच सांवतामाळी (अभंगपरिच्छेद १-१०) व चोखामेळाहि (अभंगपरिच्छेद १-१४) करित नाहीं. नरहरी सोनार देखील आपल्या काव्यस्फूर्तीविषयीं कांहींच सांगत नाहीं. सेना न्हावी याचे अभंगपरिच्छेद १६९ आहेत त्यांत तो निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव यांच्याविषयीं तसेंच आपला गुरु गैबीनाथ याच्याविषयीं आदर दाखवितो, परंतु काव्याचा इतिहास या दृष्टीनें तो कांहींच सांगत नाहीं. ज्ञानेश्वर व नामदेव यांच्या ग्रंथावर अभिप्राय व्यक्त करणारे कांहीं उतारे येथे देतो.

नामदेवाचा ज्ञानेश्वरीबद्दल अभिप्राय येणें-
प्रमाणें:-

“ज्ञानराज माझी योग्याची माउली । जेणें निगम-
वल्ली प्रगट केली ॥१॥ गीता आलंकार नाम ज्ञानेश्वरी । ब्रह्मानंद लहरी प्रगट केली ॥२॥ अध्यात्म-
विद्येचें दाविलेसें रूप । चैतन्याचा दीप उजळिला ॥३॥ छपन्न भाषेचा केलास गौरव । भवार्णवी नाव उभारिली ॥४॥ श्रवणाचे मिषें बैसावें येऊनी । सामराज्य भुवनीं सुखी नांदे ॥५॥ नामा म्हणे ग्रंथ श्रेष्ठ ज्ञानदेवी । एक तरी ओवी अनुभवार्वा ॥६॥”

जनाबाईचा ज्ञानेश्वरीवरील अभिप्राय येणें-
प्रमाणें आहे:-

“गीतेवरी आन टीका । त्यांनीं (ज्ञानेश्वर) वाढि-
येली लोकां ॥१॥ रान ताटामाजीं । त्यांनीं वोग-
रिलें कांजी ॥ २ ॥ या ज्ञानेशावांचोनी । म्हणे नामयाची जनी ॥३॥”

परसा भागवताचा नामदेवाच्या कवित्वावर अभिप्राय येणेंप्रमाणें:-

“कविरस वाटोनी क्षीरीस हिंगाची फोडणी । भक्तिवीण आळवणी तैसी केंवी रुचे ॥१॥ तैसें रसाळ अमृत नामयाचें गीत । अनुभवी जाणत तेथींची गोडी ॥२॥ दुधातुपाची वाटी लावोनिया होती । कांजी तया पोटीं केंवि रुचे ॥३॥ धयवरी जेवी जे तुपेसी क्षीरी । त्यावरी भाकरी नाचण्याची ॥४॥ तैसें केशवाचें प्रेम नामदेव जाणें । तेथील अनुभव परसा म्हणे ॥५॥”

असेच अनेक कवींचें दाखवितां येईल. कवीं-
विषयीं प्रशस्त्या उत्तरकालीनांनीं लिहावयाची पद्धति केवळ संतांत होती इतरांत नव्हती असें नाहीं.

संत या वर्गांत जे येत नसत अशा कवींची स्तुति एकमेक करितच आहेत; उदाहरणार्थ, रामचंद्र बडवेकृत मोरोपंतांची स्तुति प्रसिद्ध आहे:-

“मोरेश्वरपंताची ऐकुनि कविता मनीं सुकवि लाजे।
पावे विवर्णता ते मीं किति वर्णू जनीं सुकविला जे॥
मोरेश्वरपंताची कविता रसनिपुणसत्सभागेया ।
अभिमाने सेष्य कवन करितां सम सुरभिवत्स
भागे या ॥

आर्या केका करितचि शिरला वाटे मयूर यमक वर्नी।
सुजनासि फार पीडिल म्हणुनि भुलविल।

किरातयम कवनीं॥
कवितेंत भाषणांतहि भासे मृदुतेकरोनि
शुकपिकसा ।

विश्वफळ श्रीरामा घाली कव तेंवि हा शिशु कपि
कसां ।

सुश्लोक वामनाचा अभंगवाणी प्रसिद्ध तुकयाची ।
ओंधी ज्ञानेशाची किंवा आर्या मयूरपंताची ॥

कठिण ग्रंथ म्हणुनिया आर्यातें निदिती न सुकवी ते।
मोठ्या, मोठ्या कविंचे मान्या यद्वाणिति ओष्ठ
सुकवीते ॥

सुस्वर कंठे रसिकें आर्या गातां मयूरबाबाची ।
वेधी सुजनमनातें न तशी धुन ऐकतां रबाबाची ॥
हे मिळतां अन्य न मनि घृत मिळतां जेंवि
सद्रसिक तेला ।

वणिज न गंगेच्याहिं आणुनि पावेल भद्र सिकतेला॥
या जन्मताचि गेल्या काशीरामेश्वरा नमायाला ।
प्रौढपर्णी आर्यातें जगतीतलही पुरे न मायाला ॥”

महाराष्ट्र कवींच्या कृतीवर अभिप्राय व्यक्त करण्याची आणखी एक पद्धत म्हटली म्हणजे मराठी ग्रंथाची संस्कृतमध्ये रूपांतरें करणें. ही क्रिया हिंदुस्थानांत वारंवार दृष्टीस पडते. प्रथम एखादा ग्रंथ प्राकृतमध्ये होतो आणि त्या ग्रंथास नंतर सार्वजनिकत्व येण्यासाठीं त्याचें संस्कृतमध्ये भाषांतर होतें. ही क्रिया मराठी कवींचा उदय होण्यापूर्वी देखील पुष्कळदां झालेली आपणांस आढळते. पाली व अर्धमागधी भाषांत बौद्ध आणि जैन यांनीं जे विचार आणले तेच विचार पुढें सार्वजनिक क्षेत्रांत येण्यासाठीं संस्कृत रूपांतर पावले. वेताळपंचविशीं देखील प्राकृतमध्ये

असावा; ही आपणांस बृहत्कथेंत दृष्टीस पडते. तसेंच पंचतंत्रादि ग्रंथांतील कथा पूर्वी प्राकृतमध्येच असून संस्कृतामध्ये त्याचीं रूपांतरें झालीं आहेत त्या कथा प्रथम आपणांस जातकांत दिसून येतात. स्वाभाविकतः मनुष्य स्वभाषेमाफतच इतरांस कथा सांगतो, त्या कथा इतरांमध्ये सरतात आणि त्या जेव्हां संस्कृतमध्ये लिहिण्याचा हव्यास असलेल्या मनुष्याच्या हातीं लागतात तेव्हां त्या संस्कृत ग्रंथांत जाऊन बसतात. संस्कृतवाङ्मय येणेंप्रमाणें प्रत्येक देशी भाषेतील वाङ्मयाचें संग्राहक वाङ्मय होत होतें. व त्या प्रवृत्तीमुळेच आपणांस मराठीतील वाङ्मयाच्या संस्कृत प्रतिकृती झालेल्या आढळतात. येणेंप्रमाणें विवैकसिंधूची प्रतिकृति अनंतमुनीनें केली आहे आणि अमृतानुभवाची प्रतिकृति प्रल्हाद बडवे यांनीं केली आहे. व अलीकडे ज्ञानेश्वराची देखील संस्कृतप्रतिकृति जतच्या न्यायाधिकांनीं केली आहे. अनंतमुनि व प्रल्हाद बडवे हे अगदीं अलीकडचे ग्रंथकार होत, आणि यामुळे मराठी ग्रंथांस संस्कृतिकरणाचा मान जरा उशीराच मिळाला. असो.

जुन्या कवींच्या काव्याभिज्ञतेचें आणखी एक अंग म्हटलें म्हणजे अनुकरण होय. जेव्हां एक दुसऱ्याचें अनुकरण करतो, तेव्हां तो दुसऱ्याविषयीं आपली अभिज्ञताच दाखवितो. याप्रमाणें अनुकरण जुन्या कवींत पुष्कळ दिसून येतें. रामदासाचे मनाचे श्लोक हे अत्यंत लोकपरिचित आहेत हें खरें; दुसऱ्या कोणाचा मनास बोध तितका लोकपरिचित नाही. तथापि हा विषय रामदासानें जो आपला विषय केला, त्याच्या पाठीमागे परंपरा आहे. नामदेवाचा मनास उपदेश हा जर प्रारंभीचा म्हटला तर वावगें होणार नाही. त्याच्यानंतर आपणांस एकनाथाचा मनास उपदेश दृष्टीस पडतो व सरतेशेवटीं रामदासाचा दृष्टीस पडतो. या तिहींमध्ये श्री रामाचा उल्लेख अनेकदां येतो.

याप्रमाणेंच मनाचा उपदेश हें नांव जरी दिलें नसलें तरी मनास उपदेश करण्याची प्रवृत्ति अनेक कवींत दिसून येते व याचें कारणहि स्पष्टच आहे. चमत्कृतिजनक काव्य करावें हा त्या काव्यप्रवृत्तीचा हेतूच नसावा, तर आपल्या मानसिक उन्नतीकरितां आपण जो प्रयत्न करावयाचा त्या प्रयत्नाचा भाग या प्रकारचीं काव्ये होत. आपल्या मनाच्या पापी वृत्तीची जाणीव सर्वच संतांस झालेली दिसते; व यामुळें या प्रकारचीं जीं काव्ये आहेत तीं फारच अंतःकरणपूर्वक झालेलीं आहेत व यामुळें त्यांत कवित्व विशेष आहे. नामदेवाच्या मनास उपदेशांतील कांहीं उतारे येथें देतो.

“तत्त्वमसी वाक्य उपदेशिलें तुज । तें तूं जीवीं कां अश्रुन धरिसी दूर ॥ घृ. ॥ त्रिभुवना परता धांवतोसी दुरी । आधीं तूं आपली शुद्धि करी । उदयु अस्तु झाला कवणीये घरीं । पिंडामाझारीं पाहेपां ॥ १ ॥ जागृतीमध्ये कवण जागते । दोहीं माजीं स्वप्न कोण देखते । सुषुप्तीमध्ये कोण नांदते । मग अनुवादते तें कवण ॥ २ ॥ निद्रा मरण हें एक स्थान । दोहींचा रेखणा जाणें आपण । लहान सुईच्या इंधनाहून । आढळलें मन पांचासी ॥ ४ ॥ इंद्रिये चपळ चेडलीं । जागत होतीं तीं कां परतलीं । जाऊनियां कवणा घरीं लपलीं । मना मिळालीं कवणें गुणें ॥ ५ ॥ सांगतां तेथें अनुवाद कैचा । नाहीं तूं पण खुंटली वाचा । विष्णुदास नामा बोलिळा साचा । परमपदीं बैसलासे ॥ ६ ॥”

“अरे मना तूं मर्कटा । पापीया चांडाळा लंपटा । परद्वार हिंडसी सुनटा । अरे पापी चांडाळा ॥ १ ॥ अरे तुज पापावरी बहु गोडी । देवाधर्मी नाही आवडी । तेणें न पावसी पैलथडी । कर्म बांधवडी पडिसील ॥ २ ॥ अरे तूं अभिलाषिसी परनारी । तेणें सिद्धपंथ राहेल दुरी । जवळी येईल यमपुरी । आपदा पावसिल ॥ ३ ॥ आतां तुज वाटतसे गोड । अंतकाळीं जाईल जड । महा दोष येती सुखा-

आड । करितील कईबाड यमदूत ॥ ४ ॥ ‘माघें शिकविलें नाइकसी । आतां सांगेन बळिया केशवासी । धरुनि नेईल वैकुंठासी । चरणीं जडसी म्हणे नामा ॥”

“क्षण एक मना बैसोनि एकांतीं । विचारीं विश्रांति कोठें आहे ॥ १ ॥ लक्ष चौन्याशींच्या करितां येरझारा । शिणलासी गव्हारा वेळेंवेळां । ॥ २ ॥ अश्रुनि तुज लाज न वाटे पै कैसी । नरकाचे द्वारासी जावें किती ॥ ३ ॥ दुर्लभ आयुष्य मनुष्य देहीचें । जातसें मोलाचें वांयांविण । ४ । खापराचे साठीं सांडिला परीस । गंहिवरें फुटतसे हृदय माझे ॥ ५ ॥ पुत्रकलत्र आहेत सुखाचीं सोयरीं । यांची ममता थोरीं धरिली तुवा ॥ ६ ॥ अनुदिनीं पाळितां अनुभवेचि पाहे । कोण सुख आहे तया जवळीं ॥ ७ ॥ जगाचा जिवलग मायबाप आपुला । तो तुवां दुरविला केशिराज ॥ ८ ॥ स्वप्नींचिया धना लुब्धलासी काय । आलें काळभय हाकीत तुज ॥ ९ ॥ संतापाचें सदन शोकाचे पुतळे । तें त्वां मानियले हितकारी ॥ १० ॥ कैची सुखनिद्रा इंगळाचे शेजे । प्रत्यया आणूनि तुजें तूंचि पाहीं ॥ ११ ॥ तुज राखेल कोण येवढिये संकटीं । रिघसी ज्याचे पोटीं मरणाभेणें ॥ १२ ॥ आदिमध्यअवसानीं सोडविल निर्वाणीं । तया चक्रपाणी सेवी वेगीं ॥ १३ ॥ जो जो क्षण लाविसी हरिभजनाकडे । तो तो गांठी पडे सार्थकीं रे ॥ १४ ॥ नामा म्हणे तुजची येतो काकुलती । सोडी रे संगति वासनेची ॥ १५ ॥”

‘अरे मना शोक करिसी किती । हे तंव वाया धनसंपत्ति । आयुष्य भविष्य नाही तुझीये हातीं । हें अवघें अंतीं जायजणें । १ । एक अर्बुद् साठी कोठी देखा । तीस लक्ष दहा सहस्र लेखा । सात शतें नवमास मापा । तया हिरण्यकश्यपा काम झालें ॥ २ ॥ चौदा चौकडया लंकानाथा । नव्या पयव सहस्र राया दशरथा । ते ही गेले स्वर्गपंथा ।

मार्गे सर्वथा नुरलेची ॥ ३ ॥ चौदा कल्प मार्क
डेया पडे । तें लोमहर्षणाचा एक लोम घडे ।
बकदालभ्याचें निमिषे मोडे । गेले एवढें अरे मना
॥ ४ ॥ बकदालभ्याचें पुरें निमिष । तें वटहंसाचें
उपडें पिच्छ । तयासीं होतां मृत्यु प्रवेश । तो एक
श्वास भृशुंडीचा ॥ ५ ॥ मरणांत पुरे भृशुंडीचा ।
तें एक दिवस कूर्माचा । नामा विनशी केशवाचा ।
वेगीं विठोबाचा पंथ धरा ॥ ६ ॥”

“लाजों नको मना हरीच्या कीर्तना । संसारा
पाहुणा दो दिवसांचा ॥ १ ॥ बाळकाचे बोल
माउली प्रीति करी । तैसी कीर्ति हरी परिसे
चित्त ॥ २ ॥ भलतीया परी बोले वा श्रीहरी ।
तो भवसागरीं तारील जाणा ॥ ३ ॥ येणें तारुण्य-
पणें भ्रमलासी जणीं । भोगिसी पतनीं जन्मांतरीं
॥ ५ ॥ तूं होय मागतां हरी होय दाता । शरण
जाई अनंता म्हणे नामा ॥ ६ ॥”

एकनाथ-मनास उपदेश-अंभगसमुच्चय २६२४
२६७२ यांत रामदासाच्या मनास बोधाचीच
पूर्वावृत्ति होय असें वाटूं लागतें. याच्यामध्ये ज्या
गोष्टी एकनाथानें मनास बोधिल्या आहेत, त्याच
रामदासानें आपल्याहि मनास बोधिल्या आहेत.
तथापि रामदासामध्ये नावीन्य नाही असें नाही.
कारण रामदासाच्या स्वभावांत एकनाथापेक्षां जी
आत्मसामर्थ्याची जाणीव होती ती दिसून येत
आहे. “सदां चक्रवाकासि मार्तंड जैसा । उडी
घालतो संकटीं स्वामि तैसा ॥ ” तसेंच “सम-
र्थाचिया सेवका वक्र पाहे । असा सर्व भूमंडळीं
कोण आहे ॥ ” या तन्हेचे जे उद्गार रामदासानें
काढले आहेत ते एकनाथाच्या मनास उपदेशांत
दिसत नाहीत. एकनाथाच्या मनास उपदेशांत
विठ्ठलाकडे दृष्टि आहे तर रामदासामध्ये फक्त
रामाकडे दृष्टि आहे तथापि रामविषयक अनेक
उल्लेख एकनाथाच्या मनास उपदेशांत आहेत.
“सर्वा भूती राम दृष्टीचें देखणें” तसेंच “मन
रामीं रंगलें । अवघें मनचि राम झालें” अशा
तन्हेचे रामविषयकाहि उल्लेख आहेत.

“मनास बोध ” या विषयाची आवड धर-
णारा रामदास हा शेवटचा कवि खास नव्हे.
त्याशीं समकालीन जे कवी होते त्यांत एका
मोठ्याच कवीनें तोच विषय घेतला आहे आणि
त्यांत अनुकरण अगदीं स्पष्ट आहे. हा कवि
म्हटला म्हणजे वामन होय. रामदासाचे श्लोक
भुजंगप्रयात वृत्तांत आहेत तसेच वामनाचेहि
आहेत. आणि आपला श्लोक रामदासाचा सम-
जला जाऊन आपलें श्रेय जाऊं नये म्हणून त्यानें
प्रत्येक श्लोकांत आपलें नांव घालून श्लोकावर पक्कें
शिकामोर्तव केलें आहे.

“मना वैभवा भूलला व्यर्थ प्राणी ।

सखे सोयरे दीसतां सौख्य मानी ॥

जिवाचा सखा तूं विचारुनि पाहे ।

म्हणे वामना मुक्ति सन्नीध आहे” ॥

प्रकरण ७ वें.

स्वकाव्यसमर्थन व त्याचें महत्त्व

जुन्या मराठी कवींच्या लेखांचें अवलोकन
केलें तर त्यांत ग्रंथचर्चामूलक काव्यपरीक्षण-
तत्त्वाची विशेष वाढ झालेली दिसत नाही. तथापि
विशिष्टकाव्यपरीक्षणाकडे दृष्टि जाण्यापूर्वी वाङ्म-
यांत जे कांहीं खेळ दिसून येतात त्यांत आपलें
समर्थन, दुसऱ्या संतकवींची स्तुति, ग्रंथांचीं
रूपांतरें, अनुकरण इत्यादि गोष्टींचा निर्देश
करतां येईल. या विविध प्रकारांचें प्रतिबिंब त्यांच्या
ग्रंथांत आपणांस कसें पहावयास सांपडतें, हें
मागच्या लेखांत दाखविलेंच आहे.

आतां जुन्या कवींच्या आणखी एका वैशिष्ट्या-
कडे व त्यांच्या कवितेवर आपलेंच मत सांग-
ण्याच्या पद्धतीकडे वळूं मराठी ग्रंथरचनेच्या प्रारंभ-
कालीं मराठी कवितेच्या किंवा मराठी ग्रंथाच्या
आस्तित्वाचेंच समर्थन करण्याची जरूरी सर्वांसच
भासत होती, आणि हें समर्थन मुकुंदराजाच्या

काळापासून रामदासाच्या काळापर्यंत चाललेच होतं, एवढेच नव्हे तर राजकीयदृष्ट्या ज्या काळांत मराठी भाषेला महत्त्व आलं तो काळ म्हणजे बाळाजी बाजीराव पेशव्यांचा काळ, या काळांत देखील त्या समर्थनाच्या छटा मुरारीसारख्या ग्रंथकारांच्या लेखांत दिसून येतात. हे मार्ग दाखविलेच आहे. हे समर्थन मराठी भाषेची तरफदारी करूनच होतं हातें असें नाही तर आपण ईश्वरी आज्ञेमुळे लिहीत आहोत असें सांगून करण्यांत येई.

जेव्हां मराठी कवी कविता करीत; तेव्हां केवळ विद्वान व संस्कृतज्ञ कवीच कविता करीत असे नव्हतं. बरेचसे कवी साधारणच शिकलेले होते व पुष्कळांस संस्कृत येत नसावं खुद्द तुकारामास संस्कृत येत असेल असें वाटत नाही तथापि त्यास संस्कृत ग्रंथांतील विचारांची बऱ्या प्रकारे ओळख झाली असावी असें वाटतं. काव्यस्फूर्ति पावलेला मनुष्य जर लोकांत मान्य व्हावा असें असेल, तर तशी लोकांमध्ये केवळ काव्याकडे लक्ष देण्याइतपत अभिरुचि वाढली असली पाहिजे; परंतु तशी अभिरुचि आजहि वाढलेली आहे असें वाटत नाही. ती डोकावू लागली आहे यांत शंका नाही व आजच्या तरुण पिढींत काव्याभिज्ञता गेल्या पिढीपेक्षां खास अधिक आहे, तथापि निव्वळ प्राकृत काव्य लिहिणारा कवि जर सुशिक्षितांत मोडण्यासारखा नसला, तर तो आपल्या काव्यगुणांमुळे सभ्य लोकांत मोडेल अशी आजहि परिस्थिति नाही. ज्याअर्थी कवींस विद्येची जोड नव्हती आणि ज्याअर्थी कविता धार्मिक आयुष्यक्रम आणि वेदांत एवढ्याच कक्षेंत परिभ्रमण करीत होती त्याअर्थी, ज्या कवींस या क्षेत्रामध्ये काव्य करावयास पाहिजे होतं पण संस्कृत पांडित्य नव्हतं त्यांच्या काव्यलेखनाचें समर्थन व्हावयास कांहीं तरी निराळी उच्चता पाहिजे होती. धार्मिक विषयावर चर्चा करण्यास किंवा व्याख्यान देण्यास

ज्यांना पांडित्य नसेल, त्यांना अधिकार उत्पन्न होण्यास “ईश्वरी प्रेरणा” किंवा “गुरुकृपा” यांची आवश्यकता असते यामुळे अनेक मराठी कवींनी आपण “ईश्वरी प्रेरणे”ने बोलत आहोत असें सांगितलं आहे. तुकारामानें याविषयी पुष्कळदांच ईश्वरीप्रेरणा झाल्याची जाणीव दाखविली आहे. आपण जें बोलतो तें ईश्वर आपणांस बोलवीत आहे असें तुकारामानें इतक्या वारंवार दाखविलं कीं, तें सिद्ध करण्याची आवश्यकता नाही.

कवि आपल्या काव्याचें आपणांस प्रेरणा झाल्याचें सांगून समर्थन करीत. कवि आपलें समर्थन कसें करतो हे साहित्यशास्त्राच्या शोधकास अत्यंत महत्त्वाचें आहे. कवींची आत्मसमर्थनाची पद्धति कवीचें स्वतःच्या काव्याविषयी काय मत होतं तें दाखविते.

कवीचें आपल्या स्वतःच्या कवितेवर काय मत होतं ही गोष्ट प्राचीनांच्या काव्यविवेचनाच्या इतिहासांत वगळतां यावयाची नाही. पुष्कळ कवींनी आपल्या कवितेवर मते व्यक्त केली आहेत आणि तीं व्यक्त करतांना त्यांनी आपल्या दृष्टीनें जें सत्य वाटत होतं तें सांगून टाकलं आहे. पुष्कळ कवींना असें वाटत होतं कीं आपण ईश्वरी प्रेरणेनें लिहीत आहोत. आपणांस ईश्वरी प्रेरणा झाली आहे असें तें जेव्हां सांगत असत तेव्हां ते खोटे बोलत होते असें नाही. ते आपला त्या प्रकारचा स्वतःचा विश्वास व्यक्त करीत होते यांत शंका नाही. त्यांना ईश्वरी प्रेरणा झाली होती अशांतला भाग नाही. त्यांची ईश्वरी प्रेरणा म्हणजे आपण ज्यास स्फूर्ति म्हणतो तीहून निराळी होती असें नाही. पण तिला ते ईश्वरी प्रेरणाच समजत असत. त्यांस असें वाटे कीं “आपण तर विद्वान् नाही, तर मग आपण कविता करतो तरी कशी? आपणास ज्याअर्थी विद्वत्ता नाही त्याअर्थी आपणांस जें काव्यसामर्थ्य आलं तें

ईश्वरी कृपेचाच भाग असला पाहिजे. या प्रकारची वृत्ति अनेक कवींत दिसून येत आहे. पांडित्य-म्हणजे काय याची त्यांस अंधुक कल्पना असे आणि ते आपल्यापाशीं नाहीं हे त्यांस समजे. एक तर आपली कवित्वशक्ति ईश्वरी कृपेनें आली आहे असें ते समजत किंवा ती गुरु-कृपेनें आली अशी कल्पना करीत. आपल्या कवितेमध्ये गंभीर विचार आहेत असें त्यांचे त्यांनाच वाटे, आणि ते विचार ईश्वरीप्रेरणेनें आले आहेत आणि ते व्यक्त करण्या इतकी आपली बुद्धि तर नाहीं. असें त्यांस वाटे. आपल्या अपेक्षेपेक्षां पुष्कळच चांगले लेखन आपल्या लेखणींतून उतरले असा अनुभव पुष्कळ लेखकांस येतो तसाच त्यांस आला असावा. नामदेवाच्या कवितेंत प्रेरणासमर्थन आहे. त्याचे उतारे पुष्कळच देतां येतील. पण नामदेवाच्या एकंदर काव्याविषयीं इतका संशय आहे कीं, ते उतारे न दिल्यास ते काव्य नामदेवाचेच आहे काय याविषयीं वाद उपस्थित होईल. तुकारामाचा आपल्यास प्रेरणा झाल्याचे सांगणारा लोकपरिचित अभंग म्हटला म्हणजे:—

“आपुलीया बळें नाहीं मी बोलत
सखा कृपावंत वाचा त्याची
साळुंखी ते कैची बोले मंजुळ वाणी
बोलवीता धणी वेगळाची
काय म्या पामरें बोलावीं उत्तरें
परि त्या विश्वभरें बोलविलें”

हा होय. या तऱ्हेचीं वाक्ये तुकाराम बोलला तेव्हां त्याच्या मनांत वर सांगितलेल्या भावनाच दिसून येतात.

तुकारामाचा शिष्य निळोबा हा आपल्या प्रेरणेविषयीं तर एक कवित्व नांवाचे काव्य लिहितो. त्या काव्याचा अर्थ पुढीलप्रमाणे आहे. हे काव्य सुंदर असल्यामुळे जवळ जवळ सर्वच दिले आहे:—

“गा पांडुरंगा, माझी वाचा उगाच कां वदवितां ? ती ऐकतां कोणासहि रुचत नाहीं; हांसों लागतात. हे पाग्रांड रचले आणि तोंड सैरावैरा वाजविले असें म्हणतात. जो द्योकार दिला तो आतां ठेवा (मला नको).

एकच अक्षर वाचेस आले तर ते (देवा तुम्ही) विस्तार करून वाढवितां हे चक्रपाणी माझी वाणी कां चेतविली हे मला समजत नाहीं. वाणीमध्ये आयता रस तुम्ही जोडून देतां व त्याला निवडून सारांश लावितां, तुम्ही सुजाण कृपाब्धी आहांत. तर आतां तरी माझी स्थिति जाणा.

मला कांहींच समजत नाहीं हे माझ्या जिवांत मला ठाऊक आहे. पण मला देव बोलवितो, तेथे उपाय कोणाचा आहे. (मी) बहुश्रुत वक्ता, पंडित किंवा वाचाल नव्हे श्री. विठ्ठल बोलवी ते बोल बोलतो.

श्री हरीनें जें आज्ञापिलें तें ही वैखरी वदली. येथे माझे वीर्य नाहीं । हे कार्य ज्याचे आहे तो जाणतच आहे. मी म्हणतो याची प्रतीति जर तुम्हांस येईल तर चित्तांत हितबुद्धीच धरा. येरी टाकून घा, आणि नास्तिक वादी दूर परतो.

तुमच्या गुणाने माझी वाणी सत्याक्षरें प्रवर्तली. जे अर्थ तुम्हीं दाविले ते ओळींतून यथार्थ मांडले. ही माझी वाणी कांहीं मतांतरांत शिरली नाही. ही वाक्यपूजा गरुडध्वजाच्या इच्छेसाठीच आहे.

पंढरीनाथा, जो कोणी मला निंदील तो निंदो, किंवा माझी खोटी स्तुति खुशाल करो. पंढरीनाथा, मी तुमचेच गुण गाईन, तूं आवडीनें ऐक किंवा ऐकू नको. मला बळ देऊन कृपालु विश्वजनिताच बोलवितो. देवा, जना नावडे तें मज हातीं कांही वदवितां ? झिरपणाच्या अमृताप्रमाणें सुस्वाद असलेली आयत्या प्रसादासारखी संतवाणी तर आहेच. ती संतवाणी जे जे सत्य स्वानुभव बोलले ते प्रगट होतांच सहज सिद्धांत

झाले. निळा तुमच्या वरदानाने तिच्याच अनु-
वादाने बोलत आहे.

तुमच्या पायीं मन जडलें, तर शब्दाचें प्रयो-
जनच काय उरलें; असे असतां माझी मति कां
चेतविली, आणि गुणीं कां प्रवर्तिली? (ती चेत-
विल्यानें काय झालें आहे बरें?) रात्र आणि दिवस
हे लिहितां पुरत नाहीत. अक्षरांच्या चळथा
उठतात. गोविंदा, तुम्ही मला घंदा लावून दिला
आहे. तुमची लीला कळत नाही.

तुम्ही जे जे बोल बोलवितां त्यांमाजी अर्थ
खोल आहे. देवा, आपल्या आवडीप्रमाणें मज-
कडून वदवा आणि आपलें रंजन करून घ्या. हे
भोजासारख्या देवा, माझी लौकिक लाज दूर
करून कौतुकानें नाचवा. हे कृपासूर्या, हें सर्व
(माझी) वाणी प्रकाश करून करा.

तुम्ही चुबकळून काढलेलीं (माझीं) अक्षरें ब्रह्म-
रसानें घोळलेलीं असावीत अशी तुमची इच्छा
झाली. तुम्ही माझ्या भावासारखे आहांत. मी अर्थ-
चातुर्य जाणत नाहीं. तुमचें करणें तुम्ही जाणा.

माझा भाव कायतो एवढासा, तेवढाच तो
तुमच्या पायीं वाहिला. पण यावर तुम्हीं जें कांहीं
दिलें तें अगाध आहे. माझी मति किती तरी
अल्प, पण तेवढीच तुम्ही वाढवून सरती केली.

धरण फुटलें, लोंढा आला तो माझ्या तोंडाला
आवरत नाही (हा काव्याचा लोंढा येण्याचें
कारण) तुमच्या कृपेच्या मेघानें वृष्टि केली त्यामुळें
उत्तमप्रकारच्या बोधानें वाचा गर्जना करिती
झाली. प्रतीतीच्या विद्युलता झळकतात आणि
ब्रह्मरसाचे थेंब खालीं येतात. त्यामुळें जें पीक
पिकलें आहे तें सर्व भागांस आलें आहे.

माझी आर्षवाणी (ईश्वरानें) वदविली आहे, ती
वैदिक आहे आणि पुराणांनीं मिश्र आहे. आणि
संतसज्जन बैसून श्रवण करितात. आणि तात्पर्याचे
अर्थ घेतात. आणि मस्तक डोलवितात. दयाघन
विडलानें मला असें केलें आहे.

देवानें मला वाचनें बोलविलें; (नाहीं तर)
मला हें (सर्व कवित्व) काय ठावें होतें. (मला
स्फुर्ति कशी झाली म्हणाल तर सांगतो) सहज
नामें आळवीत असतां हा अवचित ओघ आला.
(इतर प्रकारच्या कवित्वापासून माझ्या कवित्वां-
तील) अंतर संत जाणतात. आणि हा रघुमा-
ईचा वर आहे असें ओळखतात. हें सर्व विचा-
रलें म्हणून सांगतो हें पुन्हां माझ्या ओंठाशीं
येणार नाहीं." हे निळोबाचे अभंग वेदवक्त्या
ऋषींच्या अत्यंत सुंदर सूक्तांच्या तोडीचे आहेत
असें म्हटल्यास हरकत नाही.

निळोबानें बालक्रीडेचे अभंग वर्णनपर केले
खरे पण ते देखील लिहिण्याचें काम आपण
ईश्वरकृपेनेच केलें आहे अशी भावना निळोबा
दाखवितो. त्या अभंगांच्या शेवटीं तो म्हणतो.

“मी तर व्यासवाणी समजत नाहीं, जे साधे
किंवा गुह्य अर्थ पुराणांत आहेत ते जाणत नाहीं.
इतर कवी जे प्रसाद वाणी बोलते झाले तेहि
अर्थ मी नेणें. मी आपल्या आवडीच्या भरिनें
आपली वाणी गौरविली आहे. चतुरांनीं श्रवण
करावी अशी ही नव्हे. ही मुग्धवाणी आहे. पण
माझ्या मनांत एक थोर विश्वास वागत आहे तो
म्हटला म्हणजे स्वामी तुक्या हा सद्गुरु आहे.
तो माझी भक्ति जाणून माझा अन्हेर कधीं कर-
णार नाही. त्यानेच माझ्या अंतरींची आर्तावस्था
जाणून वर देऊन ही वाग्वाणी कृष्णचरित्रां वद-
विली आहे. आणि माझी “आयणी” पुरविली
आहे.”

जेव्हां कविता उद्गारात्मक असेल तेव्हां मीं
जें लिहिलें तें सर्व प्रेरणेनें लिहिलें आहे किंवा
ईश्वराच्या आज्ञेनें लिहिलें आहे असें कवीनें
म्हणणें गैर वाटणार नाहीं. तथापि जेव्हां लांब-
लांब आख्यानें कवी लिहूं लागतो, चरित्रें वर्णितो
तेव्हां आपण प्रत्येक शब्द अक्षर ईश्वराच्या

आज्ञेनेच लिहिले आहे असे म्हणणे म्हणजे ग्रंथ काराच्या म्हणण्यावर विश्वास ठेवण्याची जी वाचकाची बुद्धि असेल तिला फार ताण देणे आहे असे वाटते. महिपती जरी चरित्रकार होता व साहित्य जमवून चरित्रे लिहात होता तरी तो देखील आपण प्रत्येक अक्षर ईश्वराज्ञेनेच लिहिले आहे असे बोलत आहे.

“जैशी आज्ञा केली रुक्मिणावरें
तिपुकींच लिहिलीं ग्रंथीं अक्षरें
जैसा वाजविणार फुंकितो वारें
तैशीं वाजत्रें वाजती ॥
क्षेत्रांत बीज पेरलें जाण
अंकुर येणें जीवनाधीन
कीं बाहुल्याचें नाचणें जाण
कळे सूत्राधीन असे. ॥”

यासाठी जेव्हां कवि आपले लिहिणे प्रेरणेने झाले असे सांगतो तेव्हां ते सर्वदा विश्वसनीय नाही. मेहनतीने लिहिलेले अनेक प्रकारचे वाङ्मय प्रेरणेनेच आहे असे सांगण्याची प्रवृत्ति मराठी कवींत दिसून येते. ही प्रवृत्ति एक गोष्ट मात्र सिद्ध करते आणि ती म्हटली म्हणजे, प्रेरणा काव्याचे महत्त्व कवींनी पूर्णपणे ओळखले होते हे होय. प्रेरणाकाव्याचे साहित्यशास्त्रीयदृष्ट्या त्यांस किती महत्त्व भासते व ते महत्त्व पुढे तत्त्वदृष्टीने कसे मांडले गेले याचे विवेचन पुढे येईलच.

प्रकरण ८ वें.

संतकवींची आपल्या वैशिष्ट्याविषयी जाणीव

आतां जुन्या संतकवींच्या कवित्वाविषयक विचारांकडे वळू. त्यांचे इतर संतकवींविषयीचे जे अभिप्राय आहेत ते ते संत या नात्याने त्यांच्या-विषयी आदर दाखविण्याच्या स्वरूपाचे आहेत. कवींनी आपल्या पूर्वगामींच्या ग्रंथांची काव्यदृष्टीने

चिकित्सा केली नाही; व काव्यविषयक आपल्या कल्पना जर त्यांनी मांडल्या असतील तर त्या आपल्या लेखनाचे समर्थन करतांनाच मांडल्या आहेत, इत्यादि गोष्टी मागे दाखविल्याच आहेत.

संतकवींना काव्य ही गोष्ट महत्त्वाची वाटत नव्हती. संतत्व ही गोष्ट महत्त्वाची होती. जो चांगला भक्त असेल पण ज्याने एकहि अभंग लिहिला नसेल अशांचीहि मान्यता त्यांच्यांत होत असावी. उदाहरणार्थ, गोरा कुंभाराचे अभंग थोडेच आहेत. संतत्वाला जरी महत्त्व होते तरी संतकवींना आपल्या काव्यरचनेबद्दल अभिमान वाटत होता. मला कवित्व समजत नाही, मला कवित्व समजत नाही असे जेव्हां ते उच्च स्वरांनी सांगत होते, तेव्हां ती शालीनता आत्मकृतिमंडनार्थ होती दुसरे काहीं नाही. आपण केवळ भक्त नसून कवी आहोत याची जाणीव संतकवींस होती एवढेच केवळ नव्हे तर आपणांस कवि म्हणवून घ्यावयास काहीं तरी अडचण उत्पन्न होईल हेहि त्यांस समजत होते, व यासाठी आम्ही कवित्व करित नाही, पांडुरंगाविषयी जे प्रेम वाटते ते व्यक्त करतो किंवा पांडुरंग जे सांगेल ते बोलत आहोत असे ते वारंवार मांडीत. म्हणजे एकीकडे तर कवित्वावर हक्क सांगावयाचा आणि पुन्हां जर कोणी “तुम्ही कवि कसे ?” असा प्रश्न विचारला तर भांडण चुकविण्यासाठी आपण कवि नसून भक्त आहोत असे म्हणावयाचे; आणि पुन्हां कवित्वाची व्याख्या देखील आपणांस लागू पडेल अशाच करावयाची, या सर्व क्रिया एका विशिष्ट प्रकारच्या विचारप्रवृत्तीच्या दर्शक आहेत. या प्रवृत्तीचा थोडक्यांत अर्थ सांगावयाचा म्हटला म्हणजे आपण कवि आहोत असे संतकवींस वाटत होते, पण आपण कवि कसे आहोत हे साहित्यशास्त्रज्ञांशी भांडून सांगण्याइतकी हिंमत त्यांना नव्हती. म्हणून ते कवित्वाचे श्रेय नाकारित होते.

मी कवि नाही, मला कवित्व समजत नाही
असें जेव्हां जेव्हां एखादा संतकवि म्हणतांना
दिसतो तेव्हां त्यांचे ते शब्द वाचून कौपरच्या
'मला कशाबद्दल गर्व वाटत नाही' हे सांगणाऱ्या
ओळींची आटवण वाचकांस होते कौपरनें म्हटले
आहे कीं "मला राजवंशीयत्वाबद्दल गर्व वाटत नाही
पण ज्या आईबापांनां स्वर्गांत स्थान मिळालें
अशांपासून आपण झालों याचा मला गर्व वाटतो.

My Boast is not I deduced my birth
From loins enthroned and rulers of the
Earth

But higher far my proud pretention
lies

Son of parents that passed into the
skies.

हे वाचून कवीविषयीं जराशी बेताचीच सह-
दयता वाटत असलेला वाचक म्हणेल कीं, अरे
कौपर, उगाच खोटे कां बोलतोस तुला आपल्या
राजवंशसंभवाबद्दलच बढाई गावयाची आहे, दुसरें
आम्हांस कांहीं दिसत नाही. तुला जर आपल्या
राजवंशसंभवाबद्दल अभिमान नाही तर तूं राज-
वंशीय आहेस हे सांगायला कशाला आलास !
तुला विचारले होते कोणी ? तूं सांगितलें नस-
तेस तर तुझा राजवंशसंभव शोधायला कोणीहि
आलें नसतें. राजवंशसंभवाबद्दल तुला अभिमान
नाहीं हे दाखविण्यासाठीं जें कारण तूं सांगतोस तें
काय ? तर तुला गर्व बाळगायला त्याहून मोठी
जागा आहे, अशा प्रकारचें; आणि तें हे कीं जे
स्वर्गास गेले त्यांच्या पोटाचा तूं आहेस ! म्हणजे
जें कधींच सिद्ध होणार नाही। म्हणजे केवळ
काल्पनिकच कारण देतोस.

ज्याबद्दल मनांत बढाई वाटते ती गोष्ट तर
सांगावयाची आणि तीबद्दल आपणास अभिमान
वाटत नाही म्हणून सांगावयाचें. या तऱ्हेची
प्रवृत्ति मनुष्याच्या मनांत कां बरे उत्पन्न होते

ही प्रवृत्ति उत्पन्न होते हें खचित. जेव्हां एखादा
मनुष्य मी अमूक नाही असें एखाद्या उंच
गोपुरावर उभें राहून सांगूं लागतो तेव्हां तो
खरोखर जें श्रेय वरवर नाकारित असतो त्या
श्रेयाचा तो हक्कच सांगत असतो; एवढेंच केवळ
नव्हे तर तो तें श्रेय केवळ शालीनतेमुळे नाका-
रित नसतो. तर त्यास दुसऱ्या कोणाच्या तरी
टीकेची भीति वाटत असते हें होय. आपणांस
इकडे काव्यशास्त्र समजत नाही म्हणून सांगा-
वयाचें तरी देखील आपणांस तें समजतें अशी
आपल्या चहात्यांची समजूत होईल इतपत पुरावा
देऊन ठेवावयाचा या प्रकारची क्रिया देखील
होत होती. आपण ईश्वराच्या सक्तीमुळे रचना
करतो, आपण खरोखर कांहीं एक जाणत नाहीं
अशी भाषा बोलणाऱ्या निळोबानें आपणाला
रसांची नावे ठाऊक आहेत असे दाखविण्याचा
एक प्रयत्न केला आहे तो येथें देतो.

"सांगो नवरस लक्षण । तरी शृंगार हास्य करुण।
धीर वीर भयानक जाण । वीभत्स अद्भुत शांत-
रस ॥ १

शृंगारिक तें माधुर्य जाणें । हास्य तें विनोद करणें।
कारुण्य तें कांव भाकणें । धैर्य उपजवणें तें धीर
॥ २

वीर ते युद्धाच्या गांठी । शब्दामागें शब्द उठी ।
भयानक रस भय घाली पोटी । वीभत्स त्याहुनी
कुष्टी उच्छृंखल ॥ ३

अद्भुत रस ते नवलवाणें । जे का अचाटचि
बोलणें ।
श्रोतयातें विस्मय देणें । ऐकतां शहाणे निर्वुजती
॥ ४

शांतरस तो शुद्ध सात्त्विक । विकारविवर्जित माजि
विवेक ।

निळा म्हणे हे नवरस देख । जाणती गायक चतु-
रते ॥ ५" (आवटे, निळोबा गाथा १४२७).

यावरून काय दिसून येते बरे ? यावरून एवढेच दिसून येते की आपण केवळ कवीच नाही तर काव्याचे शास्त्र जाणणारे आहोत असे. दाखविण्याची आपल्या निळोबांना हौस होती.

आपण कवि आहोत हे जरी एखाद्या कवीला समर्थन करतां आले नाही व आपल्या कवित्वाचे कोणी काव्यदृष्टीने परीक्षण करू लागेल ही कल्पना जरी कवीस भयभीत करित असली व तीमुळे आपल्या कृतीचे परीक्षण तो टाळू लागला तरी तेवढ्याने त्याचा कवित्वावरचा हक्क नाशान्वित होतो असे नाही. आपणांस आज त्याचे हक्क सांगणे आणि परीक्षणाबद्दल भीति बाळगणे या दोन्ही गोष्टी समजून घेतल्या पाहिजेत.

या सर्व देखाव्याकडे पहाणाऱ्या साहित्यशास्त्राच्या ऐतिहासिक अभ्यासकास कांहीं निराळेच सत्य समजून येते. या संतमंडळींमध्ये कांहीं काव्यविषयक तत्त्वे नवीन होती. तीं नवीन तत्त्वे ते रचनेत दाखवीत त्याप्रमाणेच काव्यचर्चेत देखील दाखवीत; तथापि तीं त्यांस साहित्यशास्त्राच्या भाषेत सांगतां आलीं नाहीत. तीं जर त्यांस सांगतां आलीं असतीं किंवा तत्कालीन साहित्यशास्त्रज्ञांस संतकवींचे अंतःकरण समजून घेऊन तीं आपल्या पद्धतीने मांडतां आलीं असतीं तर साहित्यशास्त्रांत एक नवीन संप्रदाय उत्पन्न होऊन कुंठित झालेल्या साहित्यशास्त्रास चालना मिळाली असती. ती क्रिया अगदीच व्हावयाची राहिली नाही. ती क्रिया रामदासांनीं कांहीं अंशीं केलीच. पण रामदासांनीं जो साहित्यशास्त्रीय विचार मांडला तो संस्कृत ग्रंथांत गेला नाही आणि त्यामुळे तो अतिमहाराष्ट्रीय किंवा अखिल भारतीय झाला नाही.

ऐतिहासिक दृष्टीने पहातां मराठी संतकवींच्या वाङ्मयावरून उत्पन्न होणारे साहित्यशास्त्र; संस्कृत साहित्यशास्त्राची अपूर्णता पूर्ण करणारे होते. साहित्यशास्त्रांत प्रथम अलंकारांसच प्राधान्य

होते व पुढे ध्वन्यालोक वगैरे ग्रंथांनीं ध्वनीस प्राधान्य दिले. व विश्वनाथादि कांहीं ग्रंथकारांनीं पुढे रसास प्राधान्य दिले पण साहित्यशास्त्र या संतमालिकेच्या ग्रंथाभ्यासाने आणखी पुढे सरकावयास हवे होते. आपल्या नवीन कवितेबरोबर त्या प्रकारच्या कवितेचे समर्थन करणारे नवीन साहित्यशास्त्रहि उदय पावावयास पाहिजे होते पण तसे ते झाले नाही यांत आश्चर्यहि नाही. साहित्यशास्त्राचा मुख्य उपयोग लोकाभिरुचि सुशिक्षित करणे हा आहे. आणि लोकाभिरुचि सुशिक्षित करण्याचा मुख्य उपयोग नवीन कृतीची चहा व्हावी हा होय. संतकवींच्या कृतीची चहा वारकरी मंडळींत होतच होती व ती मंडळी जुन्या साहित्यशास्त्रीय कल्पनांनीं बांधलीच गेली नव्हती, तर जुन्या साहित्यशास्त्रीय कल्पनांचे उच्चाटण करण्याची तरी आवश्यकता काय? संस्कृत वाङ्मयांत अवगाहन करून आनंद पावगारा जो वर्ग होता तो कमी कमी होत होता म्हणून त्या वर्गाशीं दोन हात करण्याची फिकीर संतकवींनीं केलीच नाही.

समाजांत ज्याप्रमाणे एका प्रकारच्या मालाचे उत्पादक त्या प्रकारच्या मालास गिऱ्हाइकी असली म्हणजे त्या मालास जे गिऱ्हाईक नाहीत त्यांच्या टीकेविषयी उदासीनच असतात, त्याप्रमाणेच संतकवींची स्थिति होती. ज्याप्रमाणे लोकप्रिय नाटके करणारे “वाङ्मयाच्या” दृष्टीने नाटकांचे परीक्षण करू पहाणाऱ्या टीकाकारांना असे म्हणतात की “बाबांनीं, तुम्हीं आमच्या नाटकांच्याकडे तुमच्या वाङ्मयविषयक उच्चतेच्या दृष्टीने पहात राहू नका. मी नाटक लिहितो ते बाजार कसा आहे हे पाहून लिहितो. मी उच्च नाटककार नाही. मला पाहिजे तर तमाशा लिहिणारा म्हणा.” या तऱ्हेने अनेक नाटके लिहिणारानीं आपल्या कृतीचे समर्थन केले आहे. आणि जुन्या साहित्यविषयक कल्पनांनीं आच्छादित

झालेल्या लोकांशीं भांडण चुकविलें आहे. तीच क्रिया संतकवी करीत होते. ज्याप्रमाणें नाट्यशास्त्रांत बदलत्या लोकाभिरुचीप्रमाणें नावीन्य आणूं पाहणारा नाटककार निरर्थक भांडण चुकविण्यासाठीं आपल्याकडे लघुत्व घेऊन आपला कार्यक्रम मात्र चालू ठेवतो तीच क्रिया हे संतकवी करीत होते. आणि त्यांना त्यांचा चहाता वर्ग असल्यामुळे ते संस्कृत पंडितांच्या मताविषयी उदासीन होते.

जेव्हां नवीन प्रकारचे वाङ्मय उत्पन्न होतें तेव्हां त्याबरोबर जुन्या साहित्यशास्त्रीय ग्रंथांत कांही तरी सुधारणा करावी लागते. नवीन वाङ्मय लोकाभिरुचि बदलून काव्यपरीक्षणाचें एखादें नवें तत्त्व पुढें आणतें. तर आतां मराठी कवीनीं जुन्या साहित्यशास्त्राची अपूर्णता कशी नजरेस आणली तें पाहूं.

साहित्यशास्त्रांत रस हा काव्याचा आत्मा समजतात, तर उत्तम काव्य हें ध्वनिकाव्य कसे म्हणतां येईल. ध्वनि म्हणजे काय तर व्यंग्यार्थांला प्राधान्य असलेलें काव्य. व्यंग्यार्थांला जर प्राधान्य द्यावयाचें असेल तर तें काव्य खरोखर रसास पोषक नसून रसास अपकर्षकच आहे. तें काव्य चांगलें चाखावयाचें म्हणजे त्यांतील व्यंग्यार्थ काय हें अगोदर काढावयाचें आणि तोच मुख्य अर्थ समजावयाचा. असलें काव्य खरोखरच परिणामकारी नसून केवळ खेळ आहे. जें सहज समजेल असें काव्य उत्तम असूं शकणार नाही काय? उलट असें म्हणतां येईल कीं, तसलेंच काव्य उत्तम. जें समजावयास सोपें व जें ताबडतोब परिणामकारी असेल असें काव्य जेव्हां लोकांना करतां येत नाही तेव्हां मनांतील अर्थ द्राविडी प्राणायामाच्या पद्धतीनें सांगून चमत्कृति उत्पन्न करावयाची क्रिया होते. म्हणजे भावाची उत्कटता साधत नसेल तरच ध्वनीस महत्त्व

येईल पण कवीनें खरोखर भावाची उत्कटताच साधली पाहिजे. पण ती साभाव्य गची कशी? तर त्याला उत्तर हेंच आहे कीं, जेव्हां कवीच्याच मनांत उत्कटता असेल तेव्हां ती उत्कटता काव्यांत येईल, एरव्ही यावयाची नाही. यासाठीच जेव्हां कवि आपल्या स्वतःच्या भावना व्यक्त करीत असतो तेव्हां तें उत्तम काव्य होईल. "लिरिक्" नांवाच्या काव्याची म्हणजे ज्या काव्यांत कवी आपल्या स्वतःच्या भावना व्यक्त करतात अशा काव्याची महति यामुळेच आहे. पण कवीनें आपल्याच भावना व्यक्त करावयाच्या म्हटल्या म्हणजे कवीला स्वतःच काव्याचें नायक व्हावें लागतें. कवीनें स्वतःच कवनविषय होण्याची पद्धति पडली नव्हती. या प्रकारची कविता त्यांस परिचित नव्हती. संस्कृत काव्यांत कवि आपल्याच भावांचें वर्णन करतो असें महत्त्वाचें मध्यकालीन काव्य म्हटलें म्हणजे बिल्हणाचें चौरपंचाशिका होय. आणि नंतरचें म्हणजे भामिनीविलास होय आणि त्यांतल्या त्यांत करुणविलास होय. कवि जेथे नायक होईल आणि आपला भाव स्वेच्छेनें वर्णन करूं शकेल असें दुसरें काव्य म्हटलें म्हणजे भक्तिकाव्य होय. त्यांत कवि आपली ईश्वरविषयक भावना मोकळ्या मनानें मांडूं शकतो. जेव्हा भक्तिकाव्यांत अतिशयोक्ति केली जाते आणि कोट्या लढविल्या जातात तेव्हां त्या भक्तीचा आवेश दुर्बल असतो हें सांगावयास नकोच. संस्कृतमध्ये भक्तिकाव्यें फारच थोडीं आहेत. स्तोत्ररत्नाकरांतील काव्यें कृत्रिमच भासतात. जेव्हां जगन्नाथराय गंगालहरींत—

“प्रभाते स्नातीनां नृपतिरमणीनां कुचतटी-
गतो यावन्मातर्मिलति तवतोयैर्मृगमदः ।
मृगास्तावद्वैम!निकशतसहस्रः परिवृताः
विशंति स्वच्छंदं विमलवपुषो नंदनवनम् ॥”

[सकाळीं स्नान करणाऱ्या राजस्त्रियांच्या स्तनास असलेली कस्तुरी जेव्हां तुझ्या पाण्यांत मिसळते

तेव्हां (ती कस्तुरी ज्यांच्या अंगांतून निघाली ते) मृग उद्धरतात असा याचा अर्थ आहे] असे म्हणतो तेव्हां जगन्नाथरायाच्या कविकल्पनेबद्दल आपणांस कौतुक वाटते, पण त्याच्या भक्तीबद्दल आपली खात्री होत नाही. तसेच जेव्हां मोरोपंत—
“तुम्हांसमाचि हें गुणें अणु उणें नसे नाम हा ।
दिसे अधिकहि तसा गुण तुला असेना पहा ।
सदैव भलत्यासहि सुलभ आणखी गायका ।
छळी न न अधोगति क्षणहि दे जगन्नायका ॥”

[ईश्वराचें नांव ईश्वराप्रमाणेंच बलवान आहे, लोकांनां तारण्याच्या बाबतींत ईश्वरापेक्षां बिलकुल कमी नाही, कदाचित तें ईश्वरापेक्षां देखील अधिक चांगलें आहे, निदान तें लोकांचें बरेंच करील. पण ईश्वर मात्र कधीं बरें तर कधीं वाईट असें करील. तूं देवा ज्याप्रमाणें गायकास (शुक्राचार्यास) फसविलेंस तसें तें नाम गायकास फसविणार नाही. तूं ज्याप्रमाणें (बळीस) अधोगति (पाताळचें राज्य) दिलीस त्याप्रमाणें हें तुजें नांव कोणासहि अधोगति देणार नाही, व तें वाटेल त्यास सुलभ आहे, असा अर्थ].

असें म्हणतो तेव्हां देखील आपणांस मोरोपंताच्या कल्पनेबद्दल कौतुक वाटतें पण त्याच्या भावोत्कटत्वाबद्दल साशंकताच उत्पन्न होते. मागें केकावलींतील भक्ति हा वादाचा विषयहि झाला होता तेव्हां मोरोपंताचे भक्त असलेल्या विष्णुशास्त्री चिपळुणकरांनीं मोरोपंताच्या केकावलींतील भक्तीविषयीं शंका घेणाऱ्या रानड्यांच्यावर जो ताशेरा झाडला तो निबंधमालेत मोरोपंताची कविता या निबंधांत पहावयास मिळेल. त्या टीकेची पांगारकरांनीं फार स्तुति केली आहे पण पांगारकरांस देखील रानड्यांचा मुद्दा आणि विष्णुशास्त्र्यांच्या टीकेचें अप्रयोजकत्व मयूरप्रेमामुळें लक्षांत आलें नाहीं.

त्या निबंधांत रानड्यांच्या केकावलीच्या अभिप्रायावर टीका करतांना मालाकार आपली काव्य-

जेज्ञासा विसरले होते आणि तो धार्मिक चळवळीचा प्रश्न समजून प्रार्थनासमाजिस्टांची भक्ति श्रेष्ठ ही जुन्या लोकांची भक्ति श्रेष्ठ या प्रश्नांत शेरले होते, आणि “देह जावो अथवा राहो । गंडुरंगीं माझा भावो ।” म्हणून सोप्या शब्दांनीं भावोत्कटता प्रगट करणारी मंडळी आणि कोटया करणारा मोरोपंत हे मालाकारांनीं एका वर्गीतले करले होते व रानडे विरुद्ध पक्षांतले धरले होते, व संतकवींची भक्ति प्रार्थनासमाजिस्टांच्या भक्तीपेक्षां शोर आहे असें सांगून संतकवींत नसलेल्या मोरोपंतांच्या कृत्रिम काव्यांत भक्तीचें दौर्बल्य मुळीच नाहीं अशी मांडणी त्यांनीं केली होती. असो.

प्रस्तुत प्रश्न सुधारक-उद्धारकवादाचा नाहीं किंवा प्रार्थनेची भक्ति उच्च किंवा वारकरी मंडळीची भक्ति उच्च हाहि नाहीं. तथापि रानड्यांनीं उपस्थित केलेल्या प्रश्नास मयूरभक्तीमुळें शास्त्रीबोवांनीं व हरिभक्तिपरायणांनीं वादाचें स्वरूप त्या तऱ्हेचें केलिलें आहे. आपण आज वादाचा प्रश्न शास्त्रीय दृष्टीनें सोडविण्यासाठीं रानडे, विष्णुशास्त्री आणि पांगारकर या तिन्ही व्यक्तींनां गाळूं, एवढेंच नव्हे तर मोरोपंतांसहि गाळूं; आणि अलंकारप्राचुर्य रसहानि करतें कीं काय एवढाच प्रश्न विचारास घेऊं. भावना जेव्हां उत्कट असेल तेव्हां मनुष्य पांडित्याच्या गोष्टी बोलेल काय? व उपमा उत्पन्न करील काय असा प्रश्न विचारला तर त्यास नाहीं असेंच उत्तर मिळेल भावना उत्कट असते तेव्हां अलंकार सुचतात काय हा केवळ मनुष्यस्वभावनिरीक्षणाचा प्रश्न आहे. भावबद्ध मनुष्यास अलंकार सुचत नाहींत. एवढेंच नव्हे तर मोठमोठे पंडित दुःखावेगांत लहान मुलासारखे रडूं लागतात. असेंच दिसून येतें. वस्तुस्थिति असेल ती दाखवावयाची आणि भावांच्या गाढत्वानें कवीस वाचकावर परिणाम घडवावा लागतो. त्यामुळें रसपोषक कवित्व करणारा कवि भावनाप्रधान काव्यांत कोट्या, श्लेष

किंवा गूढ अर्थाचीं वाक्ये घालणार नाहीं. मोरो-पंतादिकांची ईश्वरविषयक भावना जरी तीव्र असली तरी त्यांच्या अलंकारांमुळे दुर्बल दिसू लागते. हा दोष मराठी कवींतच आहे असें नाहीं तर अलंकारांचे आणि पांडित्याचे ओझे घेऊन वसगाच्या मोठ्या कवींत सुद्धा ती दिसून येते. याला आपण कविकुलगुरु कालिदासाचेच उदाहरण घेऊं. कालिदासाने या प्रकारची रसनिष्पत्तीविरुद्ध गुन्हेगारी जवळजवळ प्रत्येक करुण-रसप्रधानप्रसंगीं केली आहे. उदाहरणार्थ—

“ हृदये वससीति मध्वियं
यदवोचस्तदवैमि कैतवं
उपचारपदं न चेदिदं
त्वमनंगः कथमक्षता रतिः ”

[रतीला आपला नवरा मदन हा शिवाने भस्म केला हे कळल्यानंतर बेशुद्ध झालेली रति पुन्हां उठून कोटि करते कीं हे मदना, मी तुझ्या हृदयांत वास करितों असें जें तूं मला म्हणालास तें खोटें आहे हें मी जाणते, तें जर औपचारिक भाषण नसेल तर तूं अगदीं शरीरविहीन झालास तेव्हां मीहि जळून कशी गेलें नाहीं. मी अगदीं अक्षत कशी राहिल्ये?] हा श्लोक सुंदर असून रसहानिकारक आहे.

तसेंच जेव्हां रामाने सीतेचा त्याग केला तेव्हां सीता लक्ष्मणापार्शीं जें रामासबंधीं बोलली त्यांत विचाऱ्या सीनेस देखील कोटि करावयास कालिदासाने लावले आहे.

“ उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीम्
वने मयासार्धमसि प्रपन्नः
त्वयाधुना प्राप्यतया तिरोषात्
सोढास्मि न त्वद्भवने वसंति ”

[जेव्हां (यौवराज्याभिषेकसमयीं) लक्ष्मी तुझ्या जवळ आली तेव्हां तिला टाकून देऊन तूं माझ्या बरोबर वनांत आलास; आतां तिला तूं सांपडला आहेस तर तिनें ही संधि साधून (पूर्वीच्या

गोष्टीची आठवण धरून) अत्यंत रागाने मला तुझ्या घरीं राहू दिलें नाहीं.]

ही दोन्ही उदाहरणे रसहानि करणारी आहेत. अशीच उदाहरणे अजबिलापांत सांपडतात.

वरील दोन्ही उदाहरणांत रसहानि झाली आहे आणि तीं कालिदासाच्या आपले कौशल्य दाखविण्याच्या बुद्धीमुळे झाली आहे. निवेदनात्मक काव्यांत ज्या व्यक्ती असतील त्या व्यक्तीशीं तादात्म्य उत्पन्न करणे, हें रसोत्पत्ति करूं इच्छिणाऱ्या कवींचे काम आहे. तें काम असल्या कोट्यांनीं वाजूला रहाते. वाचकास आपण वर्णित व्यक्तीच्या अंतःकरणांत शिरत आहों अशी भावना होत नाहीं, तर त्याचे लक्ष वर्णित पात्रांवरून व त्यांच्या अंतःकरणास्थितीवरून उडते व ते कवीचीच तारीफ करूं लागतो. असें झाले म्हणजे रसहानि आलीच. भक्तिपर काव्यामध्ये कवीच्या मनांतील भक्ति वाचकाच्या मनांत उतरली पाहिजे व पण ती न उतरतां वाचक मध्ये कवीची त्याच्या कोट्यांबद्दल तारीफ करूं लागला म्हणजे तेथें “ भक्तिहि हीनवाणी ” समजली पाहिजे.

नामदेव, तुकाराम, निळोबा यांसारखे कवी कोट्या करण्याचे टाळीत असत. रामदासांनीं सरल-कवित्वाचाच आग्रह धरला आहे तो यासाठीच होय. कोट्या पुष्कळ असलेले काव्य हें रसाने कधींच ओथंबत नाहीं. मिल्टनसारखे कवी देखील असली घाण करतानच. मिल्टनला शोकादि भाव दाखवितांना कोट्यांच्या ऐवजीं ग्रीक, लॅटिन वाङ्मयांतील उल्लेख पात्रांच्या तोंडीं घालून आपले पांडित्य दाखविण्याचा मोह पडे. याबद्दल डॉ. जॉन्सनने मिल्टनला जो दोष दिला आहे तो अगदीं रास्त आहे.

संतकवींस अर्थात भावनेच्या उत्कटत्वाचे काव्य पाहिजे होते आणि ज्या अर्थी ते ईश्वराविषयीं असलेली भाक्ति ही श्रेष्ठ भावना समजत होते त्या अर्थी त्यांस तेंच काव्य श्रेष्ठ वाटत होते.

नामदेवाची काव्यविषयक वृत्ति काय असावी हें त्यानें स्पष्ट दिलें नाहीं, परंतु गायन, ग्रंथपारायण व वेदपुराणें यांचें अध्ययन यांविषयीं त्यानें जी वृत्ति दाखविली आहे, तीवरून त्याची काव्यविषयक दृष्टि सहज समजून येते, आणि ती म्हटली म्हणजे भक्ति असेल तर ती हवी, मग ती भक्ति बोवड्या पद्यांत कां व्यक्त होईना. भक्तीचें कवन करावें मग त्यांत अलंकारादि काव्यगुण असो किंवा नसो. भक्तीची उत्कटता त्यांत व्यक्त झाली पाहिजे. सुंदर शब्दांचें, सुंदर उपमा घातलेलें व अतिशय अलंकारांनीं भरलेलें असें काव्य त्यास नको होतें. भावोत्कटता नसेल तर तूं वैदिक, पुराणिक वगैरे होशील पण वैष्णव होणार नाहींस असें नामदेव म्हणे.

“वेदाध्ययन करिसी तरी वैदिकाचि होसी । परी वैष्णव न होसी अरे जना ॥१॥ पुराण सांगसी तरी पुराणिकाचि होसी । परी वैष्णव न होसी अरे जना ॥२॥ गायन करिसी तरी गुणी जन होसी ॥परी०॥ ॥३॥ कर्म आचरसी तरी कर्मठची होसी ॥परी०॥ ॥४॥ यज्ञ करिसी तरी याज्ञिकची होसी ॥परी०॥ ॥५॥ तीर्थ करिसी तरी कापडीच होसी ॥परी०॥ ॥६॥ नामा म्हणे नाम केशवाचे घेसी । तरीच वैष्णव होसी अरे जना ॥७॥”

“शास्त्रज्ञ पंडित तो एक मी मानी । आपणांतें देखोनी तन्मय झाला ॥१॥ येरा माझे नमन सर्वसाधारण । ग्रंथांचें रक्षण म्हणोनियां ॥२॥ वेद पारायण मानी तो ब्राह्मण । चित्त समाधान संतुष्ट सदा ॥३॥ पुराणिक तो होऊनि कृतार्थ । विषयीं विरक्त विधि पाळी ॥४॥ मानी तो हरिदास ज्या नामीं विश्वास । सर्वस्वें उदास देह भावा ॥५॥ नामा म्हणे ऐसे भेटवी विठ्ठला । त्यालागीं फुटला कंठ माझा ॥६॥”

“शिकला गाणें राग आळवण । लोकां रंजवण कराव्या ॥१॥ भक्ताचें तें गाणें बोवडीया

बोलीं । तें तें विठ्ठलीं अर्पियलीं ॥२॥ बोवडीया बोलीं जे कोणी हांसती । ते पाचिजेती रौरवीं ॥३॥ नामा म्हणे बहुत बोलीं आतां काई । विठोबाचे पाय अंतरती ॥४॥”

संतकाव्याचें स्वरूप त्यांच्या भावनेनेंच निश्चित केलें होतें. ती भावना मोरोपंतादि कवींच्यामध्ये नव्हती काय? असा प्रश्न उत्पन्न होतो. व कित्येक मोरोपंताचे चहाते त्यांच्या भक्तीला कमीपणा दिल्याबद्दल भांडावयास येतील. ते म्हणतील कीं मोरोपंतांस किंवा कालिदासास कोट्या करण्याची ताकद होती म्हणून त्यांनीं केल्या; संतमंडळीं भाळींभोळीं होती म्हणून त्यांनीं कोट्या केल्या नाहींत, व यासाठीं संतकवींचें भक्तिकाव्य उच्च व मोरोपंताचें हलकें असें म्हणतां येणार नाहीं. जे साहित्यशास्त्र शिकले असतील व कल्पक असतील त्यांनीं आपलें कौशल्य फुकट घालवावें काय? मोरोपंतादि मंडळींस साहित्यशास्त्रीय आणि संस्कृत कवींच्या ग्रंथांचा संस्कार झालेली अभिरुचि होती म्हणून त्यांच्या ग्रंथांत कोट्या आल्या. त्यांची भक्ति कनिष्ठ होती असें मुळींच नाहीं. या आक्षेपास असें उत्तर देतां येईल कीं, कोणाची भक्ति कमी किंवा जास्त हें हृदयांत एखादें यंत्र खुपसून मोजतां तर येत नाहीं. तथापि त्याप्रकारच्या प्रश्नाची आपणांस आवश्यकताच नाहीं. आपला प्रश्न व्यक्तीच्या श्रद्धेविषयींचा नसून काव्याच्या रसोत्पत्तीचा आहे. कवीमध्ये जर पांडित्य असलें तर भक्ति कमी होते काय, हाहि प्रश्न आपल्या पुढें नाहीं. काव्य कसें असावें एवढाच आहे. आणि याला उत्तर असें कीं, रसाच्या परिपोषणाकडे लक्ष देणें हें जेव्हां कवींचें कर्तव्य असतें तेव्हां त्यांनीं पांडित्य दाखविण्याचा आणि लोकांस चकित करण्याचा मोह सोडला पाहिजे. संतकवींपैकीं पुष्कळांपाशीं पांडित्याचें ओझे नव्हतें ही गोष्ट जरी खरी असली तरी त्यांची काव्यविषयक वृत्ति कशी होती हें लपत

नाहीं. भक्तिकाव्याची पांडित्यप्रदर्शनानें किंवा कोट्यांनीं सरलता विघडते असेंच त्यांस वाटत होतें.

प्रकरण ९ वें.

स्वतः अभिप्राय व्यक्त करण्याची पद्धति

संतकवींच्या काव्याची आवड असलेले आणि त्यांच्या अंगी साधुत्व असल्यामुळे हे संतकवि केवळ क्षमेचे सागर होते आणि अनेक मानवी भावना त्यांच्यांत नष्ट झालेल्या होत्या असें म्हणण्याची कित्येक लेखकांस संवयच लागली आहे. वस्तुस्थिति तशी नव्हती. ईश्वरविषयक भक्ति असली म्हणजे दुसऱ्या सर्व भावना मावळतात असें नाही. संतकवींच्या भावना इतक्या सरळपणें मांडल्या आहेत कीं, त्यांच्यामध्ये रामदासांनीं वर्णिलेला व रामदासांच्या दृष्टीनें दुय्यम प्रकारच्या कवितेस कारण होणारा रजोगुण देखील आहे असें वाटल्याखेरीज रहात नाही. आणि जेव्हां तो दिसून येतो तेव्हां ती कविता ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टीपेक्षां अधिक आकर्षक होते.

प्रेरणाविषयक विचार करतांना, कवी आपल्याच ग्रंथांविषयीं विचार कसे व्यक्त करीत असत हे भागें सर्वास्तर दाखविलेंच आहे. आपल्या कवित्वाची तारीफ व दुसऱ्यांच्या कवित्वाची निंदा करण्याच्या प्रवृत्तीतून बड्या बड्या व्यक्ती देखील सुटल्या नाहीत, हे आपणांस त्या त्या निरनिराळ्या कवींचे ग्रंथ पाहिले म्हणजे सांपडेल.

नामदेवाच्या गाथेकडे पाहिले असतां त्यानें आत्मचरित्र अत्यंत मोकळ्या मनानें सांगितलें आहे. त्या दृष्टीनें प्राचीन काळच्या संतमंडळींच्या एकमेकांशीं असलेल्या संबंधाचें वाङ्मय यानें उत्तम तऱ्हेनें राखिलें आहे. पण तें विश्वसनीय आहे किंवा नाही याची शंका आहे. नामदेवाच्या अभंगांची भाषा अर्वाचीन दिसते तर उलटपक्षीं त्या अभंगांत तो ज्ञानेश्वरसमकालीन कवींशीं संबंध दाखवितो.

आपल्या कवितेवर आपणच मत व्यक्त करण्याची चाल जवळजवळ प्रत्येक कवींत दिसून येते. त्या व्यक्त केलेल्या मतानें त्यांची काव्यपरीक्षणपद्धति स्पष्ट होते असें म्हणतां येत नाही. पुष्कळदां हे कवी मूळ ग्रंथाची स्तुति करीत व ओघानें आपल्या कवितेवर अभिप्राय देत. याची उदाहरणें इतकीं आहेत कीं, तीं विस्तारानें देण्यांत मौज नाही. मुक्तेश्वर व वामन यांच्या काव्यांतील उतारे येथें देतो.

प्रथम मुक्तेश्वराकडे लक्ष देऊं. महाभारताच्या फक्त वनपर्वत तो आपल्या कवितेविषयीं चारदां मत व्यक्त करतो.

“(१) जें बोलिलें व्यासदेवें । तेंचि महाराष्ट्र वैभवे । अर्थ भिरवे सारखा ॥ (म. भा. वनपर्व १. १६१) (२) मुक्तेश्वराची (मराठी) वाग्वाणी । भरी स्यानंद गोंधळी ॥ (कित्ता. ६. १५६) (३) इति श्रीभारत वनपर्वणा । कथा नर्मदा-रसवाहिनी ॥ ओंवियारूपें पवित्र पुलिनी । बाणलिंगे त्रिचित्रे ॥ तटीं श्रवणसुखाचे आर्ती । तपश्चर्या करितां श्रोतीं । भोगा मुक्ति आयती । स्वधर्मपत्नी सारिखी ॥ (कित्ता. १२. २१७-२१८) (४) मुक्तेश्वराचा वाग्विलास । देशभाषा परि संतोष । मानूनियां साक्षीलागीं व्यास । उभा असे जवळिके । (कित्ता. १५. २०५) ”

वामनपंडितानें देखील आपल्या ग्रंथाविषयीं आपला अभिप्राय वारंवार व्यक्त केला आहे.

“म्हणोनि जे भागवतीं शुकानें ।
लीला तुझी वर्णिलि कौतुकानें ॥
टीका तिची मी क्षितिलोकवाणी ।
करीन जेथे न सुखास वाणी ॥ ”

(संकलित रामायण श्लो. ९)

आपल्या योगवासिष्ठावरील वामन पंडित यें प्रमाणें मत देतात—

“असा प्रश्न ऐकोनिया राघवाचा ।
वदे उत्तर श्री वासिष्ठ स्ववाचा ।

वदों भाव त्याचा महाराष्ट्र वाणी ।
जरी शब्द थोडे न अर्थास वाणी । ”

(योगवासिष्ठ, श्लोक ४)

मराठी समश्लोकी टीकेबद्दल वामनाचा स्वतःचा
अभिप्राय—

“ समश्लोकी टीका प्रकटलि जर्गी ज्ञानसरिता ।
सदा स्नाने पाने करुनि करि आनंदभरिता ।
अनंता जन्मांच्या हरुनि सकळा साच दुरिता ।
स्वये दे मोक्षाते श्रवणपठणीं हेचि त्वरिता । ”

(भगवद्गीता श्लो. २२)

वरील उताऱ्यांमध्ये आत्मश्लाघा नाही असे कोण
म्हणेल? यांनीं व्यक्त केलेली तितकी आत्मश्लाघा जर
आज कोणीं केली, तर भोंवतालचे टीकाकार त्या
कवीस फोडून काढतील यांत शंका नाही. तथापि
तितपत आत्मश्लाघा करण्यांत वामनास संकोच
वाटत नसावा हे उघड आहे व यास कारणहि
आहे. हे कवी आपले ग्रंथ आपल्या चहात्यांसच
दाखवीत असावेत व मुद्रणाच्या अभावामुळे हे
ग्रंथ भलत्याच्या हातीं पडतील अशी त्यांस भीति
वाटत नसावी.

आपल्या कवितेची तारीफ करण्याची क्रिया
मूळ ग्रंथाच्या स्तुतीवरोवरच होत होती असे नाही.
कधी कधी ही क्रिया परनिंदेवरोवरहि होत असे.
या दृष्टीने सर्वांत मोठा गुन्हेगार म्हटला म्हणजे
तुकाराम होय. सहृदयतेने पाहिले तर, आत्म-
प्रशंसेत देखील दोष नाही व परनिंदेत त्याहून
नाहीं. ते केवळ मत व्यक्त करणे होय मात्र
हीं दोन्ही पाहून कवीचे कौतुक करावयास वाचक
फारच सहृदय असावा लागतो. तुकारामाचे
आत्मप्रशंसेचे व इतरांच्या निंदेचे तुरळक अंभंग
पुष्कळ ठिकाणीं आढळतात, परंतु त्याचा एके
ठिकाणीं असलेला संच येणेप्रमाणे देतां येईल.

‘माझे कवित्व स्वाभाविक ज्ञान्याप्रमाणे आहे,
मानासाठी तयार केलेले कृत्रिम नाही’ असे
तुकाराम पुढील अंभंगांत सांगतो—

“विश्वास तो देव । म्हणुनि धरियेला भाव ॥ १ ।
माझी वदवितो वाणी । ज्याणे धरिली धरणी ॥ २ ॥
जोडिलीं अक्षरें । नव्हतीं बुद्धीचीं उत्तरे ॥ ३ ॥
नाहीं केली आटी । कांहीं मानदंभासाठी ॥ ४ ॥
कोणी भाग्यवंत । त्या कलेल उचित ॥ ५ ॥
तुका म्हणे झरा । आहे मुळींचाचि खरा ॥ ६ ॥”

त्यांच्या हृदयांत भाव नसतांना ते कवित्व
करतात व ते लोक द्रव्यदारालोभी आहेत असे
तुकोबाचे आक्षेप आहेतच व त्या कवीनां यमदंड
भोगावा लागेल असे तुकाराम म्हणतो.

“कलियुगीं कवित्व करिती पाषांड । कुशल हे
भांड बहु झाले ॥ १ ॥ द्रव्यदाराचितीं प्रजांची
आवडी । मुखें बडवडी कोरडाची ॥ २ ॥ दंभ
करी सोंग मानावया जग । मुखें बोले त्याग मनीं
नाहीं ॥ ३ ॥ वेदाज्ञे करोनि न करीति स्वहित ।
नव्हती अलिप्त देवाहुनि ॥ ४ ॥ तुका म्हणे दंड
साहील यमाचे । न करी जो वाचे बोले तैसें ॥ ५ ॥”

बरोबरीच्या इतर कवीविषयीं इतक्या मोकळे-
पणाने काढलेले उद्गार आजच्या साहित्याच्या
लोकशाहीत खपतील काय ?

तुकारामाच्या वेळेस कवित्व पुष्कळच होते व
दुसऱ्याच्या काव्यांतील तुकडे घेऊन आपली
कविता सजविण्याचा प्रयत्न होत असे. तुकाराम
त्याविषयीं संतापून बोलत आहे.

“घरोघरीं जाले कवी । नेणे प्रसादाची चवी
॥ १ ॥ लंडा भूषणाची चाड । पुढे न विचारी
नाड ॥ २ ॥ काढावे आइते । तेचि जोडावे
स्वहिते ॥ ३ ॥ तुका म्हणे कळे । आहाच झांकतील
डोळे ॥ ४ ॥

प्रश्न असा होईल कीं, जर मान्यतेसाठी तुका-
राम कवित्व करित नव्हता केवळ भगवद्
भक्तीसाठी तो काव्य करित होता, तर दुसऱ्या
मनुष्याने चोहोंकडचे चार शब्द गोळा करून
काव्य केले तर तुकारामाच्या पोटांत कां दुखावे?

पण दुखत होते हें खरें. शिवाय तें इतकें दुखत होते कीं त्याबद्दल आजच्या ग्रंथकारास हसूं आल्या-शिवाय रहाणार नाही. एखाद्यानें भक्ति चांगली केली व दुसऱ्यानें जरा वेडीवांकडी म्हणजे दुसऱ्याचे शब्द घेऊन केली म्हणून खेदाचें कारण नाही. तर मग काव्य करतांना इकडचे तिकडचे शब्द घेतले म्हणून काय बिघडलें ? याचें उत्तर हेंच कीं, काव्य हें केवळ ईश्वरभक्तीचें साधन वाटत नव्हतें, तुम्हांआम्हांप्रमाणें तुकारामहि गौरवाचा भुकेला होता आणि त्यास संत म्हणून ख्याती हवी होती एवढेंच नव्हे तर कवि म्हणून ख्याती हवी होती व दुसऱ्याची तशी ख्याती नको होती. तुकारामास आपल्या काव्याची उच्चता भासत होती व आपल्या काव्यक्षेत्रांत कमी योग्यतेच्या मनुष्यानें उडी घातली तर न जाणो पुढें मार्गें त्यास आणि आपल्यास एकाच मालिकेंत लोक ओंवतील असा तुकारामास घाबरटपणा उत्पन्न झाला होता. आपल्याला जो सन्मान मिळावयास पाहिजे तो दुसऱ्यास मिळतो असें त्यास वाटे.

“एकाचिया सोई कवित्वाचे बांधे । बांधलिया साधे काय तेथें ॥ १ ॥ काय हातीं लागे भुसाचे कांडणीं । सत्याची दाटणी करूनि ठेवी ॥ २ ॥ कवित्वाचे रूढी पायां पाडी जग । सुखावोनी मग नरका जाय ॥ २ ॥ तुका म्हणे देव केल्याविण साहे । फजिती ते आहे लटक्या अंगीं ॥ ४ ॥”

तुकारामास घाबरटपणा आणि त्वेष आला त्याचें कारण जग त्या कवीच्या पायां पडे हेंच होतें; आणि त्यामुळें तुकारामास इतका संताप येई कीं तो उष्ट्या पत्रावळी गोळा करणारांस चंद्रसूर्य आहेत तोंपर्यंत नरकांत पाठवितो !!

“उष्ट्या पत्रावळी करूनिया गोळा । दाखविती कळा कवित्वाची ॥ १ ॥ ऐसे जे पातकी ते नरकीं पचती । जोंवरीं भ्रमती चंद्रसूर्य ॥ २ ॥ तुका

म्हणे एका नारायणा ध्याई । वरकडा वाही शोक वसे ॥ ३ ॥”

तुकाराम ज्या इतक्या त्वेषानें एका विशिष्ट व्यक्तीस शाप देत होता, केवळ सामान्य विधान करीत नव्हता त्या व्यक्तीस लोक “कवीश्वर” म्हणत असावेत असें दिसतें. तुकारामास त्या कवीश्वराचा इतका राग येई कीं त्याचा आम्हाला विटाळ होतो असें तुकाराम सांगतो. त्याच्या दांभिक कवितेची आवड धरणारे लोक बहिरट आणि आंधळे आहेत पण शेवटीं तोंड (कोणाचें? कवीश्वराचें किंवा त्याच्या चहात्यांचें) काळें होईल असें तुकाराम भविष्य करतो.

“कवीश्वरांचा तो आम्हांसी विटाळ । प्रसाद वोंगळ चिवडिती ॥ १ ॥ दंभाचे आवडी बहिराट आंधळे । शेवटास काळें होईल तोंड ॥ २ ॥ सोन्याशेजारीं तों लाखेची जतन । सतत ते गुण जैसे तैसे ॥ ३ ॥ सेव्यसेवकता न पडतां ठावी । तुका म्हणे गोवी पावती हीं ॥ ४ ॥”

तुकारामाच्या आत्मप्रौढीच्या अभंगांबद्दल राग मात्र वाचकांस येत नाही आणि याचें मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे, प्रत्येक मनुष्याला आत्म-प्रशंसेची थोडीबहुत तरी आवड असतेच हें होय; व त्यास तुकारामबावांसारखे नम्र गृहस्थ देखील आत्मस्तुति करतात हें पाहून तुकाराम-बावांसारख्याविषयीं आपलेपणा वाटूं लागतो. जें स्वाभाविक आहे, तें दृष्टीस पडलें म्हणजे जें प्रेम वाटतें तें आपणाशीं अगदीं विसदृश अशा व्यक्तीबद्दल वाटत नाही; आणि यामुळें थोरां-मोठ्यांचे जे दोष दिसूं लागतात, तेच त्यांच्या-विषयीं लोकांच्या मनांत आपलेपणा उत्पन्न करतात. शिवाय लोकांनां एकसारखा भक्तींत तल्लीन झालेला तुकारामच पहावयास हवा आहे असें नाही, तर शेजाऱ्याचा गौरव पाहून मत्सर झालेला व शिब्या देणारा तुकाराम देखील पहावयाम हवा आहे. एका प्रौढीच्या अभंगाची निबंधमालाकार

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं तर उलट स्तुतीच केली आहे. तो अभंग येणेप्रमाणे.

“संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ॥ १ ॥
ज्ञानदेवें रचिला पाया । रचियेले देवाल्या ॥ २ ॥
नामा तथाचा किंकर । तेणें केला हा विस्तार ॥ ३ ॥
जनार्दन एकनाथ । ध्वज उभारिला भागवत ॥ ४ ॥
भजन करा सावकाश । तुका झालासे कळस ॥ ५ ॥”

(आवटे—तुकाराम गाथा, अभंग ४१४५).

प्रो. दांडेकर यांचे असें मत आहे कीं, हा अभंग तुकारामाचा नसून बहिणाबाईचा आहे. तथापि तसें मत व्यक्त करण्यास चांगलासा आधार दिलेला नाही. असो.

तुकारामाचे हे वरचे उद्गार काव्यपरीक्षण-वाचक कितपत आहेत, ते सांगतां येत नाही. त्यानें हे उद्गार कोणत्या “कवीश्वरा” संबधानें काढले हें समजण्यास आज मार्ग नाही. या उद्गारांमध्ये जे आरोप केले आहेत ते म्हटले म्हणजे टीकाविषय झालेला “कवीश्वर” दुसऱ्यांच्या कल्पना किंवा शब्द चोरतो, त्याचीं वागणूक वाईट आहे—आणि ती कोणत्या बाबतींत म्हणून विचारल्यास तुकाराम एवढेंच सांगतो कीं त्याच्या मनांतून द्रव्याशा आणि स्त्रीप्रेम गळालेलीं नाहींत त्याला मुलें व्हावीत अशी आवड आहे वगैरे. तुकाराम त्या “कवीश्वरा”च्या पदरीं परदारामिलाष बांधीत नाही हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. दुसरे आरोप कोणते तर तो दंभ करतो, आणि लोकांना तो आपल्या पायां पडायला लावतो, अंगांत गुण नसतांना तो लोकमान्य होऊं पहातो वगैरे. त्याला भजणारे लोक आंधळे आणि बहिरट आहेत वगैरे. हे सर्व तुकारामाचे शब्द वाचले म्हणजे टीकाविषय झालेला मनुष्य खरोखर मोठा वाईट इसम दिसत नाही. इतकें असतां तो मनुष्य यावच्छंद्रदिवाकरौ नरकांत पडणार आहे असें तुकारामांनीं का म्हणावे बरें. त्यावरून एकच

निर्णय निघतो कीं भयंकर मत्सरपिशाचिकेनें तुकाराम बोवांस पछाडले होते.

तुकारामाच्या या शिवराळ भाषेवरून लोकमान्य टिळकांच्या दुर्बल टीकाकारांची आठवण होते. ते तरी काय म्हणत. ते एवढेंच म्हणत कीं, लोकमान्यांनां खरी देशभक्ति नाही. लोक वेडे म्हणून ते त्यांची पूजा करतात, वगैरे. तुकारामाला ज्या कवीचा इतका संताप येत होता आणि ज्या विषयीं इतका मत्सर वाटत होता तो कवि फारच उच्च असला पाहिजे यांत शंका नाही. या कवीचे नांव तुकारामानें कां बरें प्रसिद्ध केले नाही? कदाचित् सालोमालोवर जो दुसरा एक ताशेरा झाडला आहे त्यावरून तोच कवि असेल काय अशी शंका उत्पन्न होते. तुकारामाचा टीकाविषय झालेला कवि देहूच्या आसपासच होऊन गेला असणें शक्य आहे.

कधीं कधीं असेंहि होतें कीं, एखादा मोठा मनुष्य आपल्या समकालीन फालतु व्यक्तीबद्दल मनांत राग धरतो आणि त्यावर कोरडे ओढतो. त्यामुळे ती फालतु व्यक्ति मात्र चिरस्मरणीय होते. तुकारामानें एका समकालीन “हरीच्या दासाला” चिरंजीव केले आहे. नाही तर “सालोमालोचे नांव कोणास ठाऊक असतें ? तुकाराम त्याविषयीं खालीलप्रमाणें लिहितो—

“सालोमालो हरिचा दास । म्हणुन केला अवघा नास ॥ १ ॥
अवघें वच मंगळ केले । म्हणती एकाचें आपुले ॥ २ ॥
मोडुनि संतांचीं वचनें । करिती आपणां भूषणें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कवी । जगामधीं रूढ दावी ॥ ४ ॥ (आवटे, तुका. गाथा, पृ. ६०१—६०२).

तुकारामानें आपल्याविषयीं मत आणखीं एका ठिकाणीं व्यक्त केले आहे. ते अभंग येणेप्रमाणें—
कवित्वाचा निषेध व त्याचा परिहार (पृ. ५७०)
“ करूं कवित्व काय नाही आतां लाज । मज

भक्तराज हांसतील ॥ १ ॥ आतां आला एका निवा-
ड्याचा दीस । सत्याविण रस विसरला ॥ २ ॥
अनुभवाविण कोण करी पाप । रितेचि संकल्प
लाजवावे ॥ ३ ॥ तुका म्हणे आतां न धरवे धीर ।
नव्हे जीव स्थिर माझा मज ॥ ४ ॥”

वरील अंभगांवरून तुकारामास आरंभीच्या
कालांत कविता करण्याविषयीं लाज वाटत होती,
पण त्यास जो अध्यात्मिक अनुभव आला त्या-
मुळेच त्यास कवन करण्यास घैर्य आलें असें
दिसते.

“ पावावें संतोष । तुम्हीं यासाठीं सायास ॥ १ ॥
करीं आवडी वचनें । पालटुनि क्षणक्षणें ॥ २ ॥
घावें अभयदान । भूमी न पडावें वचन ॥ ३ ॥
तुका म्हणे परस्परें । कांहीं वाढवीं उत्तरें ॥ ४ ॥”
“ केव्या पुरती आळी । कांहीं होते टाळाटाळी
॥ १ ॥ सत्य संकल्पाचें फळ । होतां न दिसेची
बळ ॥ २ ॥ दळणाच्या ओंव्या । रित्या खन्या मापें
ध्याव्या ॥ ३ ॥ जातीं उखळें चाटूं । तुका म्हणें
राज्य घाटूं ॥ ४ ॥”

कवींच्या मनांतील आपल्या काव्यांविषयींच्या
आणि दुसऱ्याच्या काव्याविषयींच्या भावना काय
होत्या हें आणखी कवी घेऊन देत नाहीं. अनेक
कवींचीं कथा तुकाराम व वामन यांच्यासारखीच
आहे.

प्रकरण १० चे.

रामदासांचें साहित्यशास्त्र

आपलें काव्य निराळ्या प्रकारचें आहे ही
जाणीव संतकवीनां जी झाली होती ती त्यांनीं
आपली प्रेरणांकितता दाखवून आणि कवित्वाची
व्याख्या निराळी करून व या प्रकारच्या अनेक
रीतींनीं व्यक्त केली होती. ही जाणीव तत्त्वरू-
पानें कोठें तरी मांडली जाणें अवश्य होतें. आपला

परमार्थविषयक संप्रदाय इतर लोकांपेक्षां “जरा
निशळा आहे ही गोष्ट ते उमजून चुकले होते.
आपलें काव्यवैशिष्ट्य उमजण्यास आपल्या
काव्यापेक्षां निराळ्या प्रकारचें काव्य ते आस-
पास पहात असले पाहिजेत, व प्रचलित कल्प-
नांशीं भांडत असले पाहिजेत. अभिमानानें
भांडण्याजोगें त्यांचें वैशिष्ट्य होतें हें शिवकालीन
वाङ्मयाचा आढावा घेऊन पुढें दाखविलें आहे.
आपलें वैशिष्ट्य ईश्वरभक्तीत आहे तसेंच कविते-
तहि आहे असें रामदासांस अगदीं स्पष्टपणें वाटत
होतें. संस्कृत ग्रंथांतील भक्ति ज्या प्रकारची
होती त्यापेक्षां आपली भक्ति अधिक तीव्र आहे
या प्रकारची भावना इतर संतकवींतहि होती.
तशी भावना असल्याशिवाय, “ज्ञानदेवानें पाया
रचिला आणि तुकारामानें त्याला कळस चढ-
विला” असें वाक्य तुकाराम बोलला नसता, किंवा
प्रो. दांडेकर यांच्या मताप्रमाणें तें वाक्य तुका-
रामाचें नसून त्याचा शिष्याण बहिणाबाई (ज्ञान-
कोश पृ. व १९९) हिचें असलें तर बहिणाबाई
देखील तें बोलली नसती.

संस्कृत काव्याच्या इतिहासांत शिवकाल हा
स्तोत्ररचनेचा काल आहे. या काळचें संस्कृत
वाङ्मय जर पाहिलें तर त्यांत नाट्यवाङ्मय बरेंच
दिसतें पण खंडकाव्ये बेताचींच आहेत. त्यांत
मुख्य भरणा स्तोत्रांचा आहे, पण ही स्तोत्र-
रचना देशी वाङ्मयांत स्तोत्रवाङ्मय वाढलें
त्याचा परिणाम म्हणून झाली असावी असें वाटतें.

महाकाव्ये हीं ज्ञानेश्वरकालापूर्वींच लिहून
झालीं होती आणि त्याच्यानंतरचीं काव्ये म्हणजे
राजप्रशस्त्यांचीं काव्ये होत. हीं प्रशस्त्यांचीं
काव्ये म्हटलीं म्हणजे त्यांत कवित्वशक्ति बेता-
चीच असलेलीं आणि राजांच्या वंशावळ्या वगैरे
देणारीं अशीं होती. हीं लहानच असत, व हीं
ताम्रपटांमधून देखील दृग्गोचर होतात. प्रशस्त्या

ज्या वर्गाविषयीं लिहावयाच्या तो राजन्यवर्ग दुर्बल झाला म्हणजे त्याबरोबर त्याच्या प्रशस्तिलेखक कवींच्या कवित्वास सुद्धां ओहोटी लागणें स्वाभाविक होतें.

शिवाजीवर जीं पर्णालाख्यान वगैरे काव्ये झालीं तीं दोन स्वरूपाचीं आहेत. एक तर तीं प्रशस्तिवाङ्मयाचा विकास होत, व पुराणवाङ्मयाशीं तीं संबद्ध होऊं पहाणारीं होत.

अशा वेळेस कवितशक्तीचा ओघ स्तोत्ररचनेच्या कामीं लागला होता. यास कवित्वाच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें, तसेंच धार्मिक इतिहासाच्या दृष्टीनें कारण आहे. ज्ञानेश्वरकालांतच बुद्धधर्म व जैनधर्म यांचें प्राबल्य नाहीसें होऊन पौराणिक धर्म चांगलाच स्थापन झाला होता हें हेमाद्रीच्या चतुर्वर्गचिंतामणीवरून अगदीं स्पष्ट दिसून येतें. या ग्रंथांत पौराणिक मतांचेंच स्पष्टीकरण वैशिष्ट्यानें केले आहे. पौराणिक धर्म स्थापनेबरोबरच सर्व प्रकारच्या वाङ्मयास पौराणिक स्वरूप घावयाचें आणि त्याचा कोणत्या तरी पुराणांत अंतर्भाव करून घावयाचा इत्यादि प्रयत्न झालेले आहेत. राजप्रशंसा पुराणसंबद्ध करण्याचा प्रयत्न जसा शिवभारतांत दिसून येतो तसाच इतर प्रशस्तिलेखांत देखील दिसून येतो.

स्तोत्रवाङ्मय जें तयार होई त्याला तें संस्कृतांत असल्यामुळे महत्त्व येई पण काव्य या दृष्टीनें त्याचें महत्त्व कमीच होतें. रामरक्षेसारखीं जीं स्तोत्रे तयार झालीं तीं देखील अत्यंत कृत्रिम आहेत आणि तसलीं स्तोत्रे पाहून संतकवीनां त्यांच्यापेक्षां आपलेच ग्रंथ सरस आहेत ही भावना उत्पन्न होणें अगदीं स्वाभाविक आहे. त्यांनां असेंहि वाटे कीं, या पंडितवर्गाची भक्ती खोटी. मी कुणबी झालों हेंच बरें झालें. नाही तर दंभानेंच मेलों असतो असें तुकाराम म्हणे.

पूर्वकालीन लेखकांनीं आपल्यामध्ये वैशिष्ट्य आहे याची जाणीव दाखविली तर आपल्या धार्मिक भावनांमध्ये कांहीं विशिष्ट शास्त्रीय उद्भूति आहे असें रामदासांनीं दाखविलें. दासबोधामध्ये जो व्यावहारिक विचार आहे किंबहुना संस्कृत ग्रंथकारांनीं सांगितलेल्यापेक्षां जें जास्त कर्मयोगशास्त्र त्यांत आहे त्याची परस्परसंगति कै. राजवाडे यांनीं चांगली जुळवून ती ग्रंथमालेंत पूर्वीं मांडली आहे. ज्याप्रमाणें आपल्या अत्यंत निराळ्या पारमार्थिक प्रवृत्तीचें शास्त्रीय विवेचन दासबोधांत रामदासांनीं केले आहे, त्याचप्रमाणें आपल्या संप्रदायाच्या आश्रयानें जें काव्य उदित झालें त्याचेंहि विवेचन या दासबोधरूपी ज्ञानकोशांत रामदासांनीं केले आहे. ग्रंथ कसा लिहावा हें, अक्षर कसें असावे येथपासून सांगितले आहे. त्यावेळेस मराठींत प्रत्येक विषयावर स्वतंत्र ग्रंथ व्हावा असा काळ आला नव्हता. त्यामुळे रामदासासारखी अनेक विषयांवर विचार करणारी जी व्यक्ति होती तिला आपले सर्व प्रकारचे विचार एकाच ग्रंथांत घालवे लागले. हा ग्रंथ वाचतांना असें वाटूं लागतें कीं, हा ग्रंथ अजून लोकांस चांगला समजला नाही. अनेक शाखांवर ज्या नवीन गोष्टी यांत सांगितल्या आहेत, त्या गोष्टींचें महत्त्व, त्या त्या शाखाचें पूर्वरूप ठाऊक असल्याशिवाय समजणार नाही. संस्कृत ग्रंथभांडार पाहिल्यानंतरच यांत नवीन काय आहे हें दिसूं लागतें. यांत पूर्वींच्या ग्रंथकारांस अपरिचित असें मानसशास्त्र आहे, तसेंच पूर्वीं कोठें न सांगितलेले असें समाजशास्त्र आहे, तसेंच मानवी आयुष्याचें अत्यंत सूक्ष्म व नवीन असें पृथक्करण आहे. विचाराच्या नावीन्याची व विविधत्वाची जाणीव रा. देव यांस झाली, हें त्यांच्या दासबोधाच्या प्रस्तावनेवरून दिसतें. पण विचारनावीन्याची व्यापकता रा. देव यांनीं मांडली तीपेक्षां पुष्कळच अधिक आहे.

दासबोध हें काव्य नसून एक मोठें विचारभांडार आहे हें कोणासहि एका वाचनानेंच समजण्यासारखें आहे.

रामदासांनीं कर्मयोगपर विचार ज्याप्रमाणें कांहीं तरी नवें सांगून उत्कर्षास नेला त्याप्रमाणेंच त्यांनीं साहित्यशास्त्रीय विचार अगदीं स्वतंत्र केला आणि तो संस्कृत ग्रंथकारांच्या पुढें नेला आहे. रामदासांचें काव्यावर लिहिणें साहित्यशास्त्राच्या दृष्टानें कितपत शास्त्रीयविवेचन आहे, त्यांच्या विचारांत कांहीं नावीन्य आहे काय, किंवा तें निदान विचार करण्याजोगें आहे काय हें आपण पाहूं. दासबोधांतून या विषयावर कांहीं उतारे घेतां येतील.

जेव्हां संतकवी कवितेवर विवेचन करीत तेव्हां कवित्वाविषयीं स्वसंप्रदायनिरपेक्ष विचार प्रगट करीत नसून आपल्या संप्रदायांतील काव्य करूं इच्छिणारांना सूचना देत आहेत हें लक्षांत घ्यावें आणि त्यांच्या स्वसंप्रदायविषयक सूचना त्यांच्या विवेचनांतून वजा केल्या म्हणजे त्यांचे कवित्वविषयक सामान्य विचार आपण निवडून काढले असें समजावें.

“कवित्व असावें निर्मळ । कवित्व असावें सरळ-
कवित्व असावें प्रांजळ । अन्वयाचें ॥३६॥ मृदु-
मंजुळ कोमळ । भव्य अद्भुत विशाल । गौल्य
माधुर्य रसाळ । भक्तिरसे ॥४०॥ जेणें अनुताप
उपजे । जेणें लौकिक लाजे । जेणें ज्ञान उमजे ।
या नांव कवित्व ॥४८॥ जेणें देहबुद्धि तुटे । जेणें
भवसिंधु आटे । जेणें भगवंत प्रगटे । या नांव
कवित्व ॥५०॥ जेणें सद्बुद्धि लागे । जेणे पाखंड
भंगे । जेणें विवेक जागे । या नांव कवित्व ॥१७॥
जेणें सद्वस्तु भासे । जेणें भास हा निरसे । जेणें
भिन्नत्व नासे । या नांव कवित्व ॥५२॥ जेणें होये
समाधान । जेणें तुटे संसारबंधन । जया मानिती
सज्जन । या नांव कवित्व ॥५३॥” (दशक १४,
समास ३).

जर घेतलेल्या उतान्यांत स्वसंप्रदायसापेक्ष विचार आणि कवित्वविषयक विचार यांचें पृथक्करण करतां येणेंप्रमाणें मांडणी करतां येईल—

वरील उतान्यांत केवळ कविताविषयक विवेचन फार थोडें आहे. कवित्व निर्मळ असावें, सरळ असावें, प्रांजळ अन्वयाचें असावें—म्हणजे कवीचें म्हणणें समजावयास कांहीं एक आयास पडूं नयेत. तें मृदु, मंजुळ आणि कोमळ असावें, किंवा भव्य अद्भुत विशाल असावें, तसेंच तें गौल्यामुळें माधुर्यामुळें रसाळ असावें एवढेंच सांगितलें आहे. इतक्या अनेक शब्दांत जर मुख्य कांहीं कल्पना असेल तर ती हीच कीं अलंकार घालण्याच्या किंवा व्यंग्यार्थाला प्राधान्य देण्याच्या इच्छेनें, किंवा दुसऱ्या अनेक कल्प्या लढवून कवीनें आपला सरळपणा घालवूं नये. संस्कृत कवितेच्या उत्तर काळीं कवितेला जी कृत्रिमता कवींनीं आणली तिचा निषेध स्पष्ट शब्दांत रामदासांनीं केला आहे.

केवळ सौलभ्याच्या उपदेशानें कवित्वाचें स्पष्टीकरण होत नाही. रामदासांचीं काव्यविषयक मतें अधिक तपासलीं पाहिजेत.

काव्यास काव्यत्व कशानें येईल याचें तात्त्विक निरपेक्ष विवरण रामदासांनीं केलेले नाही तर आपल्या संप्रदायाचें काव्य कसे असावें हें त्याच समासांत सांगितलें आहे. त्यांत साहित्यशास्त्रीय तत्त्व गांवून दिलें आहे कीं कवित्वाचे परिणाम अजमावले पाहिजेत. कवित्व जर परिणामकारी होईल तरच त्यास महत्त्व आहे. परिणाम कसे व्हावयास पाहिजेत हें रामदास पुढें सांगतात व ते परिणाम त्यांस इष्ट असलेल्या भक्तिरसमय रसाळ कवितेपासूनच अपेक्षितात. जर कवित्व अन्य रसाचें असलें तर अन्य परिणाम अपेक्षिले पाहिजेत. भक्तिरसमय काव्याचे मनावर अपेक्षिलेले परिणाम असे—त्या काव्यामुळें अनुताप उपजला पाहिजे, लौकिकाविषयीं इच्छा लाजली

पाहिजे. आणि "ज्ञान" झाले पाहिजे. खऱ्या कवित्वाने देहबुद्धि तुटावी, भवसिंधु आटावा, भगवंत प्रगट व्हावा, सद्बुद्धि लागावी, पाखंड भंगावें, विवेक जागृत व्हावा; त्याच्या योगाने सत्य समजावें, आभास निरसला जावा, आणि आपपर भाव नाहीसा व्हावा, समाधान व्हावें, संसारबंध तुटावा इत्यादि इत्यादि.

अर्थात भक्तिरूपी काव्यापासून जितके परिणाम अपेक्षिले आहेत ते काव्यकर्त्याच्या मनांत भक्तिभावाची उत्कटता व ज्ञानीपणा उतरल्याशिवाय काव्यांत उत्पन्न होऊं शकणार नाहीत; म्हणजे रामदासांच्या दृष्टीने काव्य सरस पाहिजे; ते वाचकावर अत्यंत परिणाम घडविणारें पाहिजे; आणि त्यासाठीं कर्त्याच्या मनांत प्रेरणा जोराची झाली पाहिजे; असा एकंदर अर्थ निघतो.

काव्याचे परिणाम किती झाले पाहिजेत हें सांगतांना जी भाषा रामदासांनीं वापरली आहे ती भाषा वाचतांना देहबुद्धि तुटली पाहिजे, भवसिंधु आटला पाहिजे इत्यादि काव्यापासून अपेक्षिलेले परिणाम वाचून अतिशयोक्तीची भावना वाटल्यावांचून रहात नाही. तथापि ती अतिशयोक्तीची भाषा सकारण आहे. काव्याचा आत्मा रस आहे व चांगलें काव्य म्हणजे ज्यांत रस हाच उत्कटतेस गेलेला असेल तेंच होय. पण उत्कटतेस गेलेला रस म्हणजे काय ? रसांची डिग्री मोजण्यासारखें साहित्यांतर्गत गणितशास्त्र अजून सांपडलें नाहीं. काव्यांत रस पुष्कळ आहे किंवा कमी आहे हें सांगावयाचें कसे ? रसोत्पत्ति ही तिचे वाचकांच्या मनावर परिणाम दाखवूनच मोजावयाची असते. तिचे परिणाम जितके जास्त होतील तितका रस जास्त चांगला उतरला असें समजावयाचें. भक्तिरस व अध्यात्मभावना ही चांगली उतरलीं असें केव्हां समजावयाचें ? तर तो ग्रंथ वाचून वाचकासच वैराग्यपरता भासेल

तेव्हां अर्थात रसाचें दृढत्व कवीकडून मागण्यासाठीं त्या त्या काव्याचे परिणाम आपण किती मोठाले अक्षेपितों हें सांगावयाचे, या दृष्टीने काव्याचा परिणाम काय झाला पाहिजे याविषयी अतिशयोक्तीची भाषा रामदासांच्या लेखांत आली आहे.

आतां रामदासांनीं केलेल्या कवींच्या वर्गीकरणाकडे लक्ष देऊं. हें वर्गीकरण करतांना उत्तम काव्य, कनिष्ठ काव्य इत्यादि तारतम्याची कल्पना देत आहे.

रामदासांचे कवित्वविषयक विचार मुख्यत्वे करून दासबोधांत दशक १४, समास ३ यांत व त्याचप्रमाणें दशक १, समास ७ यांमध्येहि सांपडतात. तथापि त्यांची काव्यविषयक वृत्ति दासबोधांत अनेक ठिकाणीं आढळून येते. ही काव्यविषयक वृत्ति त्यांनीं प्रत्यक्ष सांगितली नाही तर त्यांनीं मानसशास्त्रीय विवेचन केले आहे त्यावरून ती आपणांस दिसून येते.

ही कवित्वाचें स्वरूप ठरविणारी जी मनाची बरी वाईट प्रवृत्ति किंबहुना प्रवृत्तीच्याहि मार्गे असणारी जी प्रकृति तीवर काव्यपरता अवलंबून असते. ती मनुष्यप्रकृति दाखविणारे उतारे घेतल्याशिवाय रामदासांच्या साहित्यशास्त्राचें स्पष्टीकरण होणार नाही. कवित्वकलेवरील १४ व्या दशकातील विवेचनाकडे प्रथम वळूं. रामदासांच्या कवित्वविवेचनाची पहिलीच ओवी मोहक आहे ती अशी—

“ कवित्वशब्द सुमन गाळा । अर्थ परिमळ आगळा । तेणें संत षट्पदकुळा । आनंद होये ॥१॥ ”

कवितेंत जर केवळ दुसऱ्यांच्या शब्दांचा पुनरुच्चार नको असेल तर ज्या भावना लोकांत उत्पन्न करावयाच्या त्या कवींतच उत्पन्न झाल्या पाहिजेत हें धार्मिक काव्याच्या बाबतींत सांगण्यासाठीं रामदास सांगतात.

“क्रियेवीण शब्द ज्ञान। तथा न मानिती
सज्जन म्हणौनि देव प्रसन्न। अनुतापें करावा॥९॥
देवाचंन प्रसन्नपणें। जें जें घडे बोलणें। तें तें
अत्यंत श्लाघ्यवाणें। या नांव प्रासादिक ॥ ६ ॥”

रामदास कवित्वाचे प्रकार व्याख्येसह पुढें सांग-
तात—

“धीट पाठ प्रासादिक। ऐसे बोलती अनेक।
तरी हा त्रिविध विवेक। बोलिजे ॥ ७ ॥”

“धीट म्हणजे धीटपणें केलें। जें जें आपुल्या
मनासि आलें। बळेंच कवित्व राचिलें। या नांव
धीट बोलिजे ॥ ८ ॥”

“पाठ म्हणजे पाठांतर। बहुत पाहिले ग्रंथांतर।
तयासारिखा उतार। आपणहि केला ॥ ९ ॥”

या दोन प्रकारच्या काव्याशिवाय, पण प्रासा-
दिक नसलेल्या, काव्याची उत्पत्ति वर सांगितलेल्या
दोन्ही गुणांच्या संयोगानें उत्पन्न होते. त्यास
रामदास धीटपाठ म्हणतात. त्याचें लक्षण ते
पुढील ओव्यांत देतात—

“शीघ्रचि कवित्व जोडिलें। दृष्टी पडिलें तेंचि
वर्णिलें। भक्तिवांचून जें केलें। त्या नांव धीट
पाठ ॥ १० ॥”

“कामिक रसिक शृंगारिक। वीर हास्य प्रस्ताविक
कौतुक विनोद अनेक। या नांव धीटपाठ ॥ ११ ॥

मन झालें कामाकार। तैसेचि निघती उद्गार।
धीटपाठें परपार। पाविजेत नाही ॥ १२ ॥

व्हावथा उदरशांति। करणें लागे नरस्तुति
तेथें केली ते वित्पत्ति। त्या नांव धीटपाठ ॥ १३ ॥

वर “धीट पाठ कवित्वा”च्या व्याख्येंत राम-
दासांनीं प्रत्येक शब्द मोजून घालण्याइतकी
तर्कशास्त्रीय शुद्धि राखली नाही. तथापि आपली
दृष्टि मात्र मांडली आहे; किंबहुना, भावनेच्या
खोलपणामुळे तें धीट म्हणतां येणार नाही. असें
कव्य या नवीन सदरांत घातलें आहे. जेव्हां मन

कामाकार होतें तेव्हां भावना वरवरची नसते तरी
त्या काव्यास केवळ भावनोत्कटतेमुळे प्रासादिक
काव्यांत घालावयास रामदासस्वामीनां नको होतें.

धीट, पाठ, व धीट पाठ हें हलक्या तऱ्हेचें
कवित्व रामदास समजतात आणि म्हणतात—

“कवित्व नसावें धीट पाठ। कवित्व नसावें खटपट।
कवित्व नसावें उद्धट। पाषांड मत ॥ १४ ॥

कवित्व नसावें वादांग। कवित्व नसावें रसभंगा
कवित्व नसावें रंगभंग। दृष्टांतहीन ॥ १५ ॥

कवित्व नसावें पाह्हाळ। कवित्व नसावें बाष्कळ।
कवित्व नसावें कुटिल। लक्षुनियां ॥ १६ ॥

हीन कवित्व नसावें। बोलिलेंचि न बोलावें।
छंदभंग न करावें। मुद्राहीन ॥ १७ ॥

वित्पत्तीहीन तर्कहीन। कलाहीन शब्दहीन।
भक्तिज्ञानवैराग्यहीन। कवित्व नसावें ॥ १८ ॥”

हे सर्व विवेचन दोष कोणते टाळवेत यावि-
षयींचे आहे. आणि ज्यास विद्या, तर्क, कला,
शब्द किंवा भक्तिज्ञानादि भावना नाहीत त्यानें
काव्याच्या भानगडींत पडण्यांत अर्थ नाही असें
सांगणारें आहे. कोणास तरी लक्षून लिहिलेली
कुटिल कविता स्वाधीनी पाहिली असावी. ती
टिकली नाही हे मात्र खरें.

कर्वाता भावप्रधान पाहिजे हें पुढच्या ओव्यांत
दाखवितात—

“भक्तीहीन जें कवित्व। तेंचि जाणावें ठोवें मत।
आवडीहीन जें वक्तृत्व। कंटाळवाणें ॥ १९ ॥

भक्तीविण जो अनुवाद। तोचि जाणावा विनोद।
प्रीतिविण संवाद। घडे केंवि ॥ २० ॥”

आवडीशिवाय ज्याप्रमाणें वक्तृत्व कंटाळ-
वाणें होतें त्याचप्रमाणें भक्तिकाव्य भक्तीशिवाय
कंटाळवाणें होतें. त्यास “ठोवें” काव्य म्हणावें.
जो अनुवाद भक्तीशिवाय होतो ती “थड्या” आहे,
संवाद नव्हे. म्हणजे प्रेमाशिवाय प्रेमव्यंजक जें

लटकें भाषण होतें तें केवळ अनुकरणात्मक आहे. तें फलटिंगच्या स्वरूपाचें आहे. प्रीती-शिवाय, “संवाद” (रिस्पान्स) कसा उत्पन्न होईल? वगैरे विचार वर व्यक्त केले आहेत.

यानंतर प्रासादिक कवी कसे असतात तें रामदास सांगतात—

“वैभव कांता कांचन। ज्यास वाटे हें वमन।
अंतरीं लागलें ध्यान। सर्वोत्तमाचें ॥ २२ ॥ ज्यास
घडीनें घडी। लागे भगवंतीं आवडी। चढती
वाढती गोडी। भगवद्भजनाची ॥ २३ ॥ जो भग-
वद्भजनेंविण। जाऊं नेदीं येक क्षण। सर्वकाळ
अंतःकरण। भक्तिरंगें रंगलें ॥ २४ ॥ अंतरी
बैसला गोविंद। तेणें लागे भक्तिछंद। भक्तिविण
अनुवाद। आणीक नाही ॥ २६ ॥ आवडी
लागली अंतरी। तैसीच वदे वैखरी। भावें करुणा
कीर्तन करी। प्रेमभरें नाचतु ॥ २७ ॥ भगवंतीं
लागलें मन। तेणें नाठवें देहभान। शंका लज्जा
पळोन। दुरी ठेली ॥ २८ ॥ तो प्रेमरंगें रंगला।
तो भक्तिमदें मातला। तेणें अहंभाव घातला।
पायातळीं ॥ २९ ॥ गात नाचत निःशंक। त्यास
कैचे दिसती लोक। दृष्टीं त्रैलोक्य नार्येक।
वसोनि ठेला।”

कवीच्या मनाला जें वाटतें किंवा त्याला जें दिसतें तें सांगण्याने प्रासादिक कविता होत नाही. तर प्रासादिक कवितेचें मुख्य लक्षण हें कीं, जो भाव व्यक्त करावयाचा तो कवीच्या मनांत मुरला पाहिजे. कवि स्वतः भावरूप झाला पाहिजे आणि तो जें बोलतो तें भावानें भरलेल्या मानसिक स्थितीचा स्वाभाविक परिणाम असला पाहिजे.

येणेंप्रमाणें धीट, पाठ आणि प्रासादिक या त्रिविध कवित्वामध्ये प्रासादिक ही कविता उत्तम प्रकारची होय, धीट ही दुय्यम प्रकारची होय व पाठ ही कनिष्ठ प्रकारची होय. धीट गुण आणि

पाठ गुण हे एकत्र झाले असतां कविता सरस आणि अलंकारिक होते पण ती देखील प्रासादिक कवितेच्या खालच्या पायरीवरील आहे. येणें-प्रमाणें केवळ भावसांच्या जोराप्रमाणें कवितेचें उच्चनीचत्व रामदासांनीं दाखविलें आहे.

तथापि त्याबरोबर हेंहि दाखविलें पाहिजे कीं, रामदासांनीं भावोत्कटतेच्या जोराप्रमाणें कवितेचें उच्चनीचत्व ठरवावें ही एकच कल्पना मांडली नाही. जो प्रतिपाद्य विषय असेल, कवितेचा जो हेतु असेल त्यावर कवितेची उच्चनीचता ठरवावी हीहि दृष्टि रामदासांत होती. आणि यामुळेच “व्हावथा उदरशांति। करणें लागे नरस्तुति। तेथें केली ते वित्पत्ती। त्या नांव धीट पाठ ॥” असें रामदास बोलले आहेत. मम्मट हा काव्याचे हेतू सांगतांना ‘यशसे’ बरोबर ‘अर्थकृते’ असा हेतु सांगतो पण त्या हेतूनें जें काव्य तयार होईल तें रामदासांच्या मतानें हलकें आहे.

रामदास आपली काव्यविषयक वृत्ति सात्त्विक, राजस आणि तामस या तीन मनुष्यप्रकृतींशीं जुळविण्याचा प्रयत्न करीत होते. ज्यास आपण काव्यसृष्टि म्हणूं ती सर्वच काव्यसृष्टि राजस-गुणाचें विततस्वरूप आहे असें दाखविण्याची त्यांची प्रवृत्ति होती. रामदासांनां भावोत्कटतेवर कवितेचें गौरव ठरवावें हें कबूल होतें पण त्या बरोबर त्यांनां असेंहि वाटे कीं, भावोत्कटता जर परमेश्वराखेरीज अन्य बाबतींत—उदाहरणार्थ स्त्रीविषयक—दिसली तर तें कांहीं श्लाघ्य नाही. स्त्रीविषयक भावोत्कटतेचा रामदासांनीं दासबोधांत वारंवार निषेध केला आहे. सात्त्विक पुरुष, राजस पुरुष आणि तामसी पुरुष या तिघांत जर सात्त्विक पुरुष श्रेष्ठ आहे तर पुरुषाच्या गुणावर अवलंबून असलेली जी कविता तिचें वर्गीकरण सात्त्विक, राजस आणि तामस या तीन प्रकारचें कां करूं नये? प्रेमाविषयक किंवा ऐतिहासिक काव्य करणारास जी मनोवृत्ति लागते ती राजस

मनावृत्ति होय. त्याप्रमाणेच प्रेम किंवा भक्ति ही ज्या व्यक्तीविषयी उत्पन्न होतात त्या व्यक्तीच जर हीन स्वरूपाच्या असल्या तर तदाश्रयी कविता देखील हीन स्वरूपाची नाही काय? अशी त्यांची विचारसरणी होती. रामदासांनी काव्यामध्ये प्रासादिक काव्यास श्रेष्ठ ठरविले आहे. त्या बरोबरच अनेक ठिकाणी ईश्वरभक्तीचे जे कवित्व तेच कवित्व या पदवीस लायख आहे असे वारंवार म्हटले आहे. तर एकंदर ग्रंथकर्तृत्वासच रामदासांनी तांचे कसोटी लावली आहे.

जो पारमार्थिक नव्हे तो ग्रंथच नव्हे असे रामदास म्हणतात. हे मत जरासे आग्रही दिसते. पण आपल्या शिष्यवर्गाने आपल्या कविताचा श्रेष्ठ उपयोग कसा करावा यासंबंधाने ते विचार व्यक्त करीत होते, यासाठी प्रस्तुत आग्रही मत व्यक्त करतांना रामदासांच्या मनांत काय विचार होते (दशक ७ समास ९) हे देखील समजून घेतले पाहिजे.

“बहुत प्रकारे पाहतां । ग्रंथ नाही अद्वैताप-
रता । परमार्थास तरवतां । तारुंच कीं ॥२८॥ इतर
जे प्रापंचिक । हास्यविनोद नवरसिक । हित नव्हे
ते पुस्तक । परमार्थासी ॥२९॥ जेणे परमार्थ वाढे ।
आंगी अनुताप चढे । भक्तिसाधन आवडे । त्या
नांव ग्रंथ ॥३०॥ जो ऐकतां गर्व गळे । कां ते
आंतीच मावळे । नातरी येकसर वोळे । मन भगवंतीं
॥३१॥ जेणे होय उपरति । अवगुण पालटती ।
जेणे चुके अधोगति । त्या नांव ग्रंथ ॥३२॥ जेणे
धारिष्ट वाढे । जेणे परोपकार घडे । जेणे विषय-
वासना मोडे । त्या नांव ग्रंथ ॥३३॥ जेणे परत्र
साधन । जेणे ग्रंथे होये ज्ञान । जेणे होइजे पावन ।
या नांव ग्रंथ ॥३४॥ ग्रंथ बहुत असती । नाना
विधाने फळश्रुति । जेथे नुपजे विरक्तिभक्ति । तो
ग्रंथचि नव्हे ॥३५॥”

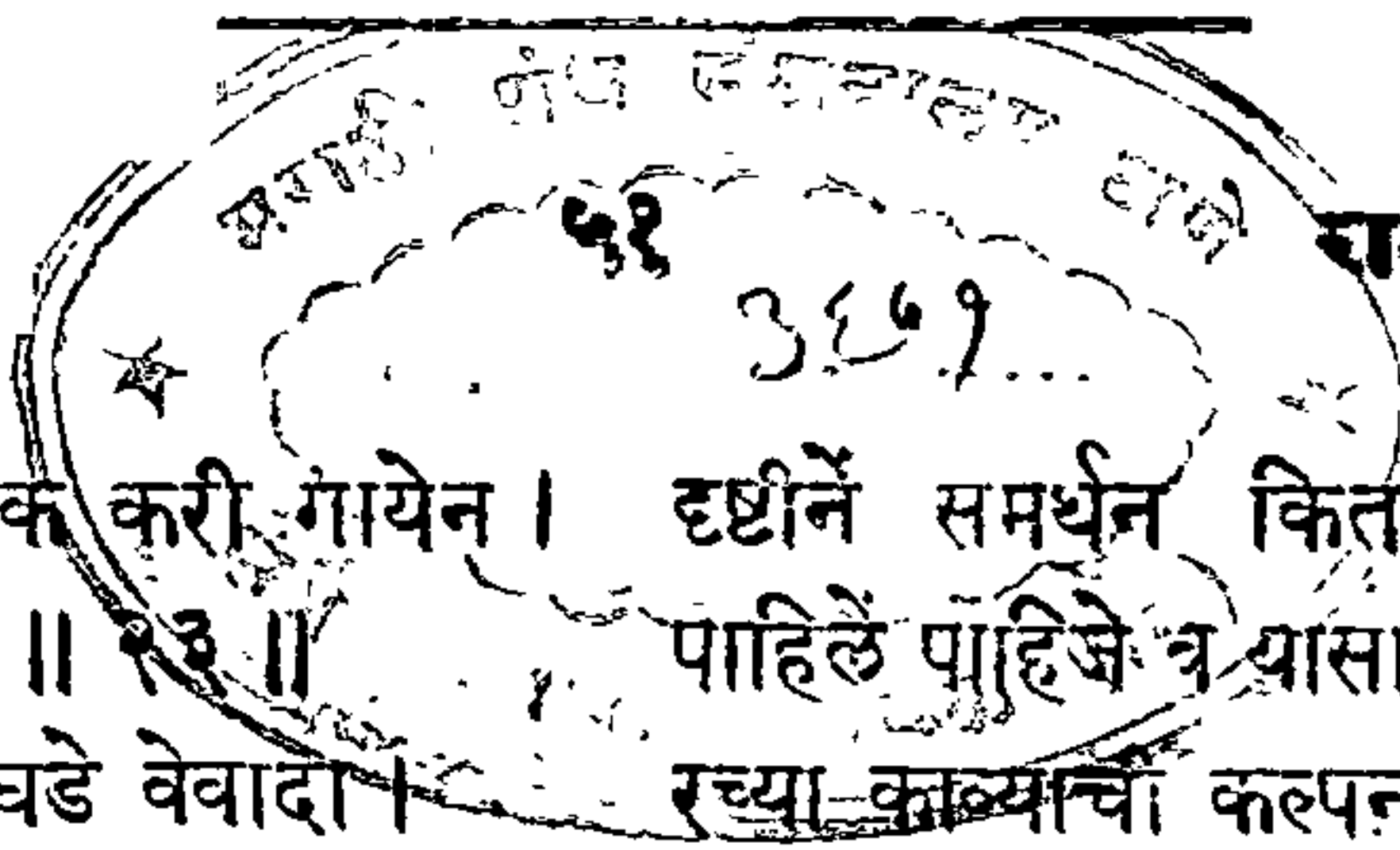
रामदास येथे सार्वत्रिक स्वरूपाचे विधान करीत नसून आपल्या संप्रदायाच्याच दृष्टीने

करीत आहेत. लौकिक ग्रंथास तो ग्रंथच नव्हे असे जे ते बोलतात ती केवळ अलंकारिक भाषा आहे.

देशाभिमान, ग्रामाभिमान, अपत्यप्रेम, पत्नी-प्रेम इत्यादि भौतिक सुखांची अभिज्ञता, या गोष्टींनी युक्त असलेले काव्य आपणांस सुंदर वाटते, तथापि या सर्व गोष्टींस प्राधान्य देणारे काव्य, ते गुण कवीच्या अंगी बाणव्याशिवाय काव्यांत कसे उत्पन्न होणार ? पण या प्रकारच्या गुणांनी युक्त पुरुष तोच रामदासांनी खालच्या दर्जाचा ठरविला आहे.

“ जो गुण येतां शरीरी । वर्तणूक कैसा करी ।
सावध होऊनि चतुरी । परिसावे ॥ ७ ॥
मातापिता आणि कांता । पुत्र सुना आणि दुहिता ।
इतुकीयांची वाहे चिंता । तो रजो गुण ॥ ९ ॥
बरे खावे बरे जेवावे । बरे व्यावे बरे नेसावे ।
दुसऱ्याचे अभिलाषावे । तो रजो गुण ॥ १० ॥
मी तरणा मी सुंदर । मी बलाढ्य मी चतुर ।
मी सकळांमध्ये थोर । म्हणे तो रजो गुण ॥ १४ ॥
माझा देश माझा गांव । माझा वाडा माझा ठाव ।
ऐसी मनी धरी हांव । तो रजो गुण ॥ १५ ॥
बाळकावरी ममता । प्रीतीने आवडे कांता ।
लोभ वाटे समस्तां । तो रजोगुण ॥ १८ ॥
जिवलग्यांची खंती । जेणे काळें वाटे चिंतीं ।
तेणे काळें सीघ्रगती । रजोगुण झाला ॥ १९ ॥
संसाराचे बहुत कष्ट । कैसा होईल शेवट ।
मनास आठवे सकट । तो रजोगुण ॥ २० ॥
वैभव देखोनि दृष्टी । आवडी उपजली पोटीं ।
आशागुणे हिंपुटी । करी तो रजोगुण ॥ २१ ॥
जे जे दृष्टी पडिले । ते ते मने मागितले ।
लभ्य नसतां दुःख झाले । तो रजोगुण ॥ २२ ॥”

या प्रकारे जे मन वर्णिले आहे त्या प्रकारचे मनच काव्याभिरुचीचे आणि रसिक वर्गाचे आहे असे रामदास दाखवितात. या प्रकारच्या मनास ते मध्यम प्रकारचे मन समजतात. ते पुढे म्हणतात:—

“ विनोदार्थी भरे मन । शृंगारिक करी गायेन ।
रागरंग तान मान । तो रजोगुण ॥ २३ ॥
टवाळी ढवाळी निंदा । सांगणें घडे वेवादा ।
हास्य विनोद करी सर्वदा । तो रजोगुण ॥ २५ ॥ ”

(दासंबोध दशक २, समास ५).

भाविक अंतःकरण भाविक कविता वाचील;
त्यास खाद्य पुरविणारा कवि भाविकच असला
पाहिजे, त्याप्रमाणें ज्या प्रकारच्या तृष्णा काव्य
पुरवितें तें काव्य करणारा कवि तदनुरूप मनो-
वृत्तींचा असला पाहिजे. शृंगारिक काव्य करणारा
कवि ज्या प्रकारच्या व्यक्तींचे कोड पुरवितो त्या
व्यक्ती—

“ आळस उठे प्रबळ । करमणुकीचे नाना खेळ ।
कां उपभोगाचे गोंधळ । तो रजोगुण ॥ २६ ॥
कळावंत बहुरूपी । नटावलोकी साक्षपी । नाना
खेळीं दान अर्पी । तो रजोगुण ॥ २६ ॥
देवकारणीं लाजालु । उदरालागीं कष्टालु ।
प्रपंची जो स्नेहाळु । तो रजोगुण ॥ २९ ॥
गोडप्र सीं आळकेपण । अत्यादरें पिंडपोषण ।
रजोगुणें उपोषण । केलें न वचे ॥ ३१ ॥
शृंगारिक तें आवडे । भक्ति वैराग्य नावडे ।
कळा लाघवीं पवाडे । तो रजोगुण ॥ ३२ ॥
नेणोनिया परमात्मा । सकळ पदार्थी प्रेमा ।
बलात्कारें घाली जन्मा । तो रजोगुण ॥ ३३ ॥ ”
या प्रकारच्याच असणार, तर त्या कवितेस तरी
श्रेष्ठत्व कसें द्यावयाचें ? अशी विचारसरणी राम-
दासांची दिसते.

ज्याअर्थी ज्या कवितेस आपण कविता म्हणतो
तीस रामदास रजोगुणी कविता म्हणत व त्यांच्या
दृष्टीनें जी सत्त्वगुणात्मक कविता तीच श्रेष्ठ होती,
त्याअर्थी त्या प्रकारच्या कवितेच्या कर्त्यासच राम-
दास कवीश्वर म्हणणार. रामदासांनीं लौकिक
काव्यास लघुत्व दिलें आहे, तर त्यांच्या दृष्टीनें
सात्त्विक काव्य कांहीं तरी उच्च प्रकारचें असलें
पाहिजे. तेव्हां त्यांच्या दृष्टीचें, काव्यशास्त्राच्या

दृष्टीनें समर्थन कितपत होईल हें आपणांस
पाहिलें पाहिजे व यासाठीं रामदासांची उच्च प्रका-
रच्या काव्याची कल्पना चांगली समजून घेतली
पाहिजे. सात्त्विक कवीश्वराचें वर्णन (दशक १
समास ६) रामदास कसें करतात तें पाहूं—

“ आतां वंदूं कवीश्वर । शब्दमृष्टीचे ईश्वर । नातरी
हे परमेश्वर । वेदावतारी ॥ १ ॥ कीं हे सरस्वतीचें
निजस्थान । कीं हें नानाकळांचें जीवन । नाना
शब्दांचें भुवन । यथार्थ होय ॥ २ ॥ कीं हें पुरुषा-
र्थाचें वैभव । कीं हें जगदीश्वराचें महत्त्व । नाना
लाघवें सत्कीर्तीस्तव । निर्माणकवी ॥ ३ ॥ कीं हे
शब्दरत्नांचे सागर । कीं हे मुक्तांचें मुक्तसरोवर ।
नाना बुद्धीचे वैरागर । निर्माण ज्ञाले ॥ ४ ॥ अध्यात्म
ग्रंथाची खाणी । कीं हे बोलके चिंतामणी । नाना
कामधेनूची दुभणी । बोलली श्रोतियांसि ॥ ५ ॥ ”

काव्य आणि परमार्थ या गोष्टींचें एकीकरण
होणार तर पारमार्थिक पुरुषास जें महत्त्व असतें
तें कवीस येणार, आणि पारमार्थिक बाबतींत
उच्च अशा व्यक्तींचें महत्त्व कवीला रामदासांनीं
दिलें आहे. कवीच्या काव्यामुळें ज्या क्रिया घड-
तात म्हणून रामदासांनीं सांगितलें आहे त्यांत
‘रस तुंबळतो’ म्हणून रामदासांनीं सांगितलें आहे
पण पुढें रामदास असेंहि सांगतात कीं, कवीच्या
ग्रंथाचा अर्थ सांगावयास कवीच पाहिजे.

“आधींच कवीचा वाग्विलास । तरी मग श्रवणीं
तुंबळे रस । कवीचेनि मतिप्रकाश । कवित्वास
होय ॥ १५ ॥ ”

कवीच्या योगानें देवांचें स्वरूप निश्चित होतें.
प्राचीन ऋषींना मान्यता कवींनींच उत्पन्न केली
आहे. एवढेच नव्हे तर शास्त्र हें काव्यापासून
भिन्न जरी असलें तरी त्यास शास्त्रत्व म्हणजे
शास्त्रास लोकांनी मानलें पाहिजे ही भावना
कवींनींच दिली आहे. हें मत रामदासांनीं पुढील
ओंव्यांत सांगितलें आहे.

“कवी देवांचे रूपकर्ते । कवी ऋषींचे महत्त्व वर्णिते । नाना शास्त्रांचे सामर्थ्यते । कवी वाखाणिते ॥ २० ॥”

म्हणजे कवींचा धंदा जाहिरात करण्याचा आहे हे रामदास कबूल करतात पण रजोगुणी कवी हे राजे आणि स्त्रीसौंदर्य यांचीच जाहिरात करतात. रामदासांच्या मताप्रमाणे कवीस जाहिरात करण्याचा विषय त्याहून भिन्न व गंभीर आहे. निर्गुण देवास सगुणरूप देणे, राजांचे महत्त्व न वर्णिताने ऋषींचे महत्त्व वर्णन करणे, एवढेच नव्हे तर धर्मशास्त्राविषयी लोकांत आदर उत्पन्न करून त्यांस चिरस्थायी करणे ही मोठाली काव्ये सात्त्विक कवीपुढे आहेत. ही करावयास सात्त्विकभावनाप्रधान कवि पाहिजे, पैशाचा लोभी कवि असून उपयोगी नाही. कारण निर्गुण—निराकाराला सगुण—साकार केल्याने तो पैसे थोडेच देणार? भवेतालचे राजे त्यांचे महत्त्व वर्णन केल्याने पैसे देतील पण, ऋषी व ते देखील मृत असलेले ! त्यांच्या महत्त्ववर्णनापासून द्रव्यदृष्टीने कांहीं एक फायदा नाही. त्याचप्रमाणे शास्त्रांचे महत्त्व लोकांस पटविणारे काव्य केल्याने देखील कवीचा आर्थिक दृष्ट्या कांहीं एक फायदा नाही. त्या अर्थी या तिन्ही गंभीर गोष्टींविषयी काव्यरचना करण्याला आणि त्यांचे महत्त्व समाजास पटवून द्यावयास द्रव्येच्छा नसलेला म्हणजे उच्च दर्जाचा कवि पाहिजे. रामदासांनी शिवाजीची प्रशंसा केली नाही असे नाही; पण ती प्रशस्तिलेखक भाटाप्रमाणे केली नसून उत्तेजन देणाऱ्या वडील मनुष्याप्रमाणे केली आहे.

सगुण ईश्वरांचे काव्य, त्याप्रमाणेच प्राचीन ऋषींविषयी अत्यादर, आणि धर्मशास्त्राप्रमाणे समाजशासनाचे महत्त्व या सर्व गोष्टी तर कवींनी उत्पन्न केल्या. कवीमुळे समाजास स्थैर्य आहे म्हणून रामदास पुढच्याच ओर्वीत म्हणतात.—

“नसता कवींचा व्यापार । तरी कैचा असता जगदुद्धार । म्हणौनि कवि हे आधार । सकळ सृष्टीशी ॥ २१ ॥”

आतांपर्यंत झालेल्या रामदासांच्या काव्यविषयक सिद्धांताचे पुनरवलोकन करू.

(१) काव्य सरळ असावे (अलंकार किंवा व्यंग्यार्थास प्राधान्य इत्यादिकांनी ते दुर्बोध करू नये).

(२) कवित्वाचे वाचकावर परिणाम जितके दृढ, दीर्घ, किंवा मोठ्या आवेगाचे होतील तितके ते काव्य चांगले.

(३) काव्यामुळे वाचकाच्या मनावर परिणाम होण्यासाठी ते उत्पन्न करणाऱ्या कवीच्याच मनावर परिणाम झालेला असला पाहिजे.

(४) धीट, पाठ आणि प्रासादिक हे कवित्वाचे तीन प्रकार आहेत. कवीच्या मनावर गहनरस संस्कार न होता कवीच आपल्या मनांत येईल ते बोलत असतो तेव्हां होणारे काव्य धीट, वर्गात मोडेल. पाठ म्हणजे कवीवर संस्कार कांहींच न होता तो केवळ पूर्वीच्या कवींचे शब्द व भावदर्शक वर्णने घेऊन कवित्व करतो ते कवित्व पाठ होय, व कवि जेव्हां अगदी भावबद्ध होऊन जातो तेव्हां ते काव्य प्रासादिक होय. हे वर्गीकरण इंग्रजीत सांगावयाचे झाल्यास “इंप्रेशनिस्ट,” “इमिटेटिव्ह” आणि “इन्स्पायर्ड” असे रूपांतर करावे लागेल.

(५) भाव हाच ज्याअर्थी काव्याचा प्रधान गुण आहे त्याअर्थी जो भाव जितका उच्च प्रकारचा तितकी त्या भावाशी संबद्ध कविता चांगली भाव ईश्वराविषयीच चांगला, त्याअर्थी भक्तिप्रधान व ईश्वरी प्रेरणा झालेली म्हणजे प्रासादिक कविता श्रेष्ठ होय.

(६) जर कवीच्या कवित्वाचे महत्त्व भावनांच्या उत्पादनावर अवलंबून आहे, आणि ज्याअर्थी भावनांचे उत्पादन मनुष्याच्या मनाच्या

स्वभाविक प्रकृतीवर अवलंबून आहे त्याअर्थी सत्व, रज, तम हे जे तीन मनुष्यप्रकृतीचे भेद आहेत त्यांस अनुसरून कवितादिव्यापारांचे उच्च नीचत्व ठरविणे योग्य आहे, ज्यास आपण संगीतादि गोष्टींची रसिकता म्हणतो ती आवड रजोगुणी आहे. सात्विक आवड निराळ्याच प्रकारची आहे. यासाठी सात्विक आवडीची कविता श्रेष्ठ होय.

(७) राजसगुणाची कविता राजेरजवाड्यांच्या आश्रयाची अपेक्षा करून उत्पन्न होते. व तीमुळे राजाश्रयनिरपेक्ष कवितेचे विषय जितके गंभीर असू शकतात तितके राजाश्रयाची अपेक्षा करणारे विषय गंभीर असू शकत नाहीत. वर्ण्य वस्तूचे गांभीर्य ही गोष्ट देखील कवितेचे महत्त्व ठरविते. व या दृष्टीने ईश्वरास सरूपत्व देणारी आणि शास्त्राच्या अधिकारास जगांत मान्यता उत्पन्न करून देणारी कविता श्रेष्ठ प्रकारची होय.

येणेप्रमाणे रामदासांच्या मताचे स्पष्टीकरण सरळपणे आणि विचारांतील अन्योन्याश्रय स्पष्ट करून मांडले आहे. रामदासांच्या या सर्व मतांची चर्चा याच स्थळी करित नाही. ही सर्व मते अगदी दरोबर आहेत असेहि म्हणत नाही; तथापि या विचाराच्या मांडणीत साहित्यशास्त्रीय विचार पुढे सरकला आहे खास. रामदासांच्या मताविषयी चर्चा पुढे उपसंहारांत केली आहे आणि ती रामदासांच्या तत्वांना कांहीं मर्यादा आहेत हे दाखविण्यासाठी केली आहे.

रामदासांनी हे जे साहित्यशास्त्र मांडले आहे ते मांडण्यासाठी त्यांनी विचार केला तो कोणत्या वाङ्मयाचे अवलोकन करून केला हे विचार करण्यासारखे आहे आपण आज जी अनेक कवींची कविता पहातो ती प्रासादिक वर्गात जाऊं पहाणाऱ्या संतकवींची आहे. रामदासांनी ज्या कवींस हलक्या प्रतीचे कवी ठरविले ते कोणते? त्यावेळचे धीट कवी कोठे आहेत

आणि पाठ कवि कोठे आहेत. तुकारामासारख्या अत्यंत प्रासादिक कवींच्या पेक्षा खालच्या दर्जाचे जे कवी आहेत उदाहरणार्थ, मोठ्या कवींच्या शिष्यवर्गांतले कवी झाले त्यांच्याविषयी “धीट”, “पाठ” हे शब्द रामदासांनी उच्चारिले काय? उच्चारले असतील असे वाटत नाही कारण जी पायां पडायला सामान्य मंडळी येत आणि ‘गुरु प्रसादाने’ भीत भीत कविता करित, त्यांना कमी ठरविण्याचा प्रयत्न कशास पाहिजे? धीट, पाठ, हे जे वर्गीकरण रामदासांनी केले ते समकालीन स्वतःस मोठे समजणारे जे दुसरे कवी असतील त्यांसच उद्देशून रामदासांनी केले आहे. धीट-पाठ-प्रासादिकांचे वर्गीकरण समजण्यासाठी भोंवतालची एकंदर काव्यसृष्टि समजून घेतली पाहिजे. तुकाराम देखील भोंवतालच्या प्रासादिक नसलेल्या कवींसंबंधाने ओरडतच होता. ‘घरोघरी झाले कवी । नेणे प्रसादाची चवी ।’ म्हणून ज्या कवींबद्दल तो ओरडत होता ते कवी तुकारामाच्या दृष्टीने “धीटपाठच” असले पाहिजेत. परिस्थिति नीट समजून घेण्यासाठी संतकवींच्या साहित्यशास्त्राची “थिअरी” ज्या काळांत मांडली गेली त्या काळाचे एकंदर वाङ्मयविषयक वातावरण समजून घेतले पाहिजे.

प्रकरण २१ वे.

शिवकालीन वाङ्मय आणि

तत्संबद्ध वातावरण

महाराष्ट्रांत स्वराज्यस्थापनेचा काल हा वाङ्मयाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा काल होता पण याचे कारण राजसत्ता होती असे म्हणता येत नाही. तुकाराम हा संतकवींतील श्रेष्ठ कवि खरा पण त्याचे काव्य, राज्य असते अगर नसते तरी तसेच चालले असते. रामदासाची गोष्ट तशीच आहे. वामनपंडित देखील राजाश्रयाचा कवि नाही.

शिवाजीने ज्या प्रकारच्या काव्यास आश्रय दिला ते काव्य संस्कृत किंवा ब्रज भाषेतील होय. मराठी कवींपैकी शाहीरवर्गास कांहीं प्राप्ति या वाढत्या राजसत्तेमुळे झाली असली पाहिजे. एवंच राजे लोक जरी वाङ्मयास उत्तेजन देणारे असले तरी ते काव्य म्हणजे आत्मप्रशंसेचे एक अंग या दृष्टीनेच काव्याकडे पहात. रजोगुणी काव्याकडे संतमंडळी तुच्छतेने पहात होती आणि आपले उच्चत्व त्यांस भासत होते यांत शंका नाही. त्यांना मराठी राज्य स्थापन होत आहे याबद्दल आनंद होत नव्हता असे नाही, आनंद होत होताच. व हा आनंद तुकारामाने आणि रामदासाने व्यक्त केला आहे. पण या संतकवींस राजाचे आश्रित अगर भाट बनावयाचे नव्हते. राजाला आवडणारे काव्य करणारा वर्ग निर्माण झाला पण मराठी वाङ्मयावर संतकवींनी जी छाप पाडली होती तीमुळे राजप्रशस्त्या लिहिण्याकडे मराठी भाषेचा उपयोग केला गेला नाही. ज्याप्रमाणे आज प्रणयाची वाक्ये बोलणे मराठीत अजून शोभेनासे झाले नाही त्याप्रमाणे मराठी ही राजप्रशस्तीची भाषा होऊ शकली नाही.

जरी सूतवाङ्मय मराठीत उत्पन्न व्हावयास अडचण भासत होती तरी ती उणीव संस्कृत आणि हिंदी कवींनी भरून काढली. या कवींनी रामदास वगैरे व्यक्तींशी आपला सारखेपणा दाखविण्याचा प्रयत्नच केला नाही. राजाचे जे गुरु ते आपले गुरु; आपणांत आणि संतकवींत अंतर पुष्कळ आहे अशीच त्यांची भावना होती.

ग्रंथाची उत्पत्ति आणि भोवतालच्या जनतेची बौद्धिक स्थिति यांत अन्योन्याश्रयाचा निकट संबंध आहे. भोवताली अभिन्न जनता असल्याशिवाय ग्रंथोत्पत्तीच व्हावयाची नाही. शिवाजी महाराजांच्या कालामध्ये जितकी उच्च प्रकारची ग्रंथोत्पत्ति झाली तितकी केव्हांच झाली नाही. सुंदर, गोड व सोप्या ओव्या लिहिणाऱ्या मुक्तेश्वराच्या

महाभारतापासून थोडीशी तरी डोक्रेतोड करावयास लागणारे यथार्थदीपिकेसारखे ग्रंथ याच काळांत झाले. त्याचप्रमाणे याच काळांत बखरी-वाङ्मय तयार होऊ लागले, ऐतिहासिक पोवाडे तयार झाले आणि शृंगारिक संस्कृतकाव्याची भाषांतरे आणि स्वतंत्र शृंगारिक कविता यांच्याकडे लोकप्रवृत्ति झाली. शृंगारिक काव्यांत तीन प्रकार दिसून येतात; पहिला प्रकार जो भाषांतर त्यांत चौरपंचाशिकेचे भाषांतर येते. या स्वतंत्र शृंगारिक काव्यामध्ये देखील दोन प्रकार दिसून येतात; कृष्णाची लीला वर्णन करण्याचे निमित्त करून शृंगारिक काव्ये करणे, व मोठ्याश्या व्यक्तींशी संबंध न आणतां स्वतःचेच भाव व्यक्त करणे. दुसऱ्या प्रकारच्या कवींमध्ये लोलिवराजाचा उल्लेख करता येईल. याशिवाय अनेक विषयांचे विवेचन करणारे दासबोधासारखे ग्रंथ तयार झाले. या कालाइतका वाङ्मयाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा प्रस्तुत कालाखेरीज अन्य काल नाही. ज्या कालांत मोरोपंत आणि महिपति झाले ते काल देखील शिवकालाच्या मानाने कमी महत्त्वाचे दिसतात तर या कालाच्या एकंदर वाङ्मयाच्या उत्पादनाचे व लोकाभिरुचीचे साकल्याने निरीक्षण करण्याचा प्रयत्न करू. हे निरीक्षण करावयाचे म्हणजे त्यांत जनतेच्या अनेक अंगांचे निरीक्षण करावे लागेल. साधुसंतांचा वर्ग व त्याचे चहाते, वामन-विठ्ठलासारखे प्रतिष्ठित कवी आणि त्यांचे चहाते; राजदरबार, शेतकरीवर्ग यांची वाङ्मयासंबंधाने मागणी व पुरवठा या सर्व गोष्टींचा स्थूल अवलोक घेतला पाहिजे.

प्रथमतः तत्कालीन संतकवींच्या एकंदर वाङ्मयाचे विहंगमावलोकन करू.

मुक्तेश्वरः—(शके १५२१-१५७१). याचे ग्रंथ महाभारताची पांच पर्वे, रामायण, कांहीं त्रुटित आख्याने व किरकोळ ओवीबद्ध स्तोत्रे व अभंग याने महाभारताची आणखी कांहीं पर्वे लिहिली

असण्याचा संभव आहे पण तीं सांपडलीं नाहीत. निवासस्थान पैठण, सोलापूर जिल्ह्यांत सोनारी गांवीं जोसपण व शेवटीं तेरवाड येथें मृत्यु.

रमावल्लभदासः—(शके १५३२—मृत्यु?)—ग्रंथ (१) दशकनिर्धार यांत भागवताच्या दशमस्कंधाच्या आधारानें कृष्णजन्मकथा सांगितली आहे. (२) वाक्यवृत्ति ही श्रीशंकराचार्यांच्या बृहद्वाक्यवृत्ति या ग्रंथावर विस्तृत टीका आहे. (३) चमत्कारी नांवाची गीतेवर टीका. निवासस्थान कधीं वाई, कधीं दाभोळ मठ व कारवार जिल्ह्यांत चंदावर येथें. शिष्यपरंपरा गोमंतकांत आहे.

शिवकल्याणः—भागवत दशमस्कंधावर विस्तृत टीका, जवळ जवळ एक लक्ष. अमृतानुभवावर नित्यानंददीपिका. निवासस्थान जोगाईचे आंबे उर्फ मोमिनाबाद. मुक्ताबाईच्या शिष्यपरंपरेतील. टीका पंढरपूर येथें लिहिली.

लोलिंबराजः—जुन्नर येथील रहाणारा साधु म्हणून उत्तरकालीन उद्धवचिद्धन, शिवराम इत्यादिकांनीं त्यास नमन केलें आहे. ग्रंथ (१) भागवताच्या दशमस्कंधावर टीका, (२) वैद्यजीवन नांवाचा संस्कृत व मराठी ग्रंथ (३) लोलिंबराज चरित्र, श्रृंगारिक, मराठींत आत्मचरित्रात्मक लौकिक असें पहिलेंच काव्य. हें फार अश्लील आहे म्हणून भावे बोभाटा करतात. लोलिंबानें एका यवनीवरोवर लग्न केलें होतें. तिला रत्नकला असें नांव दिलें होतें. (४) वरील ग्रंथाशिवाय याचीं पदे वगैरे पुष्कळच आहेत.

शामाराध्यः—(१) ग्रंथ ज्ञानेश्वरीतील कठिण शब्दांचा अर्थ सांगणारी “पद्ममाला”, (२) भारत, (३) भागवत, (४) रामायण, यांतील अनेक आख्यानें, (५) भागवताच्या दुसऱ्या व दहाव्या स्कंधावरील टीका, (६) आश्वलायन प्रश्नमाला, (७) नित्यानित्यावेचार (८) ज्ञानोदयसिंधु यांपैकीं ६, ७, ८, हे ग्रंथ वेदांतावर आहेत. (९) गीते-

वर टीका, (१०) कांहीं उपनिषदांवर भाष्य, (११) शिवाय पदे, स्तोत्रे, अभंगरचना वगैरे.

तुकारामः—देहू येथील रहाणारा. याचे अभंग सुप्रसिद्ध आहेत.

बोधलेबोवाः—धामणगांवचे राहणारे.

निंबराजः—हे दैठणचे राहणारे. शके १६०० मध्ये दैठण येथें समाधिस्थ झाले. ग्रंथ—(१) ज्ञानबोध; यांत निंबराज व त्यांचे गुरु (एकनाथशिष्य नरहरि) यांचा संवाद आहे. (२) जपमाळ, यांत संतचरित्रे आहेत.

मोरया गोसावीः—रहाणारे चिंचवडचे. ग्रंथ—गणेशपुराण नांवाचा मोठा ग्रंथ लिहिला आहे. शिवाय अनेक स्फुटपद्ये आहेत.

गणेशनाथः—रहाणार सारशें येथील. अनेक पदे व अभंग रचिले.

त्र्यंबकः—कांहीं पदे व अभंग आहेत.

त्र्यंबकसुतः—किरकोळ.

विठ्ठलदासः—स्फुट पदे व अभंग.

धोंगडाः—काव्य उपलब्ध नाही.

शिवदास कुंडेश व पणाभीविश्वनाथः—कांहीं कविता संताजीच्या वहीत व इतर बाडांत आहे.

सेना न्हात्रीः—काल अनिश्चित. थोडे अभंग उपलब्ध आहेत.

शेख महंमदः—श्रीगोंदे येथील. स्फुट अभंग पुष्कळच आहेत.

रामदासः—(१५३०—१६०३) यांचे दासबोध, मनाम बोध इत्यादि ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहेत. रहाणें चाफळ मठांत. जन्म जांब येथें.

गंगाधरः—रामदासांचे वडील बंधु ग्रंथ. (१) भक्तिरहस्य, (२) सुगमोपाय, शिवाय स्फुट प्रकरणें अभंग. मृत्युकाळ शके १५९९.

जयराम स्वामीः—वडगांव मठाचे अधिकारी. ग्रंथ (१) दशमस्कंध (२) रुक्मिणीस्वयंवर.

रंगनाथस्वामीः—निगडी येथील मठाधिपति ग्रंथ (१) गजेन्द्रमोक्ष, (२) गुरुगीता, (३) सुदामचरित्र,

(४) शुकरंभासंवाद, (५) पंचीकरण, (६) भानु-
दासचरित्र, (७) योगवासिष्ठसार.

आनंदमूर्ति ब्रह्मनाळकर:—कांहीं पदे.

केशवस्वामी भागानगरकर:—एकादशीचरित्र व
कांहीं पदे.

केशवस्वामी (मारकीनाथशिष्य):—गर्भगीता.

वेणाबाई:—रामदासांची शिष्या. शके १९७७
पासून मिरजेस मठ. ग्रंथ—सीतास्वयंवर व इतर
किरकोळ.

बयाबाई रामदासी:—किरकोळ श्लोक, आर्या
वगैरे.

अंबाबाई:—रामदासशिष्या. कांहीं पदे.

बहिणाबाई:—तुकारामशिष्या. आत्मचरित्र,
किरकोळ पद्ये.

प्रेमाबाई:—तुकारामशिष्या. कित्येक पद्ये.

वामन पंडित:—मूळ विजापूरचा. प्रथम फारशी
भाषेत प्रवणि झाला. मागाहून पंडित बनला.
काशीस अध्ययन. प्रथम द्वैताभिमानी; मागाहून
अद्वैती. मलय पर्वताकडे त्यास गुरुपदेश झाला.
तो निगमसार ग्रंथांत (शके १९९९) त्यानेच
वर्णिला आहे. ग्रंथ, यथार्थदीपिका, निगमसार,
कर्मतत्त्व समश्लोकी, सिद्धांतविजय व अनुभूति-
लेश, राधाविलास, राधाभुजंग वगैरे. वामनपंडि-
ताच्या दोन समाधी आहेत; एक वारणातीरी
शेगांव कोरेगांव येथे व दुसरी वाईजवळ कृष्णा-
तीरी भोगांव येथे. एकाच वामनाच्या दोन समाधी
असणे शक्य आहे असे भावे समजतात (महा-
राष्ट्र सारस्वत पृ. २६९).

नागेश:—हा अहमदनगराजवळील भिंगार येथे
रहाणारा. ग्रंथ चंद्रावलीवर्णन.

विठ्ठल बीडकर:—बीडजवळील गौरीपूर येथे
रहाणारा. काव्यग्रंथ पुष्कळ. चित्रबंध अनेक (काव्य
संग्रहांत छापलेले आहेत). रुक्मिणी स्वयंवर (शके
१९९६); पांचालीस्तवन (१९९६) सीतास्वयं-

वर (१९९९), रसमंजरी (१६०१), द्रौपदीवस्त्र-
हरण (१६०२) विद्वज्जीवन व बिल्हण चरित्र.

कल्याण:—हा रामदासशिष्य. बाभुळगांवच्या
कृष्णाजीपंत नांवाच्या ब्राह्मणाचा मुलगा. मूळ नांव
अंबाजी. काळ १९४० ते १६३६. कांहीं अभंग
व पदे.

उध्दव:—हा टांकळीजवळील रहाणारा. काळ
१९४६ ते १६३९. किरकोळ अभंग व पदे.

देवदास (रामदासशिष्य):—दादेगांव येथील
मठाचा अधिकारी. श्लोक, अभंग, अष्टके वगैरे.

निरंजन (समर्थशिष्य):—गणेशगीता, मनन-
माला.

निरंजन (शिवरामशिष्य):—ग्रंथ पुष्कळ आहेत
म्हणतात.

बाळकराम (समर्थशिष्य):—ग्रंथ दामाजीची
रसद, गजगौरी वोवसा.

सीताराम:—(समर्थशिष्य) अन्वयव्यतिरेक?

रामकवि:—प्रदोषमाहात्म्य (शके १९६७).

राघव:—संदेशहरण (शके १६११).

शिवरामस्वामी:—(पूर्णानंदशिष्य) अत्यंत प्रचंड
ग्रंथकार. याचे पन्नासाच्यावर ग्रंथ आहेत. महाराष्ट्र
सारस्वताच्या सूचींत याच्या ग्रंथांची यादी आहे.
याच्या चरित्रावर एक लेख १८९९ च्या महि-
न्यांत वन्हाडसमाचारांत मी प्रसिद्ध केला तोच
शिवरामस्वामीवरील पहिला लेख असावा. जन्म
शके १९९४, मृत्यु शके १६११.

मुचकुंद:—भार्गवचरित्र.

कोकीळ:—?

भीमकवि:—रामदासांचा तंजावरकडील प्रेषित.
ग्रंथ—रामदासचरित्र व इतर कांहीं पदे.

अनंतस्वामी:—रामदासांचे तंजावरकडील
शिष्य.

राघवस्वामी:—रामदासांचे तंजावरकडील
शिष्य.

तुकारामानंदः—शिवजीचा पोतदार. पुढें संन्यासी. ब्रह्मानंद शिष्य. ग्रंथ—भर्तृहरिच्या शतक त्रयावरं समश्लोकी टीका. शांकरभाष्य, प्रणवाष्टक, नाटक रामायण, गीतगोविंद समश्लोकी.

गोपाळनाथ मळगांवकरः—बोधलेवोवांचा शिष्य. दक्षिणार्थ गौड ब्राह्मण. सावंतवाडीचा रहाणारा. ग्रंथ—स्कंदपुराणांतर्गत पांडुरंगमाहात्म्य (ओंवी संख्या सुमारे ६००). प्रकाशबोध (ओंवीसंख्या २०२). बालक्रीडा (ओंवीसंख्या २५०). शिवाय पदे, अभंग व भूपाळ्या.

अवचितसुत काशीः—हा कवि भारम गांवचा देशमुख, शिवजीच्या उत्तरकालांतील व संभाजीच्या कालांतील. हा मानभावपंथी होता. आडनांव सोळंकी. ग्रंथ—द्रौपदीस्वयंवर.

चंद्रात्मज रुद्रः—ग्रंथ-उद्योगपर्व व भीष्मपर्व. हा ज्ञानेश्वरबंधुभगिनीचतुष्टय आणि मुक्तेश्वर यांचा उल्लेख करतो. कानडी भाषेतील कुमारव्यास कवीचें महाभारत आहे त्यावरून आपण ग्रंथ लिहिल्याचें सांगतो (१६०४). स्थल ठाऊक नाही. आपली कुलदेवता कृष्णा व मलप्रभा यांच्या संगमावर असलेला महादेव आहे असे सांगतो.

निळोबाः—तुकारामाचा टाळकरी. अभंग पुष्कळच आहेत.

नाथदास उर्फ हरिदास—मनश्चंद्रबोध आणि विक्रमचरित्र. वास्तव्यस्थान माहीत नाही. भाषा शिवकालीन स्पष्ट आहे. मनश्चंद्रबोध यांत मनास कायानगरीचा राजा कल्पून त्यावर एक रूप कातिशयोक्ति (allegory) लिहिली आहे. ओंवीसंख्या ९२४. “रामचंद्र नाही घरी काय मी करूं” हें याचेंच पद आहे. “नलगे करणोचि घडामोडी अर्थी अक्षरें उघडीं (निळोबा, तुकाराम स्तुतीत).

दिनकरगोसावी रामदासीः—स्वानुभवदिनकर (ओंवीसंख्या ६७५०), स्फुट श्लोक ६२५० व

अभंग, पदे मिळून ७५०. भागवत सांपडले नाही. कांहीं हिंदी कविताहि प्रसिद्ध झाली आहे. भिंगार येथील कानेरपाठकांच्या वंशातील. रामदासांचे अनुयायी; मठ तासगांव येथे. यांत दासबोधांतील अनेक विचारांची पुनरावृत्ति आहे असे रा. शंकरराव देव रामदास व रामदासी मासिकांत रामदासाचाच दासबोध आहे असे सिद्ध करतांना दाखवितात.

तुकासुंदरदासः—याचा नासिकेतोपाख्यान नांवाचा ग्रंथ आहे. रचनाकाल शके १५९९.

महानुभाव वाङ्मय

शालिवाहन शकाच्या सोळाव्या शतकाच्या शेवटी महानुभाव पंथांत अनेक मोठाले ग्रंथ झाले आहेत. त्यांत “लीलानिधि” हा ग्रंथ फार महत्त्वाचा समजला जातो. यांत ग्रंथसमाप्तीचा काल शके १५९९ दिला आहे.

पवाडे करणारे शाहीर

अग्निदास—अफजलखानवाचा पवाडा करणारा शाहीर.

तुळशीदासः—तानाजीने सिंहगड घेतल्याने वर्णन लिहिणारा शाहीर.

यमार्जीः—बाजी फसलकराच्या पदरचा शाहीर. आकवर्थ व शाळिप्राम यांच्या सप्रहांत हे पोवाडे सांपडतील.

नाटककार

शिवकालीं नाटक कितीपत होतें हें समजत नाही. लक्ष्मीनारायण कल्याण हें तंजावरकडे मराठी नाटक शिवजीच्या मृत्यूनंतर झालेलें आहे. याची माहिती मागे ग्रंथमालेत आलीच आहे. यावेळेस संस्कृत नाटके मात्र संपादून झाली आहेत.

ख्रिस्ती वाङ्मय

शिवकालापूर्वीच फादर स्टीफन्सचा ख्रिस्तपुराण हा ग्रंथ तयार झाला. (इ.स. १६१४) “फ्रान्सिवास

द गमारिस” याचा शुभवर्तमानांतील कथा-भाग घेऊन लिहिलेला ग्रंथ. ग्रंथकार शिवकालीन असावा. याच्या अगोदर “मिनवेल डी आलेमडा” यानें “सेंट लोरन्स” या ख्रिस्ती साधूचें गद्य चरित्र लिहिलें आहे. तें शिवाजीच्या काळांतच (इ. स. १६९८) गोंव्यांत छापलें गेलें.

शिवकालीन महाराष्ट्रांतील बौद्धिक आणि काव्याभिरुचीचें वातावरण काय होतें हें अजमावण्यासाठीं वाङ्मय तपासतांना महाराष्ट्रांशीं संबद्ध अशा हिंदी व संस्कृत वाङ्मयाचा हिशेब घेतला पाहिजे. त्याच्या योगानें महाराष्ट्रांतील बौद्धिक चलनवलनाच कांहीं तरी धागे कळून येतील.

शिवाजीच्या प्रेरणेंत, अनेक संस्कृत ग्रंथ झाले. त्यांत खालील ग्रंथ उल्लेखिले पाहिजे.

संस्कृत कवी

जयरामः—पर्णालाह्यान, राधामाधवविलासचंपू.
परमानंद—शिवभारत.

रघुनाथ हणमंतेः—राजव्यवहार कोश.

याशिवाय जो एक ज्योतिषावरील ग्रंथ शिव-प्रेरणेंत झाला त्याचा उल्लेख पुढें येईल.

शिवकाल हा एकंदर विद्येच्या विकासाच्या दृष्टीनें किती महत्त्वाचा होता याची कल्पना तत्कालीन संस्कृत भाषेतील काव्य आणि काव्येतर वाङ्मय लक्षांत घेतल्याखेरीज होणार नाही. जे मराठी ग्रंथकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत त्यांत संस्कृत ग्रंथरचना करणारे आहेतच. यांत लोलिब-राजाचा उल्लेख करता येईल. त्याचें वैद्यजीवन दोन्ही भाषांत आहे. त्याचा हरिविलास ग्रंथ हा एक आणखी संस्कृत ग्रंथ होय. समर्थीच्या संप्रदायांत खुद्द समर्थमेरु कवि, गिरधर रामदासी, जयराम स्वामी हे मराठी ग्रंथांचे त्याचप्रमाणें संस्कृत ग्रंथांचे कर्ते होते. संस्कृतमध्ये उच्च धार्मिक भावनांचे ग्रंथ झाले नाहीत, इतें प्राकृत-मध्ये झाले पण ज्योतिष, वैद्यक वगैरे शास्त्रावरील ग्रंथ हे संस्कृतमध्ये झाले आहेत. ज्योतिष ग्रंथास

खुद्द शिवाजी महाराजांनीं उत्तेजन दिलें जाहे. या काळांत संस्कृत नाट्य वाङ्मय वाढलेंच पण त्यावर देखील प्राकृत ग्रंथकारांनीं जें वातावरण उत्पन्न केलें त्याचा परिणाम दिसून येत आहे. शंकरभक्ति, रामभक्ति व कृष्णभक्ति यांचीं साधनें म्हणून हे ग्रंथ झाले असावेत हें उघड दिसत आहे. व या वेळेस जीं देशी भाषांतून जागोजाग नाटके अगर लळितें होत त्यांचा परिणाम संस्कृत नाट्य वाङ्मयावर झाला यांत शंका नाही. एवंच काव्य आणि नाटक यांच्या बाबतींत संस्कृत वाङ्मय देशी वाङ्मयाचें निर्णायक न होतां देशी धार्मिक वाङ्मय आणि जानपद कला यांचा परिणाम संस्कृत वाङ्मयावर म्हणजे नागरिक वाङ्मयावर होऊं लागला होता, देशी वाङ्मयाचें प्राबल्य त्या वेळच्या संस्कृत ग्रंथकारांस भासूं लागलें होतें हें स्पष्ट दिसतें. मराठी कवींचा—त्यांस माकडें म्हणून—जो जयरामानें उपहास केला आहे तो उपहास देशी वाङ्मयाचे वाढतें बल दाखवितो. या वेळच्या संस्कृत ग्रंथकारांचीं नांवां व त्यांच्या ग्रंथाविषयीं माहिती येणेंप्रमाणें देतां येईल—

चंपूकार

नीलकंठ दीक्षितः—“नीलकंठविजयचंपू (इ. स. १६३६) नलचरित्र.

नाटककार

महादेवः—“अम्बुतदपर्ण नाटक” यांत राम-कथा आहे (इ. स. १६९३ पूर्वी).

अतिरात्र याजिनः—हा नीलकंठ दीक्षित(वरील) याचा धाकटा भाऊः—“कुशकुमुद्वतीरा” नाटक, रामाचा पुत्र कुश व त्याची बायको कुमुद्वती यांच्या संबंधींचे.

व्यंकट कृष्ण दीक्षितः—“कुशलवविजय” नाटक (इ. स. १६९३ पूर्वी).

शंभुचिंतामणीः—“रुक्मिणीहरण” नाटक इ. स. १६७९ पूर्वी.

सामराज दीक्षितः—“श्रीरामचरित” नाटक (इ. स. १६८१) सुदामचरित्र; बुंदेल राजपुत्र आनंदराय याच्या सांगण्यावरून. यानेच धूर्त नर्तक प्रहसन लिहिले आहे.

जगज्जोतिर्मल्लुः—नेपाळचा राजा; “हरगौरी-विवाह”(इ. स. १६२९) कुवल्याश्व नाटक.

सिद्धिनरसिंहः—नेपाळचा राजा “हरिश्चंद्रनृत्य नाटक(इ. स. १६२०—१६५७).

शुक्लेश्वरनाथः—प्रबोधोदय नाटक. शुक्लेश्वर हा सगर राजघराण्यातील भगवंतरायाचा आश्रित असून १७ व्या शतकांत झाला.

आनंदरायमखिन्ः—तंजावरच्या शहाजी (१६८७ते१७११) चा आश्रित.याचे विद्यापरिणयन नाटक आहे (वांर्हच्या मते हे वेद नांवाच्या दुसऱ्या एका कवीचे आहे). जीवनंदन हेहि एक नाटक याने केले आहे.

तार्किक सिंहः—संकल्पसूर्योदय नाटक. हा आनंदराय मखिन्च्या पूर्वीचा. या नाटकांत रामानुजाचीं तत्त्वे प्रतिपादन केलीं आहेत. दुसरे नाटक रुक्मिणीपरिणय.

रामभद्र दीक्षितः—(इ. स. १६९३) याने व्याकरण, कोश, काव्ये, नाटके वगैरे पुष्कळ लिहिलीं. जानकीपरिणय हे नाटक याचे प्रसिद्ध आहे. शृंगारतिलक भाण.

राजचूडामणि दीक्षितः—आनंदराघव आणि रुक्मिणीकल्याण नाटक.

सरस्वतीनिवासः—रुक्मिणी नाटक (१७ वे शतक).

वरदकविः—रुक्मिणीपरिणय नाटक (१७ वे शतक).

शहाजी राजाः—तंजावरकर (इ. स. १६८७—१७११) चंद्रशेखरविलास नाटक.

रामचंद्र सूमुनुवंशमणिः—गीतदिगंबर नाटक. (इ. स. १६९९) हे नेपाळश्वर राजा प्रतापमल्ल याच्या तुलादानाच्या वेळीं लिहिले.

अपध्या दीक्षितः—(१६ वे शतकाचा शेवट) वसुमतिचित्रसेनाविलास नाटक.

मैथिलकृष्णदत्तः—(१७ वे शतक) पुरंजन-चरित, सांद्रकुतूहल, कुवल्याश्वीय नाटके.

रामभद्रः—(१७ वे शतक) मदालसा नाटक.

रामभद्रः—(इ. स. १६६९) ललितकुवल्याश्व नाटक.

जीवविबुद्धः—(इ. स. १६६९) नलानंद नाटक.

पेरिअप्पाः—(इ. स. १६९३) शृंगारमंजरी शाहराजूज नाटक.

विश्वनाथभद्रः—महादेवपुत्र चित्तपावन राणदा-शृंगारवाटिका अथवा वापिका नाटिका (१७ व्या शतकांतील).

कृष्णदत्त मैथिलः—सांद्रकुतूहल पुरंजन नाटक (१७ वे शतक).

अम्मालाचार्यः—वसंततिलकभाण, चोलभाण (इ. स. १६९० चा सुमार).

लक्ष्मीनारायण कल्याणः—(इ. स. १७००) या सुमाराचे तंजावरकर शहाजी राजाच्या वेळचे. हे मराठी आहे.

वरील संस्कृत नाट्यकारांत महाराष्ट्रीय नाटककार किती होते हे नक्की सांगतां येत नाही. हे संस्कृत नाटक वाङ्मय राजाश्रयानेच झालेले असावे.

वैद्यक

लोलंबराजः—हरिविलास, वैद्यजीवन (इ. स. १६३३).

उपासनाविषयक

मेरुकविः—(समर्थाचा शिष्य) श्रीरामचरित.
गिरिधर रामदासीः—समर्थस्तोत्रे व इतर पदे वगैरे.

वेदांत

सहजानंदः—सहजानंदी.

जयरामस्वामीः—प्रबोधसुधाकर.

धर्मशास्त्रीय

गागाभट्टः—कायस्थधर्मप्रदीप, शिवराजप्रशस्ति.

शिवकालनि संस्कृत कवी व काव्ये

वामनपंडितः—अनुभू तिलेश, सिद्धांतविवेक.

रामदासः—पंचाध्यायी दासगीता.

शिवकल्याणः—अपरोक्षानुभूतीविवरण (इ. स. १६३९ सुमार)

शिवरामस्वामी कल्याणीकरः—मनीषापंथक व कांहीं स्तोत्रे.

आनंदतनयः—पदे.

जयराम पिंडयेः—राधामाधवविलासचंपू, पर्णाल पर्वतप्रहणाख्यान.

परमानंद नेवासेकरः—शिवभारत.

ज्योतिष

अनंतकेशवः—लघु ज्ञातकटीका.

रामभट अनंतः—करणग्रंथ.

गणेश केशवः—ग्रंथशिरोमणिप्रकाश.

मह्यारि दिवाकरः—ग्रहलाघवटीका.

गोविंद नीलकंठः—पायूषधारा.

रंगनाथ ब्रह्मालः—गूढार्थप्रकाशिका.

विष्णु दिवाकरः—करणग्रंथ.

नृसिंह कृष्णः—सौरभाष्य.

विश्वनाथ दिवाकरः—सूर्यसिद्धांत टीका, सोम-सिद्धांत टीका.

दिवाकर नरसिंहः—प्रौढमनोरमा.

माधव गोविंदः—नीलकंठी टीका.

मुनीश्वर रंगनाथः—लीलावती निवृत्ति.

नित्यानंद देवदत्तः—सिद्धांतराज.

रंगनाथ नरसिंहः—सिद्धांतचूडामणि (१७ वे शतक).

महादेवात्मज कृष्णः—राहणार प्रांत मावळ (शक १९७९). शिवाजीच्या सांगण्यावरून- ग्रह कौतुक, ग्रहलाघव व स्वतःचे वेध यांच्या आधारें करणकौस्तुभ ग्रंथ केला.

कमलाकर नरसिंहः—सिद्धांत तत्त्वविवेक(१७वे शतक).

रत्नकंठ शंकरः—पंचांगकौतुक (१७ वे शतक).

मह्यपुत्र विल्हणः—वार्षिक तंत्र(१७ वे शतक).

संगीत

दामोदर मिश्रः—संगीतदर्पण (इ. स. १९२९).

जगन्नाथकविः—(१९२९.)

अहोबलः—संगीत पारिजात. (१७ वे शतक).

व्याकरण

भट्टोजी दीक्षित.—(इ. स. १६००). सिद्धांत-कौमुदी.

कोंडभट्टः—(भट्टोजीचा पुतण्या) वाक्यरचना.

कोश

रघुनाथ पंडितः—राज व्यवहार कोश. शिव-काळीं इतकें वाङ्मय निर्माण होत होतें आणि अगोदरचें दरबारी मराठी फारसीमय होतें तर या दोहोंमध्ये जो झगडा चालला होता त्याचें दृश्य स्वरूप कोशांत आलें. या वेळेस उच्च व्यवहारासाठीं संस्कृत व सामान्य व्यवहारासाठीं प्राकृत हें हिंदुस्थानांत चौहोंकडेच असल्यामुळें ज्या मुसुलमानी अमलाखालीं नव्या गोष्टी आल्या त्यांवर वाङ्मय उत्पन्न व्हावयाचें तें संस्कृत भाषे-शींच संबद्ध करावें लागलें. दिल्ली दरबारांत संस्कृत फारसी कोश झाले त्याप्रमाणें मराठी दरबारांत देखील झाले, पण त्यांचे हेतू भिन्न होते. फारसी प्रकाश या नांवाचे दोन कोश उत्तरेकडे अकबर व शहाजहान यांच्या कारकीर्दीत झाले. व शहाजहान कालीन क्षेमेंद्राचा लोकप्रकाश हा एक कोश झाला. त्यांचा हेतू फारसीचा परिचय करून देण्याचा होता तर दक्षिणात्य कोशाचा हेतु संस्कृत व मराठी भाषांचें महत्त्व स्थापनेचा होता. मराठींत जी कोशरचना झाली तीवरून त्या काळची स्थिति व कोशाचे हेतू हीं दोन्ही व्यक्त होतात.

(१) जुनी मराठी समजेनाशी झाली होती म्हणून ज्ञानेश्वरींतील शब्द देणारा शामाराध्याचा पद्यमाला हा मार्ग उल्लेखिलेला कोश झाला.

(२) राजव्यवहार मराठीत व्हावे. पण राजव्यवहाराचे शब्द फारसी होते म्हणून फारसी शब्दांस प्रतिशब्द देणारा हणमंत्यांचा राजव्यवहार कोश झाला.

(३) संस्कृत भाषा संस्कृतमधून शिकविणे हे कठीण जाऊ लागले म्हणून अमरकोशाचे मराठी भाषांतर झाले.

एवच चालू मराठी भाषेमार्फत अभ्यासव्हावा म्हणून या तीन वाजूंनी प्रयत्न झाला.

शिवकालांत मराठी भाषेला महत्त्व आणण्यासाठी झालेल्या प्रयत्नांसंबंधाने एक महत्त्वाची गोष्ट निर्देशिली पाहिजे ती ही की, मराठी ग्रंथकार जेव्हां मराठीचा अभिमान धरून लिहित तेव्हां ते संस्कृत भाषेविरुद्ध लिहित. राजदरबारांत मराठी असले पाहिजे व ते शुद्ध स्वरूपांत असले पाहिजे याबद्दल त्यांची धडपड दिसत नाही. पण तेवढ्यावरून ती धडपड नव्हती असे मात्र वाटत नाही. संतकवी धार्मिक विषयांवर लिहित तेव्हां त्यांच्या क्षेत्रांत संस्कृत हीच प्रतिस्पर्धी होती. धार्मिक विचार व्यक्त करण्यासाठी भाषा कोणती असावी एवढ्या प्रश्नावर काय ते संतकवींनी लिहिले आहे. संस्कृत ग्रंथ न शिकतां मराठी ग्रंथावर तहान भागवावी असा मूर्खपणा करण्याचा दोष ज्याप्रमाणे त्यांच्यावर लादतां येणार नाही त्याप्रमाणे फारसी भाषेशी झगडा करण्याचे श्रेय त्यांचे नव्हे. मराठीची फारसी भाषेशी लढाई फारशी झाली नाही. राज्य पालटले तेव्हां राजन्य वर्गाची दरबारी भाषा मराठी झाली. राज्यव्यवस्थेचे एक अंग म्हणून वाङ्मय होऊ लागले. त्या वाङ्मयास व्यापारी भाषेत बोलावयाचे झाल्यास असे म्हणतां येईल की, नव्या राज्याची जाहिरात हिंदी व संस्कृतमधून सर्व हिंदुस्थानभर फडकवली

आणि राज्यरूपी कारखान्यांतली कामगारमंडळी मराठीच असल्यामुळे कारखान्यांत भाषा मराठीच करण्याचा प्रयत्न झाला. व हा सर्व प्रयत्न ज्यांचा कारखाना त्यांच्याकडून झाला.

आतां मराठी राज्याबरोबर राजाश्रयानेच वाढलेल्या आणि राजे लोकांची जाहिरात करणाऱ्या वाङ्मयाकडे लक्ष देऊ. हे वाङ्मय सामान्य लोकांतलि अभिरुचीचे धोतक नसून दरबारी मंडळीच्या अभिरुचीचे दर्शक आहे.

प्रथम शिवाजीचा कवि म्हणून प्रख्यात असलेल्या भूषणाकडे लक्ष देऊ. शिवाजीच्या पदरीं भूषण कवि होता. हा कनोजा ब्राह्मण होता. याने जे शिवराजभूषणकाव्य लिहिले. तो अलंकारावरील हिंदी भाषेतला एक ग्रंथ आहे. भूषणाचे शिवाजीवर अनेक ग्रंथ आहेत. शिवराज भूषणकाव्य (निर्णय सागर) प्रसिद्ध झाले आहे, त्याच्या प्रस्तावनेत जी माहिती दिली आहे तीवरून त्या ग्रंथाची माहिती होते, त्यांत भूषणाचे चरित्र आले आहे त्यावरून जी मुख्य गोष्ट बाहेर पडते ती ही की महाराष्ट्र आणि इतर भाग यांचा बौद्धिक संबंध स्थापित होण्यास उत्तर हिंदुस्थानी कवीस आश्रय देणे हे फार उपयोगी पडले असावे. पंजाबी, फारसी व हिंदुस्थानी कवीनां आश्रय देण्याची परंपरा शहाजीनेच पाडली असे जयरामाच्या ग्रंथावरून दिसते. कवि आणि भाट यांचा राजांना मुख्य उपयोग त्यांची जाहिरात करणे हा होय. ही गोष्ट बिल्हणाने विक्रमांकदेवचरित्राच्या प्रस्तावनेत स्पष्ट शब्दांत सांगितली आहे.

लंकापतेः संकुचितं यशो यद्

यत्कीर्तिपात्रं रघुराजपुत्रः

स सर्व एवादिकवेः प्रभावो

न कोपनीयाः कवयः क्षितींद्रैः

हे तत्त्व शिवाजीने ओळखले होते एवढेच नव्हे तर कर्मधर्मसंयोग असा जुळून आला की शिवाजीसंबंधाने काव्य करणारा मनुष्य औरंगजेब आणि

छत्रसाल यांच्या दरबारीं असलेल्या कवींचाच भाऊ होता.

भूषणाचा धाकटा भाऊ मतिराम हा ललित-ललाम, छंदसार व रसराज या तीन ग्रंथांचा कर्ता होता व तो कुमायूंचा राजा उदोतचंद व छत्रसाल इत्यादिकांच्या दरबारीं प्रतिष्ठा पावला. सर्वांत धाकटा मुलगा नीलकंठ हाहि प्रसिद्ध कवी होता. थोरला भाऊ चिंतामणि हा तर औरंगजेबाच्या दरबारीं कवि होता. तर या प्रकारचे संबंध असलेला कवि शिवाजीच्या दरबारीं आला हा एक चांगला दैवयोग होता यांत शंका नाही. असा कवि दरबारी असल्यामुळे निरनिराळ्या राजांच्या दरबारांत शिवाजीची कीर्ति आपोआप फैलावत असली पाहिजे. भूषणकवीसंबंधाने जी माहिती आपल्याकडे मराठी ग्रंथांत सांपडते ती शिवाजी बखरींतील होय. ही प्रथम विस्तारांत प्रसिद्ध झाली. तींत थोडाबहुत बाष्कळपणाच आहे. भूषणकवीचा शिवबावनी नांवाचा एक ग्रंथहि प्रसिद्ध आहे. (प्रकाशक गोवर्धनदास लक्ष्मीदास). राजप्रशस्ति वाङ्मयाच्या संस्कृत शाखेकडे आतां वळू आणि जयराम व परमानंद यांचा परामर्ष घेऊ. यांची काव्ये नुकतीं प्रसिद्ध झाली आहेत. जयरामाचे “राधामाधवविलासचंपू” हे काव्य कै. वि. का. राजवाडे यांनी संपादन करून येथील चित्रशाळेने प्रसिद्ध केले आहे (शके १८४४) तसेच त्याचे “पर्णालपत्रग्रहणाख्यान” हे पुस्तक रा. स. मा. दिवेकर यांनी संपादन प्रसिद्ध केले आहे (शके १८४९). रा. दिवेकर यांनीच परमानंदाचा “शिवभारत” हा ग्रंथ नुकताच (शके १८४९) प्रसिद्ध केला आहे.

महाराष्ट्राच्या राजघराण्यांत व सरदारघराण्यांत वाङ्मयविषयक अभिरुचि होती तिची परंपरा पहावयाची म्हटली म्हणजे शहाजीच्या कालापासून सुरवात करावयास पाहिजे. सुदैवाने मालोजीच्या वेळचे तीर्थोपाध्यायांस दाने केल्याचे लेख सांप-

डले आहेत पण काव्योत्तेजनाचे कांहीं सांपडले नाही. शहाजां संबंधाने मात्र आपणांस पुरावा चांगलाच आहे. जयराम कवीने राधामाधवविलासचंपू, पर्णालाख्यान वगैरे जे ग्रंथ लिहिले आहेत त्यांत भोंसले घराण्याने कविवर्गास कसा आश्रय दिला होता, हे सांगितले आहे. त्यावरून असे दिसून येते की कवींस सौख्यांत ठेवावे हे भोंसले घराण्यास चांगलेच समजत होते. आणि त्या राजाश्रयास प्रारंभ शिवाजीच्या अगोदर म्हणजे शहाजीच्याच काळांत झाला आहे. शहाजीचे वैभव मोठेच दिसते, व तो विद्येचे चीज करण्यामध्ये मुळीच कुचर नव्हता. चंपूकडेच अवलोकन केले तर खालील गोष्टी दिसून येतात.

शहाजीने हा चंपू स्वतः श्रवण केला, शहाजीच्या पदरीं अनेक भाट असत व ते त्याचे गुणवर्णन करीत, तो त्यांना अशीं काव्ये करण्यास सांगे. शहाजीकालीन समाजांत कवित्व कशास म्हणत हे जाणण्यास चंपू एक साधन आहे. जयराम म्हणतो अलंकार शास्त्रग्रंथ पाहून किंवा पढून कवित्वशक्ति येत नाही, ती मूळची व ईश्वरानुग्रहप्राप्त अशी प्रतिभा असावी लागते. यावरून तुकाराम रामदासांच्या पूर्वीच झालेले प्रेरणाकाव्याचे विचार कवीने स्वीकारून आपण त्या वर्गांत मोडतो असा हक्क सांगितलाच आहे. चंपूंत संभोग, विप्रलंभ, स्त्रियांचे नखशिखांत वर्णन इत्यादि प्रकारचे कवित्व असून मग शहाजी प्रशंसा आहे. शहाजी स्वतः संस्कृत जाणणारा व कवित्व करणारा होता. तो कवीनां संस्कृत समस्या घाली. शहाजीचा वडील मुलगा संभाजी हाहि संस्कृतज्ञ व समस्या घालणारा होता; शहाजीच्या दरबारांत मोठमोठे पंडित कवी, लष्करी सरदार असत. यांची संख्या ७० आढळते; शहाजी खूप झाला म्हणजे कवीनां घोडे पोषाक, इनामी देई; शहाजीने मल्याळ देशांतील बंड मोडले व दक्षिण कर्नाटकांतील एक पुरंदर नांवाचा किल्ला

घेतला. विजयानगर, कनकगिरीहि काबीज केली. शहाजी आपल्यासमोर वृद्धयुद्ध व कुस्त्य करवी वगैरे गोष्टी जयरामाने उल्लेखिल्या आहेत— शहाजीला गोवर्धनाचार्याच्या आर्या फार आवडत. कोटलाहि कवि आश्रयास आल्यास शहाजी त्याला ठेवून घेई. जयरामाने अशा ३५ कवींची नावे दिली आहेत ती येणेप्रमाणे—

शहाजीच्या राजसभेतील कवी—(१) रघुनाथ व्यास; (२) रघुनंदन; (३) ठाकुर चतुरद; (४) लच्छीराम; (५) श्यामगुसाई; (६) ठाकुर शिवदास; (७) केसरिदास; (८) नारायणभट्ट गुरु; (९) गयंदकवि; (१०) द्वारकादास; (११) देव काशीकर; (१२) शेष व्यास काशीकर; (१३) बलभद्र कवि; (१४) सुखलाल; (१५) अल्ली खान; (१६) बाल कवि; (१७) रघुनंदन रामानुज; (१८) जदुराय; (१९) दुर्ग ठाकुर; (२०) सुबुद्धिराव; (२१) दुदरी कवी; (२२) अकब्रपूरचा कवि; (२३) एक पंजाबी कवि; (२४) एक हिंदुस्थानी कवि; (२५) एक फारशी कवि; (२६) एक गुजराथी कवि; (२७) मोरिना भाट; (२८) बर्गी कवि; (२९) मोदलराय; (३०) कोट्टा पोबराय; (३१) लालमणि; (३२) घनशाम; (३३) विश्वंभर भाट; (३४) बलदेव नरायन; (३५) अनंत नरायन

शहाजीच्या सैन्यांत व राज्यांत अनेक प्रांतीय लोक रहात त्यामुळे त्याच्या दरबारांतहि अनेक प्रांतीय विद्वान आश्रयार्थ होते म्हणून अनेक प्रांतीय भाषा त्याला व दरबाराला समजत. शहाजीच्या पदरीं खुषमस्करे असत. शके १५५० च्या सुमारास शहाजी इतका प्रबळ झाला कीं “उत्तरेस शहाजहान व दक्षिणेस शहाजी हे रक्षक आहेत” अशी म्हण हिंदुस्थानांत पडली होती. शहाजीने गुत्तीच्या स्वारींत मीरजुम्ला याचा पराभव केला होता. शहाजीने सर्व कर्नाटक जिंकले. महमद आदिलशहा म्हणे कीं, माझी बादशाही शहाजीने

राखिली आहे. शहाजी हा फाल्गुनांत वसंत दरबार भरवीत असे; शहाजी शाहिरांचे मराठी पवाडे श्रवण करी, पक्ष्यांचे आलाप श्रवण करी. नाच गायन ऐके, यज्ञयाग करी साधुसंतांचे दर्शन घेई, उढाया खेळे; शहाजीचा रोजचा वर्तनक्रम प्राचीन श्रित्तीय राजांप्रमाणे असे.

हे शहाजीचे वर्णन ज्याने लिहून ठेवले आहे, त्या जयरामाचीच कथा त्या वेळच्या कवींस असलेल्या राजाश्रयाची बोधक आहे. जयरामाचे आडनांव पिंड्ये नाशिक जिल्ह्यांतील मार्कंड्याच्या डोंगराजवळील एका गांवीं हा रहात होता. बापाचे नांव गंभीरराव. याच्याकडे मार्कंडापासून अहिवंतापर्यंतच्या ७ किल्ल्यांची किल्लेदारी होती; शहाजी निजामशाहीचे पुनरुज्जीवन करीत असतां त्याची गंभीररावाशीं ओळख झाली. त्यामुळे पुढे जयराम हा वंगळूरास शहाजीच्या दरबारीं गेला. जयरामास तत्कालीन मुख्य मुख्य १२ भाषा येत होत्या. त्यानें हे चंपूकाव्य शहाजीच्या सांगण्यावरून रचिले. यांत शहाजीचे गुणवर्णन आहे. जयरामाने शहाजीच्या प्रथम भेटीच्या वेळीं १२ नारळ शहाजीपुढे ठेवून आपल्याला १२ भाषा येतात म्हणून सांगितले. मग शहाजीने जयरामास आश्रय दिला व अनेक बक्षिसे दिली; जयरामाने गोवर्धनाचार्याच्या आर्यासारख्या आर्या रचिल्या. जयरामाने केलेला स्तुतिपर श्लोक संभाजी राजाच्या कारभाराने आपल्या मुद्रेत कोरविला. व्यंकोजी राजाने जयरामास, राधा-माधवविलासचपू ऐकल्यावर दर वर्षास १ हजार वराह होन देण्याची नेमणूक केली. व्यंकोजीबरोबर जयराम हा शैलमल्लिकार्जुनाच्या यात्रेस गेला होता.

शहाजीच्या राखेचा पुत्र कोयाजी हा संस्कृत, प्राकृत, नृत्य, गायन जाणणारा होता व अनेक शास्त्रांत निष्णात होता व त्याची मुलगी नायकीण नांवाची असून ती नृत्य गायन कलेत निष्णात

होती. तिच्या वस्तादजीची व जयरामाची मैत्री होती. जयराम हा संस्कृत भाषेवर फार प्रेम करी. प्राकृतांत कवित्व करणारांना तो "मर्कटे" म्हणे व संस्कृत कवींना सिंह म्हणे. जयरामाजें शहाजीच्या दरबारांतील प्राकृत कवींना वादांत अनेकदां जिंकिलें असें जयराम स्वतः सांगतो. जयराम शहाजीच्या दरबारी शक १५७५ पासून १५८० पर्यंत होता. चंपू काव्य शक १५८० च्या सुमारास झालें.

जयरामकविविरचित पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांत जयराम हा व्यंकोजीच्या दरबाराचें वर्णन करतो. "गवई, बजबय्ये, स्तुतिपाठक भाट, उत्तम नट आणि नर्तक हे सभेच्या पुढील अर्ध्या भागांत आपल्या स्थानी आसनांवर बसून त्याची स्तुति गात होते (८, ९, १० व ११)". "महाराज, ह्या मनुष्याकडे कृपादृष्टीनें पाहावें." असें भालदारांनीं प्रत्येकाचा नामोच्चार करून सांगितल्यावर त्या लोकसमुदायानें त्याला नमस्कार यथाक्रम केला. इतक्यांत द्वारपालानें येऊन सांगितलें कीं, हत्तीवर बसून जयरामकवि येत आहेत. तेव्हां राजाचे नेत्र हर्षानें प्रफुल्लित होऊन त्यानें आदर पूर्वक (लगवगीनें) पण्डितांसह सचिवाला त्वरेनें सामोरें पाठविलें. नंतर जयराम कवीनें त्यांच्यासह सभेमध्ये प्रवेश केला. (१२, १३, १४ व १५) तेव्हां एकोजी राजानें त्याच्या सन्मानार्थ उठून उभे राहून त्याला नमस्कार केला. आणि ज्याप्रमाणें विनयशील भरतानें श्रीरामचंद्रासंबंधी कुशल प्रश्न विचारले त्याप्रमाणें त्यानीं आपले वडील बंधु जें श्रीशिवाजीमहाराज यांच्यासंबंधी कुशल प्रश्न विचारले. कवीनें आधीं सर्व कुशल वृत्त सांगितलें. (१६ व १७) आणि तो म्हणाला "महाराज, देवश्रेष्ठ, जगत्प्रभु विष्णूच्या चरित्रासारखे असे आपले बंधु श्रीशिवाजीमहाराज यांचें चरित्र ऐका (१८) निष्कलंक कलंकी तरुणांचा (यवनांचा) नाश करील असें जें शास्त्रामध्ये

(पुराणांत) सांगितलेलें आहे तेंच आतां वर्णितों (१९). कारण त्या युद्धाचें कवींनीं पूर्वी यथाभूत (जसें झालें तसें) वर्णन केलें आहे. मीं सुद्धां त्यांच्या कृपेनें कांहीं ऐकून वर्णन केलें (२०). तें श्रवण करून महाराजाधिराज (शहाजी) सुद्धां पूर्वी संतुष्ट झाले. बेंगळूर नगरीं गौरीविलास नांवाच्या सभेत (दिवाणखान्यांत) आपणसुद्धां पूर्वार्ध आरंभापासून ऐकला. म्हणूनच आपण (पुढील चरित्र) ऐकण्याच्या उत्सुकतेने मला बोलाविलें (२१ व २२). पुढें पद्यें रचीत रचीत कांहीं वर्षांनीं मीं काव्यग्रंथ तयार केला व त्यांत सर्वांचा संग्रह केला (२३) तो हा सर्व आपण व राजवंशांतील इतर श्रेष्ठ पुरुषांनीं मोठ्या तल्लीनतेनें सुविस्तर ऐकला (२४)." यानंतर व्यंकोजी उत्तर करतो—

"पूर्वीचें चरित्र आम्हीं ऐकलें आहे. अलीकडचें आरंभापासून सांगावें. आपणास महाराजांचें दर्शन कसे घडलें? हल्लीं महाराज कोणत्या गडावर रहात आहेत? येथून तीन वर्षेपर्यंत आपण जें काय केलें तें सर्व ऐकण्याची आमची इच्छा आहे. आपण मोठें कवि आहां. (२५, २६ व २६।)।".

जयराम म्हणतो "मी बारा भाषांत काव्य रचितों (२७ पूर्ण). तेव्हां प्रथम मराठी भाषेत (त्यांचें चरित्र) वर्णिलें. येथून राजगडास जाऊन मी महाराजांचें दर्शन घेतलें (२८). त्यानंतर शिवाजी महाराजांनीं सुरत पुनः लुटली. त्याचें वर्णन मीं हिंदी व मराठी या दोन भाषांत केलें (२९). नंतर त्याच मोहिमेंत श्री त्रिंबक नांवाचा प्रख्यात पवित्र किल्ला आनंदानें हस्तगत केला (३०). त्याच्यामागून जसें पूर्वी श्रीकृष्णानें भागदत्त नगर (भागलपूर) लुटलें तसें शिवाजी महाराज कारंजा शहर लुटून आले. (३१) त्याचेंहि वर्णन मी मराठी व हिंदी या दोन भाषांत केलें. नंतर सह्याद्रीचें मस्तक जो बागलांच्या ताब्यांतील पूर्वी पृथ्वीवर अतिविख्यात पन्हाळा किल्ला

तो सुद्धां अत्यंत विपुल आणि उग्र अशा ताम्रांनीं (मोगलांनीं) घेऊन आपल्या ताब्यांत सुरक्षित ठेविला होता (३२ व ३३). तो त्यांच्यापासून महा बलवान् शिवाजी महाराजांनीं हां हां म्हणतां घेतला. त्यानंतर मधून मधून अलंग कुरंग, निंगलवाडी, येथे कडाक्याचे युद्ध झाले. अहिवंतगड, मार्कंडगड, रवळा जवळा नांवाचे सुंदर व अजिंक्य विल्ले देखील आपले वडील बंधु जे शिवाजी महाराज त्यांनीं काबीज केले (३४, ३५, ३६). त्याचप्रमाणे चामुंडगड, हरि-श्रंद्रगड, महिषगड आणि अडसरगड हे सुद्धां निकराने लडून घेतले (३७). नंतर जीवधन नांवाचा यवनांचा मोठा किल्ला त्यांचा प्राणभूत असा होता तो किल्लासुद्धां महाराजांनीं त्यांज-पासून घेतला (३८).

जन्हार नांवाचे कोळ्यांचे जे प्राचीन राज्य ते विक्रमशहापासून महाराजांनीं पराक्रमाने घेतले (३९). त्याचप्रमाणे सोमशहाचे रामनगर नांवाचे प्रख्यात राज्य शिवाचा अवतार जे शिवाजीमहाराज त्यांनीं सहज लीलने घेतले (४०). महाराजांनीं प्रत्येक गडास नवीन नांव दिले ती कथा प्रसंगाने पुढे सांगेन. याप्रमाणे मीं अल्पसे वर्णन केले ते आपण (महाराजांनीं) ऐकावे (४१ व ४१॥)."

“पन्हाळा नांवाचा आमच्या बादशहाचा अत्यंत विस्तीर्ण किल्ला बादशाहाशीं सख्य (तह) असतां हि (महाराजांनीं) कसा घेतला व कां घेतला? ज्याच्यावर धान्ये, वृक्ष, फळे, फळे, गाईचीं खिल्लारे, मीठ, तेल, गवत, नवे नवे नाना प्रकारचे सर्पण आहे; ज्याच्यावर सर्वत्र विहिरींच्या गोड पाण्याचे वैपुल्य आहे; जेथे मौल्यवान् टोलेजंग वाडे, घोड्यांच्या पागा, हत्तीखाने, लोकांचीं घरे यांच्या सुंदर रांगा झळकत आहेत; जेथील बाजारपेठ देखील इतकी विस्तीर्ण आहे कीं, ती एक दुसरा समुद्रच भासते. ज्याच्यावर चतुरंग सेनेसहित शेकडो सेनापती (सरदार) हि आहेत; जेथे सर्व

लेखक (चिटणीस) नागोजी पंडित (नागजित्) सर्वांचे वेतन लिहीत भालदारांसह सभोवतीं हिंडत असतो (४२ पूर्ण ४३, ४४, ४५, ४६ व ४७). ज्याच्यावरील पहारेकरी लोक मध्यरात्री जागरूक असतात आणि मोठी घोषणा करतात, शिंगे व घंटा (तास) यांचा मधून मधून निनाद करून आणि तटांच्या आंत व बाहेर हातांत शेंकडो लोक दिवट्या व मशाली घेऊन चांगले उजाडेपर्यंत जागत असतात, अशा प्रकारचा अत्यंत बलाढ्य असा हा गड, ज्याप्रमाणे गरुड अति दुरून झडप घालून सापास झटकन पकडतो त्याप्रमाणे क्षणार्धांत हस्तगत केला (४८, ४९ व ५०). तेव्हां एवढ्या ह्या कृत्याला दुष्कर असे कां म्हणूं नये? आणि हे अचाट कृत्य दाजीस्वामींनीं (शिवाजी महाराजांनीं) केले (५१). ती सर्व हकीकत मला प्रथम एकावयाची आहे. मागाहून दुसरे वृत्त सांगावे.” याप्रमाणे राजाने म्हटल्यावर त्या कवीने त्यास पन्हाळगडाचा (स्वारीचा) सर्व वृत्तांत आरंभापासून सविस्तर सांगितला. तो येणेप्रमाणे (५२).

“इंद्राच्या भीतीने दीर्घकाल समुद्रांत बुडून राहिलेल्या मैनाकाप्रमाणे त्या पन्हाळगडास अत्यंत दयाळू शिवाजीमहाराजांनीं धीर देऊन यवनरूपीं समुद्रांतून अशा प्रकारे वर काढले.” श्रीजय रामकविविरचित शिवचरितांतील पन्हाळगड ग्रहणाख्यानाचा पहिला अध्याय समाप्त.

यापुढील हकीगत आपल्या दृष्टीने अप्रकृत आहे आतां दुसऱ्या एका कवीकडे वळूं.

परमानंद काशीस गेला असतां ब्राह्मणांनीं विचारल्यावरून परमानंदाने हे शिवभारत सांगितले. यावेळीं शिवाजी हयातच होता. शिवाजीचे सर्व उल्लेख वर्तमानकालीन आहेत. परमानंद नेवासेचा रहिवासी व पुराणिक होता. बापचे नांव गोविंद. त्याने काशीस जाण्यापूर्वीच हे शिवभारत तयार केले होते. शिवाजीने परमानंदास आपले चरित्र वर्णन करण्यास आज्ञा केली होती.

शिवकालीं शिवाजीची कीर्ति काशीपर्यंत जाऊन तेथील हिंदुलोकांत त्याचे चरित्र जाणण्याची उत्कृष्ट इच्छा उत्पन्न झाली होती. तसेच शिवाजीच्या चरित्रावर शिवभारतासारखे प्रबंड व शिवराज प्रशस्तीसारखी छोटी काव्ये करण्याइतपत शिवाजीची कामगिरी त्याच्या हयर्तीतच वाढीस लागली होती. तुळजाभवानी व शंभुमहादेव यांस परमानंद विशेष प्रकारे नमन करतो. मालोजीची जहागीर पुणे प्रांती होती. तो दौलताबादच्या निजामशाहाचा मांडलिक होता. परमानंद ज्या उपमा देतो त्या उपमा चांगल्या व समर्पक असतात. (उ. अ. १, श्लो. ९७-९८) परमानंद आपल्यास "कर्वीन्द्र" म्हणवितो व शिवभारतास "अनुपुराण" म्हणून "शतसहस्रसंहिता" हि म्हणतो. त्याच्या मनांत महाभारताप्रमाणे हा ग्रंथ १ लक्ष करावयाचा होता. परंतु हल्ली सांपडलेला ग्रंथ फारच अल्प आहे. यांत १९८३ शकापर्यंत म्हणजे राजापूरची खंडणी घेतली व शृंगारपूर काबीज केले इतकेच शिवचरित्र आले आहे.

भातवडीच्या लढाईतील जयामुळे निजामशाहा, मलिकअंबर व शहाजीचे चुलत भाऊ याचा मत्सर करून लागले म्हणून शहाजीने निजामाची नौकरी सोडली असे परमानंद पुढील शहाजीचे स्थित्यंतर वर्णितो. ही माहिती तरी नवीन आहे.

इब्राहिम आदिलशहाने शहाजीस आपल्या दरबारी बोलावून नेले, शहाजीने आदिलशहास बरेच प्रांत मिळवून दिले. जिजाबाईला एकंदर ६ पुत्र झाले त्यांत संभाजी व शिवाजी एवढेच जगले ही एक निराळीच गोष्ट तो सांगतो. परमानंद हा शिवाजीला अवतारी पुरुष म्हणतो. तो शिवाजीस विष्णूचा अवतार म्हणतो तर पुढच्या लेखकांनी त्याला शंकरावतार म्हटले आहे. तो म्लेंच्छास दैत्य म्हणतो. त्यांच्यामुळे प्रायः क्षत्रिय नष्ट झाले. म्लेंच्छांच्या जुलुमाने पृथ्वी ब्रह्मदेवास शरण गेली.

ती म्हणते यज्ञ बंद पडले, ब्राह्मणसत्कार, वेदाध्ययन बंद झाले. धर्मनिर्वंध मोडले, म्लेंच्छ धर्म वृद्धि पावत आहे, सज्जनांचा छळ होत आहे, गोहत्या होते, साधूंचा व क्षत्रियांचा नाश होतो आहे. ब्रह्मदेवाने विष्णूची स्तुति केली, विष्णूने शहाजी जिजाईच्या पोटी अवतार घेण्याचे कबूल केले.

जन्म घेण्यापूर्वी विष्णूने जिजाबाईस आपले साक्षात् दर्शन दिले. शिवाजीचा जन्म झाल्यावर देवांनी नगारे वाजविले व सर्वांनी येऊन त्याचे स्वस्तिवाचन केले (श्री कृष्ण किंवा श्री राम जन्माचे पौराणिक वर्णन येथे हुवेहुब परमानंदाने वठविले आहे). क्षत्रियांच्या षष्ठिपूजनास नांगर, तरवार, धनुष्य, कार्तिकस्वामी, गणपति यांची पूजा करीत असे याच्या वर्णनावरून दिसते. सातव्या अध्यायांतील सर्व वर्णन रामायण व भागवतांतील राम कृष्ण यांच्या बाललीला वर्णनाची नकल आहे, पण ती चांगली साधली आहे.

दौलताबाद (निजामशाही) मोगलाने व आदिलशहाने घेण्याचा भिन्न भिन्न प्रयत्न एकाच वेळी केला पण मोगलाचा डाव साधला ही नवीन माहिती. मुसुलमानांना परमानंद असुरवंशी म्हणतो. शहाजीची निजामशाही सोडून आदिलशाहींत जाण्याची व ती सोडून पुन्हा निजामशाहींत जाण्याची दोन खेपांची माहिती नवीन आहे. शहाजीच्या मनांत स्वतंत्र स्वराज्य स्थापण्याचे होते व त्याने तशी खटपट केली पण मोगल व विजापूर यांच्या दोघांच्या रेढ्यामुळे ते निष्फळ झाले म्हणून यापुढे शिवाजीच्याकडून ती खटपट त्याने केली ही माहिती नवीन आहे. शहाजी बंगळूरस असतां शिकार, साधुसेवा, काव्यचर्चा, नृत्य, लष्करपहाणी, योगशास्त्र यांत आपला काळ घालवी. शहाजी काव्यपारंगत होता. शिवाजीला ७ व्या वर्षी मूळाक्षरे शिकविली. तो लेखनकर्मांत पारंगत झाला. शिवाजीवर १२ व्या वर्षी पुणे-

प्रांतांच्या जहागिरीचा अधिकार शहाजीने सोंपविला. शिवाजी अनेकविधानिपुण होता. राजनीति, पुराणे, श्रुति, स्मृति, भारतरामायण, शास्त्रे, काव्य, वस्तु, निरनिराळ्या भाषा, पद्य, लष्करी-विद्या वगैरे त्याला येत होते. परमानंद म्हणतो—प्रतिभेशिवाय काव्य उत्पन्न होत नाही. याने अशुभ चिन्हांचा उतारा बहुधा महाभारतांतून घेतला आहे. लढाईचे वर्णन परमानंद चांगले करतो.

खळद बेलसरची लढाई, शिरवळची लढाई, पुरंदरची लढाई शिवाजी व आदिलशहा यांच्यांत झालेली सविस्तर दिली आहे, हे वर्णन नवीन आहे. यांचा उल्लेख व थोडीशी माहिती फक्त दुसरी-कडे आली आहे. परमानंदाला तत्कालीन आदिलशाही, मोंगलाई, शिवाजीचे राज्य यांतील प्रसिद्ध व्यक्तींची ओळख चांगली असावी. निदान हे भारत रचतांना त्याला सरकारी कागदपत्रे तरी पहावयास मिळालीं असावीत, कारण तो अनेक सरदारांचीं प्रत्यक्ष नावेच देतो. हीं खरीं कां खोटीं हे ठरविण्यास प्रत्यंतर पुरावा पाहिजे; परमानंद महाभारतांतील व्यासवचने (म्हणी) देतो. (अ. १३ श्लो. १८). तसेच शुक्र, वरुण वगैरे राजनीतीहि उद्धृत करतो (अ. १६); आपल्या म्हणण्यास चांगलीं उदाहरणे देण्याचे परमानंदास साधले आहे. तसेच राजनीति व लोकव्यवहार कसा असावा हेहि तो मधून मधून देतो (अ. १३ आणि अ. १६). त्याला उत्कृष्ट उपमा साधतात. (अ. १३ श्लो. ८४-८७ व अ. १४ श्लो. ४-८); शहाजीची कैदेतून सुटका शिवाजीने व संभाजीने महाराष्ट्र व कर्नाटक या दोहोंकडे आदिलशहा-विरुद्ध एकदम चढाई केल्यामुळे लवकर झाली ही माहिती नवीन आहे; अल्ली आदिलशहानेच शिवाजीला जिवंत पकडून आणण्याची आज्ञा अफझलास केली व त्याप्रमाणे मनांत कपट ठेवून खान शिवाजीवर चालून आला होता हे परमानंद

स्पष्ट सांगतो. खानाने तुळजापूरच्या देवीचा अपमान केला, खानानेच प्रथम महाराजांवर वार केला व दगा दिला असे परमानंद सांगतो. मध्यान्ही हा खानाचा वध झाला. त्यानंतरचे सृष्टीचे वर्णन परमानंदाने रावणाच्या किंवा कंसाच्या वधानंतरच्या पौराणिक वर्णनावरहुकूम केले आहे. कोल्हापूरनजीकच्या रुस्तुम-जमान व शिवाजी यांच्यांतील युद्धाची इतकी साम्र हकीकत दुसरी-कडे आढळत नाही. शास्ताखानाचे सरदार (राय-बागीण यांत आहे) व त्याची मोहीम आणि उंबरखिंडीची लढाई ही माहिती भरपूर दिली आहे. उंबरखिंडीच्या लढाईचा काल व स्थल यांची माहिती तर अश्रुतपूर्व आहे. बखरकारांनी या लढाईचा अत्यंत घोटाळा केला होता. तोफांच्या लढायांत व आरमारांत फिरंग्यादि परकीय लोक निष्णात होते असे परमानंद सांगतो. शिवाजीने (अध्याय ३० श्लोक १-४) राजापुरास खणत्या लावून गांवांतील खंडणी वसूल केली होती. पन्हाळवेढा, शिंदी जोहराने घातलेला, यांतील लष्करी दृष्टीने दिलेली माहिती बखरींत आढळत नाही. सहाशे लोकांचे पायदळ घेऊन शिवाजी एके रात्री पहिल्या प्रहरीं पालखींत बसून पन्हाळ्याहून निसटून विशाळगडास गेला. त्या रात्री पाऊस पडत असल्याने व भवानीच्या मायेने शिंदीचे सैन्य गाफील झाले होते. विशाळगडास पूर्वीच जोहाराच्या एका तुकडीने वेढा दिला होता पण तो फोडून शिवाजी गडांत गेला. नंतर जोहाराने पाठलागासाठी पाठविलेला मसूद याने विशाळगडास येऊन व तेथील आपले पूर्वीचे सैन्य गोळा करून कडेकोट वेढा घातला. पण शिवाजीने सतत हल्ले करून मसूदास पिटाळून लावले व तो गेल्यानंतर पुणे प्रांतांत शास्ताखानाने धुमाकूळ घातल्याचे समजल्यावरून तो विशाळगड सोडून पुण्याकडे गेला. या संबंध प्रसंगांत बाजी प्रभूचे नांव कोठेहि आलेले नाही

हें आश्चर्य आहे. या प्रसंगांत आलेली पुष्कळशी माहिती आपल्याला आजपर्यंत माहित नव्हती. शृंगारपूर व पाली येथील संस्थानें शिवाजीनें ताब्यांत घेतलीं. येथपर्यंतच शिवभारतांत मजकूर आहे. पुढील अध्याय अर्धवटच बंद होऊन शिवभारत संपलें.

पवाडे लिहिण्याची चाल जुनीच होती. शिवाजीच्या काळांत तिला उत्तेजन मिळालें असावें एवढेंच तव्हे तर पवाडे रचण्यासाठीं कवींस माहिती दरबारनें पुरविली असावी असें दिसतें. त्याशिवाय प्रतापगडच्या उर्फ अफजुलखानवधाच्या पोवाड्यांत बऱ्याच व्यक्तींचा उल्लेख आला नसता. रा. भावे यांनीं या पवाड्याची कोणची प्रत पाहिली हें मला समजलें नाहीं. बहुतेकरून त्यांनीं शाळिग्रामी आवृत्ति ग्राह्य धरिलीसें दिसत आहे. कैलासवासी भावे यांस आधारग्रंथ देण्याचें इतिहास लेखकाचें कर्तव्य याची जाणीव अजीबाद नव्हती आणि त्यामुळे त्यांचीं विधानें तपासणें हें पुष्कळ जड जातें आणि त्यांत अभ्यासकाचा वेळ विनाकारण जातो. अफजुलखानाच्या वधाची जी प्रत कै. भावे यांच्यासमोर होती त्या प्रतींत या पवाड्याला पुष्कळच अर्वाचीन संस्कार झाला आहे असें दिसतें. हा पवाडा विविधज्ञानविस्तारांत दोनदां छापला गेला. विस्तारांतील पवाडा अधिक जुनाट दिसतो. व ज्या पुराव्यावरून हा पौवाडा अफजुलखान वधानंतर लिहिला गेला असें दिसत आहे तो पुरावा भावे यांनीं घेतलेल्या आवृत्तींत पुसटून टाकला गेला आहे.

प्रतापगडच्या युद्धाचा पौवाडा (वि. विस्तार) यांत पौवाडे गाणाऱ्या कवीला मुद्दाम बोलावून आणून पौवाडा रचावयास सांगितल्याचा उल्लेख आहे.

“वाडनें (जिजाबाईनें) शाहीर बोलाविला ॥
अग्नीनदास कवीश्वर ‘त्यानें कडाका गाईला ॥

दिला एक इनाम गांव इनाम गांव बक्षीस त्याला ॥
चढविले हाताला, लंगर सोन्याचे दोन ॥ भाग
मी राजाचें गाईन ॥ ११ ॥”

या पौवाड्यावरून केवळ पौवाडा रचण्याबद्दल गांव इनाम मिळत होते असें समजण्याचें कारण नाहीं. शाहीर व गारुडी यांच्यामध्ये आपणांस श्रोत्यानें किंवा यजमानानें कोणतेंहि पारितोषक देण्याच्या अगोदरच मोठें बक्षीसें दिल्याचें बोलून ते लागू करूं पहाण्याची संवय सुप्रसिद्धच आहे.

शिवकालीन राजाश्रयी वाङ्मयाचें स्वरूप वर दिलेंच आहे, आतां एकंदर वाङ्मयाचें वैशिष्ट्य दाखविण्यासाठीं थोडेसें लिहितों.

संस्कृत ग्रंथांचीं भाषांतरे करण्याचा काल शिवकालापूर्वीच सुरू झाला होता. मुक्तेश्वरानें महाभारताचें भाषांतर सुरू केलें त्यांत पूर्वीच्या भाषांतरकारांवर टीका आलेली आहे. ज्ञानेश्वरी व भागवताच्या दशमस्कंधावरील टीका यांस भाषांतरे म्हणतां येणार नाहीं तर स्वतंत्र ग्रंथच म्हटलें पाहिजे. तथापि या टीकाग्रंथांत व भाषांतरांत एक साम्य आहे तें म्हटलें म्हणजे आधारासाठीं एखादा ग्रंथ धरून लिहिणें हें होय. तथापि या कालांत जी स्वतंत्र ग्रंथरचना झाली तींत तुकारामाचे आख्यानेतर अभंग रामदासाच्या ग्रंथांतील आख्यानभाग सोडून इतर भाग यांस प्राधान्य दिलें पाहिजे. संतकवींनीं आपल्या ईश्वरविषयक भावना प्रगट करणें व भोंवतालची परिस्थिति लक्षांत आणून जे विचार येतील ते प्रगट करणें (धीट काव्य) यांस स्वतंत्र काव्यात्मक ग्रंथरचना म्हणतां येईल. याप्रकारची रचना संतकवींकडून बरीच झाली आहे. तसेंच लोलिंबराजानें रत्नकलेवर लिहिलेल्या शृंगारिक काव्यास स्वतंत्र काव्य म्हणतां येईल. तसेंच “अलिगोरी” सारखी कवितारचना झालीच आहे.

हा काळ संतकवींच्या स्वतंत्र ग्रंथरचनेच्या काळाचा तसाच भाषांतरोत्पत्तीच्या काळाचा

मध्यबिंदु आहे. भाषांतरें या कालानंतर वाढलेली दिसत आहेत व कवींची स्वहृदयप्रकाशक काव्य-रचना कमी होत गेलेली आहे. एका प्रकारच्या काव्याचा या कालानंतर उत्कर्ष झाला तर दुसऱ्या प्रकारच्या काव्यास उतार झाला पण दोन्ही प्रकारच्या ग्रंथांचा माध्याह्न काल शिवकालच होय. हा अत्यंत उत्पादक काल होता. या वेळचा वाङ्मय संभार किती प्रचंड आहे याचा बोध केवळ मार्गें दिलेल्या कविनामांवरून कांहीं अंशीं होईल पण पुरा होणार नाही. कित्येक संत-कवींनी जे ग्रंथ अगर काव्ये केलीं त्यांची यादीच फार मोठी होईल. अशांमध्ये शिवराम-स्वामी, तुकाराम, वामन व रामदास ही मंडळी येतील. पुष्कळदां ग्रंथ एकच असतो पण तो मोठा असतो. अशांमध्ये शिवकल्याणाच्या भागवताच्या दशमस्कंधावरील टीकेचें नांव घेतलें पाहिजे. या टीकेत जवळजवळ एक लक्ष ओंव्या आहेत म्हणजे हा ग्रंथच महाभारताहून मोठा होतो. या कालांतले सर्व वाङ्मय उपलब्ध झालें नाही एवढेंच नव्हे तर उपलब्ध झालेल्या वाङ्मयाचा शतांश देखील प्रसिद्ध झाला नाही असें म्हटलें तरी चालेल.

शिवाजीच्या काळांत झालेल्या वाङ्मयाचें व ज्या वातावरणांत हें वाङ्मय तयार झालें त्या वातावरणाचें प्रस्तुत प्रसंगीं दिल्याप्रमाणे अगदीं स्थूल अवलोकन केलें असतां हा वाङ्मयाच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचा काल होऊन गेला असें वाटल्याखेरीज रहात नाही.

वाङ्मयाच्या बाबतींत हा जो महत्त्वाचा काल आहे तो एकंदरीत महाराष्ट्राचा कर्तृत्वाचा काल होय. या कालांत महाराष्ट्रीय कर्ते पुरुष दक्षिणेच्या अगदीं टोंकांपर्यंत गेले होते आणि वाङ्मयाचे पुरस्कर्ते म्हणून ठाऊक झाले होते. शहाजी व व्यंकोजी हे संस्कृत कवींचे आश्रयदाते म्हणून प्रसिद्ध झाले होते. आणि शिवाजीनें उत्तरेकडील

हिंदी भाषेत कविता करणाऱ्या कवींसहि आश्रय दिला होता आणि त्यामुळे भोंसले घराण्याची वाङ्मयास आश्रय देणारे म्हणून कीर्ति दिल्ली-पासून रामेश्वरापर्यंत पसरली होती यांत शंका नाही. तथापि मराठी वाङ्मयाकडे पाहिलें तर मात्र हें वाङ्मय राजाश्रयाशिवायच वाढत होतें व याचें कारण शिवाजीचें औदासिन्य हें खास नव्हतें. संस्कृत कवी व हिंदी कवी यांच्यापार्शीं शिवाजी जर आश्रयदात्याप्रमाणें वागत होता तर मराठी संतकवींपार्शीं तो शिष्याप्रमाणें वागत होता आणि त्यांच्याकडून प्रशस्तीचे शब्द मिळविण्याऐवजीं शाबासकीचे शब्द मिळवीत होता, त्यामुळे संतकवींच्याकडे शिवाजी अगदीं निराळ्या दृष्टीनें पहात होता यांत शंका नाही. व शिवाजीची आपल्या देशांतील आणि भाषेतील ग्रंथकारां-विषयीं जीं लीन वृत्ति उत्पन्न झाली होती तिचें कारण राजाश्रयाविषयीं निस्पृहता हेंच प्राधान्यानें होतें असें म्हणतां येईल. संतकवींस राजाश्रय नको होता. या सर्व मंडळीस पोट होतेंच पण तें भिक्षेवर म्हणजे सार्वजनिक आश्रयानें भरत होतें. व जनता त्यांस सत्पुरुष म्हणून भिक्षा घालावयास तयार होती. ज्यांस आपण संतकवी म्हणत नाहीं तर केवळ कवी असें म्हणूं, अशांपैकीं वामनाकडे पाहिलें तरी तोच देखावा दृष्टीस पडतो. शिवाजीनें रामदासांस राज्य लिहून दिलें होतें व तें त्यांनीं परत केलें म्हणून कथा आहे, व रामदासांनीं जवळ जवळ शिवाजीच्या अंतकालापर्यंत आपल्या मठासहि कांहीं घेतलें नव्हतें. चाफळच्या उत्सवाला शिवाजी कांहीं वर्गणी देई तेवढीच, हें “चाफळ संस्थानचें उत्पन्न” या राजवाड्यांच्या लेखांत दाखविलेंच आहे (रामदास व रामदासी, वर्ष ३) म्हणजे मराठी कवींनीं तरी आपल्यापुरता राजाश्रयनिरपेक्ष संप्रदाय स्थापन केला होता. व वामन पंडित त्याच परंपरेंतच समाविष्ट झाला. राजे लोकांची प्रशंसा

करण्याकडे वामनपंडिताची बुद्धि वळण्याऐवजी ती यथार्थदीपिका लिहिण्याकडे वळली. त्याला राजदरबारी प्रशंसा मिळविण्याची आकांक्षा नसून संतमंडळी व इतर ग्रंथकार आणि वाचक वर्ग यांच्या कडूनच प्रशंसा मिळविण्याची आकांक्षा होती. प्रतिस्पर्धी म्हणून भोवतालच्या मंडळीकडे तो पहात नव्हता तर त्याच्या मनांत ज्ञानेश्वराशी स्पर्धा उत्पन्न होत होती. मोठे कवी पूर्वीच होऊन गेले; आतां स्पर्धा तरी कोणाशी करावयाची अशा भावनेने भट्टनारायण किंवा जगन्नाथराय हे ज्याप्रमाणे

“ काव्यालापसुभाषितव्यसनिनस्ते राजहंसा गताः।
ता गोष्ठ्यः क्षयमागता गुणलवलाभ्या न वाचः
सताम् ॥ सालंकाररसप्रसन्नमधुराकाराः कवीनां
गिरः । प्राप्ता नाशमयं तु भूमि बलये जीयात्
प्रबंधो महान् ॥

किंवा

“ दिगंते श्रूयन्ते मदमलिनगंडाः करटिनः
करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः ”
अशा तऱ्हेचे उद्गार काढीत होते त्याप्रमाणेच वामनाने काढले आहेत.

“ प्राकृतग्रंथकर्तारो ये तु वर्षशतात्पुरा
त्यक्तदेहास्तैर्यथोक्तं न तथा ज्ञानिनोऽधुना ”
हे उद्गार यथार्थ होते असे मात्र नाही. कारण एक ज्ञानेश्वर वगळला तर गीतेवर चांगले भाष्यकार याच वेळेस होऊन गेले, व या कालचे वाङ्मय जितके विस्तृत आहे तितके कोणत्याच काळचे नाही. तथापि वामनपंडितास बऱ्याच समकालीन लोकांची माहिती नसावी व बरीच मंडळी वामन पंडितानंतर विख्यात झाली असावी असे दिसते. तथापि वामनाच्या उद्गारांवरून एक गोष्ट मात्र दिसते आणि ती म्हटली म्हणजे “ज्ञानी” वर्गात तो प्राकृत ग्रंथकारांना घालतो ही होय. म्हणजे प्राकृत ग्रंथकारांस आपण कोठे तरी पुढे जात आहो ही भावना उत्पन्न होऊ लागली होती. व ती त्यांची भावना एका दृष्टीने यथार्थ होती.

जे मराठी वाङ्मय संतकवींचे होते त्यांत वारकरी संतकवि आणि रामदासी असे दोन मोठे भेद पडतात. वारकरी संप्रदायामध्येच शिवराम स्वामीची गणना करता येईल. हा ग्रंथकार जरी फार जाडा होऊन गेला तरी त्याच्यामध्ये रामदासासारखा निराळेपणा नाही. इतर संतकवि ज्ञानेश्वरापासून आलेले वळण गिरवीत होते तर रामदासांनी निराळ्या प्रकारचा उपक्रम केला होता. थोडक्या वेळांत त्यांनी इतके मठ उत्पन्न केले होते की, आजच्या अत्यंत कर्तृत्ववान अशा माणसांस देखील आश्चर्य वाटल्याखेरीज रहाणार नाही. शिवाजीने आपल्या राज्याची स्थापना केली, त्याच्यापूर्वी त्याला अगोदरच लहानसे राज्य बापाकडून मिळाले होते आणि कर्ती माणसे मिळाली होती. पण रामदासास सर्व नवीन सृष्टि तयार करावयाची होती. रामदासांच्या अनुयायांत पूर्वीच मठाधिपति असलेली मंडळी आली होती हे जयरामस्वामी, रंगनाथ स्वामी निगडीकर यांच्या उदाहरणांवरून सांगता येईल.

यावेळचे ग्रंथकार प्रवास पुष्कळ करीत होते असे दिसते. जयराम कवीने तंजावरपासून पन्हाळ्यापर्यंत प्रवास केल्याचे सांगितलेच आहे. वामनपंडिताने मोगलाईत बाल्य घालविले आणि पुढे काशीपासून मलयगिरीपर्यंत प्रवास केला, त्याची साक्ष त्यानेच दिली आहे. रामदासांनी बंगाल-पंजाबखेरीज सर्व हिंदुस्थानभर प्रवास केल्याचा पुरावा भरपूर आहेच (रामदास व रामदासी, वर्ष ३, अंक २). जयरामाचा बराच प्रवास मराठी फौजांच्याबरोबर झाला, तरी तशी गोष्ट रामदास व वामन यांची नाही. त्यांनी भिक्षेवर किंवा स्वखर्चानेच प्रवास केला असावा. तुकोबांनी फारसा प्रवास केला नाही. देहूपासून पंढरपूरपर्यंत ज्या वाऱ्या केल्या असतील तेवढ्याच. तीर्थाटने करण्याबद्दल रामदासांचा उपदेश आहे. यावरून या काळांत बौद्धिक चळवळीत पडलेला वर्ग

अल्पानुभवी मुळींच दिसत नाही. रामदासांच्या दासंबोधाकडे पाहिले असता त्यांत खोल मानस-शास्त्र दिसून येते आणि ते ग्रंथावरून घेतलेले दिसत नसून अनुभवाने तयार झालेले दिसते.

या काळांत ख्रिस्ती चळवळ होती व ती मराठी वाङ्मयात्पादनाकडे वळली होती; महानुवाभांचे वाङ्मय पूर्वीचे जरी बरेच होते तरी या काळांतहि बरेच झाले. महानुभावांचे उपदेश घेणारांत ब्राह्मण होतेच; व लिंगाईतांचे उपदेश घेणारांमध्येहि होते. असे ब्राह्मण रामदासांचेहि शिष्य होते असे दिसून येते. अशांमध्ये जयराम स्वामी वडगांवकर यांचे नांव प्रामुख्याने देता येईल.

कानडीतून मराठी भाषांतर करण्याची क्रिया होत होती याला पुरावा चंद्रात्मज रुद्र याचा आहे. एवंच या काळचे मराठी वाङ्मय अनेक ओघ मिळून वाढत होते.

शिवकालीन एकंदर वाङ्मयाचे वर्गीकरण करू लागल्यास त्यांत खालील प्रकार दिसून येतात—

(१) बखरींची रचना त्या वेळेस होत होती.

(२) ऐतिहासिक संस्कृत काव्यास सुरुवात झाली होती. म्हणजे कल्हणाच्या राजतरंगिणीनंतर ऐतिहासिक संस्कृत काव्य प्रथम महाराष्ट्रांतच उत्पन्न झाले होते. हे राजाश्रयाने उत्पन्न झाले होते.

(३) राजव्यवहारकोश तयार होऊन भाषेचे मुसुल्मानी स्वरूप काढून टाकून तिला संस्कृत भाषेचे पाठबळ देण्यासाठी निश्चित प्रयत्न झाला.

(४) मराठी भाषेतील ग्रंथांमध्ये संस्कृत शब्द जसेच्या तसे घेऊन भाषेला अगदी अर्वाचीन स्वरूप देण्यांत आले.

(५) मराठी काव्यामध्ये ज्याला परमार्थाचा गंध नाही असे लोलिंबराजाचे आपल्या रत्नकला नांव दिलेल्या मुसलमान बायकोबरोबर केलेले

विलासवर्णन करणारे अगदी स्वतंत्र शृंगारिक काव्य निर्माण झाले होते.

(६) महाभारत, रामायण, भागवत, योग-वासिष्ठ इत्यादि ग्रंथांची भाषांतरे झाली.

(७) मराठी शब्दकोशास सुरुवात झाली, ती जुन्या मराठीतील शब्दांचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी झाली.

(८) स्त्री कवयित्री झाल्या एवढेच नव्हे तर मठाधिपती झाल्या.

(९) अलिगोरिकल म्हणजे क्रियापरंपरा रूप-काने दाखविणारी कविता तयार होऊ लागली. उदाहरणार्थ—हरिदासांचे मनःश्रंद्रबोध हे काव्य सांगतां येईल.

(१०) महाराष्ट्राचे वैभव सर्व हिंदुस्थानाला कळवे म्हणून हिंदी व फारशी कवीनां देखील आश्रय देण्यांत आला.

(११) नाटके चालूच होती. नटांचा उल्लेख दासबोधांत देखील आला आहे. तुकारामानंदाचे नाटकरामायण हा एक प्रत्यक्ष ग्रंथ आहे.

(१२) पोंवाडे करण्याच्या कवीनां राजाश्रय मिळू लागला. अफजुलखानवधाचा पोंवाडा करण्यासाठी तर कवीस मुद्दाम पाचारण केले गेले.

(१३) भक्तिवाङ्मय तर जोरांत होते. या प्रकारचे अत्यंत श्रेष्ठ वाङ्मय उत्पन्न करण्याचे श्रेय तुकारामास आहे.

(१४) धर्मप्रचारास संघटित स्वरूप देण्याचा प्रयत्न अनेक मठ स्थापून रामदासांनी केला.

(१५) निदान पंचवीस ठिकाणी तरी मराठी वाङ्मय तयार होऊन ते स्थानिक लोकांच्या बोधासाठी वापरले जात होते. ज्या ठिकाणी वाङ्मय उत्पन्न होत होते ती ठिकाणे पुढे दिली आहेत—

(१६) लिंगायत पंथीयांना देखील आपल्यामध्ये समाविष्ट करून घेण्याचा प्रयत्न झाला.

ही सर्व लेखकांची नावे आणि त्यांची रहाण्याची स्थळे पहातां, मराठी वाङ्मयाच्या

इतिहासांत हा अत्यंत महत्त्वाचा काळ होऊन गेला असेच म्हणावे लागेल. इतके अनेक ग्रंथकार असलेला हल्लींच्या काळाखेरीज दुसरा काळ नाहीच. ग्रंथोत्पत्तीची ठिकाणे अनेक आहेत. पुणे जिल्हा तर मुख्य महत्त्वाचे ठिकाण होते असे म्हणण्यास हरकत नाही. निळोबा याच जिल्ह्यांतले. सर्व महाराष्ट्रभर एक तऱ्हेचे वातावरण उत्पन्न होण्यास निरनिराळ्या ठिकाणच्या कवींमध्ये एक दृष्टि पाहिजे ती उत्पन्न झाली होती; पण सहकार्य उत्पन्न झाले नव्हते. अन्योन्य परिचय होता किंवा नव्हता याविषयी फारशी शंका नाही. अनेक कवींचा रामदास—तुकारामांशी प्रत्यक्ष संबंध आला आहे. पंढरीस वान्या व्हावयाच्या निमित्ताने या संतकवींच्या एकमेकांशी ओळखी होतच होत्या; व रामदासांच्या शिष्य मंडळांनी जी कविता निर्माण केली तींत तर एकाच ठिकाणाहून स्फूर्ति उत्पन्न झालेली होती. संतकवींच्या प्रयत्नांत सदृश वातावरण उत्पन्न झाले, पण सहकार्य उत्पन्न झाले नाही हे, अनेक कवी एकच पुस्तक भाषांतराला घेत यावरून सिद्ध होते. त्यांच्यांत सांघिक कार्याची भावना असती तर वाङ्मयास यापेक्षा देखील निराळे स्वरूप आले असते. पुष्कळशा शक्तीचा अपव्यय झाला; वारकरी संप्रदाय हा वैयक्तिक प्रयत्न करणाऱ्या मंडळीचा संघ होता तर रामदासी संप्रदाय एकाच संघाच्या अनेक ठिकाणी एका तंत्राने चालणाऱ्या शाखा पसरवून पहात होते. वामनाचा व रामदासांचा परिचय असावा असे त्या दोघांविषयींच्या आख्यायिकांवरून वाटते. रामदास वामन पंडितांस “यमक्या वामन” म्हणत आणि पंडितास आपले समाधान करून घ्यावयासाठी दक्षिणेकडे जाण्यास रामदासांनीच सूचना केली. तुकारामबोवांवर वामनपंडिताने प्रशस्तीच लिहिली आहे. यावरून ही सर्व मंडळी एकमेकांस भेटत असावी आणि

यामुळे सर्वसामान्य असे वातावरण उत्पन्न झाले होते यांत शंका नाही. रामदासी मठांची व्यापकता रा. भावे (महाराष्ट्र सारस्वत पृ. १०६) येंप्रमाणे वर्णन करितात.—

“या सर्व मठांचे आदिपीठ चाफळ येथे श्री समर्थ रामदासस्वामी स्वतः हुजूर राहात. रामदासाचा पट्टशिष्य कल्याण याला सीना नदीच्या कांठी डोमगांव येथे मठ स्थापून दिला होना. क्रमाने दुसरा शिष्य उद्धव. नाही हे चुकले! वास्तविक पहातां, समर्थाचा पहिला शिष्य उद्धव. यास दोन मठ स्थापून दिले होते, एक गोदेच्या पूर्वेला टांकळी येथे व दुसरा गोदेच्या पश्चिमेस इंदूर येथे. हे इंदूर म्हणजे पेशव्यांनी आपल्या एका सरदाराची जेथे स्थापना केली ते उत्तर हिंदुस्थानांतले इंदूर नव्हे. हे इंदूर म्हणजे मोगलाईतले निजाम हैद्राबादेजवळचे इंदूर. कांहीं दिवस उद्धवाने या मठांत रहावे व कांहीं दिवस टांकळीच्या मठांत असावे अशी गुरुजींची त्यास अनुज्ञा असे. अहमदनगरजवळ दादेगांवास देवदास यास, वन्हाडांत कारंजे येथे बाळकराम यास, औरंगाबादेजवळ भालगांवास त्र्यंबक गोसावी यास असे मठ स्थापून दिले होते. तसेच काशीस रामचंद्र, रामेश्वरास हनुमान, गोमांतकांत गोविंद, सावंताच्या वाडीकडे संभुस्वामी या शिष्यांचे मठ होते. समुद्रकांठालाहि स्वामीचे मठ होते. दंडाराजपुरीवर त्रिंबक गगनीची नेमणूक केली होती. सुरतेकडे जनार्दन व द्वारकेकडे हरिस्वामी हे होते. नदीकांठ, कडेपठारे आणि डोंगरी ठिकाणे हींहि यांच्या मठस्थापनेतून सुटलीं नव्हतीं. श्रीशैल्य शिखरावर कोदंडरामाचा मठ, बंदीकेदारी दयाळाचा मठ, औढ्या पर्वतावर बह्याळाचा, सह्याद्रीच्या डोंगरांत अनंतबुवाचा असे अनेक मठ जिकडे तिकडे होते; याशिवाय नारायणबुवा चक्रपाणी, रायचूर प्रांतांतले सदाशिव, श्रीरंगपट्टणाकडे शंकर गोसावी, तेलंगणांत

शिवराम यांसारखे शिष्य सर्वत्र संचार करून आपल्या समर्थ स्वामींची सेवा योग्यपणे बजावीत ते निराळेच....कर्नाटक, तंजावर वगैरे प्रांतांत तर ही परंपरा फारच फैलावली होती. आपल्या भाषेतले रघुनाथ, आनंदतनय, गोसर्वाणंदन, माधव वगैरे अनेक चांगले कवी या तंजावरा-कडील रामदासी परंपरेतलेच आहेत.

शिवाजीच्या अगोदरच बखरी तयार होण्यास सुरवात झाली होती, तालिकोटच्या म्हणजे राक्षसतागडीच्या लढाईची बखर अशांचपैकी आहे; ही शिवकालापूर्वीची स्पष्ट दिसत आहे कांहीं बखरी शिवाजीच्यावेळीं तयार झाल्या असल्या पाहिजेत. आपणांस त्या उलब्ध नाहीत एवढेच. सभासदीबखर शिवाजीच्या काळानंतरची आहे. "दुर्लभा ज्या बखरी प्रसिद्ध आहेत त्या सर्वांत ९० किंवा ९९ कलमी बखर ही फार जुनी आहे ही प्रथम अरुणोदय वर्तमानपत्रांत व नंतर "भारत वर्षा"त छापिली गेली आहे. ही फार महत्त्वाची असून हिच्यानंतरच्या अनेक शिवचरित्रकारांनी हिचाच उपयोग केला आहे. हिची भाषा जुनी असून हिच्या शेवटी पुढील शेर आहे: सदरहू आख्यान नव्वद प्रकरणे पुण्यश्लोक राजा त्याची कथा दत्ताजीपंत वांकेनवीस ह्यांपासीं तपशीलवार लिहिली होती. त्यांपासून संकलित तालिका लेहून घेतली. अनाजी रंगनाथ मलकरे यांनी हस्ताक्षरे तालिका लिहिली असे. (भावे)" या उतान्यावरून याच्या पूर्वीची बखर होती हें उघड आहे आणि बखर कदाचित शिवकाली देखील लिहिली जाऊन शिवाजीच्या मृत्यूनंतर पुरी करण्यांत आली असावी. शिवाजीच्या काळच्या कांहीं बखरी स्काट वेरिंगला सांपडल्या होत्या त्या त्याच्या इतिहासांतील टीपांच्या भागांत त्याने उल्लेखिलेल्या आहेत, पण त्यांचा आज पत्ता नाही. त्या बखरी-वरून कांहीं तरी निराळी माहिती सांपडेल असा अजमास आहे. चार बखरी शिवाजीस सोयरा-

वाईने विषप्रयोग केला असे लिहितात म्हणून स्काट वेरिंग सांगतो. ते खरे असल्यास संभाजीच्या सावत्र आईस क्रूरपणाने मारण्याचे काम जितके गर्ह्य दिसते तितके दिसणार नाही. उलट त्याने न्यायच केला असे वाटेल संभाजीने भावास ठार मारले नाही, त्याच्या आईस ठार मारले हे लक्षांत घेण्याजोगे आहे. जर ती माहिती अजीबात खोटीच असेल तर मात्र ह्या बखरी संभाजीचे केवळ समर्थन करण्यासाठी संभाजीने लिहविल्या असतील अशी कल्पना करता येण्याजोगी आहे. येथे या वादाच्या प्रश्नांत शिरता येत नाही. शिवकाली कांहीं बखरी तयार होऊन त्यांचा आपणांस अजून पत्ता लागला नाही हें शक्य आहे हें दाखविण्यासाठी केलेले विवेचन पुरे आहे.

प्रकरण १२ व.

गीर्वाण वाङ्मयशास्त्र व मराठी ग्रंथकार

महाराष्ट्रीयानीं मराठीत कृति करतांना किंवा संस्कृत मधील विद्याग्रहण करतांना आपली गरज व अभिरुचि या दोन दृष्टींनीं ते जुन्या विद्येतील ग्राह्य भागाची निवड करीत होते. संस्कृतमधील विद्या त्यांनीं जशीच्यातशीच घेतली नाही. भाषांतर केवळ भाषांतर जसेऱ्यातसेच करावयाचे म्हणून केलीं नाहींत. आपणास काय हवे यासंबंधाची त्यांची अभिरुचि स्वतंत्र होती. व तीमुळे त्यांनीं भाषांतरासाठीं घेतलेल्या ग्रंथांचे भाषांतर करतांना हवे ते फेरफार केले. तसेच छंदःशास्त्र उपयोगितांना त्यांनीं हवे तेवढेच निवडले. त्यांनीं ते प्रथम घेतलेच नाही. बरेचसे वाङ्मय औव्या व अभंग इत्यादि छंदांत केले. मुक्तेश्वराच्या रामायणापासून अक्षरगणवृत्ते घेण्याचा सपाटा सुरू झाला. आणि तो घेण्याबरोबर संस्कृत छंदःशास्त्रावर देखील मराठीत ग्रंथकरणे भाग पडले. ज्ञानेश्वरापासून केवळ

अभंग व ओंव्या यांचीच रचना चालू होती असे नाही तर पदे सुद्धा चालू होती. तीं पदे अनेक प्रकारची दिसतात; व ज्याअर्थी त्या काळीं संगीत रत्नकार हा ग्रंथ झाला त्याअर्थी पदांचे पुष्कळच प्रकार उपलब्ध असले पाहिजेत. व हींच पदे अनेक भिन्न चालींवर म्हटलीं जात असतील पदांचे छंदःशास्त्र करण्याचा प्रयत्न सध्यां जो रा. पटवर्धन यांनीं केला त्याच्या पूर्वी तो झालाच नाही असे म्हटले तरी चालेल. निरंजनमाधवानें संस्कृत वृत्तांकडेसच लक्ष दिले आहे.

छंदःशास्त्रावर मराठींत ग्रंथ झाले. निरंजन माधवाचा ग्रंथ भावे यांनीं महाराष्ट्रकवींत प्रसिद्ध केला आहे (ग्रंथांक १४). या ग्रंथांत २६ वृत्तांचेच विवेचन आहे. मराठी वृत्ते अगदींच उपेक्षिली आहेत व संस्कृतमधील देखील मात्रागणवृत्ते उपेक्षिली आहेत.

मराठी कविता पदांमध्ये ज्ञानेश्वरकालापासून आजपर्यंत एकसारखी चालूच आहे. आणि जे वाङ्मय गाण्याकडे उपयोगिलें जावें असे ज्ञानेश्वरादिकांस वाटलें तें त्यांनीं पदांत रचलें आहे.

येथे प्रश्न असा उत्पन्न होतो कीं, संस्कृत अक्षरगणवृत्तांचा स्वीकार न करण्यांत त्यांची कांहीं काव्यपरीक्षणवृत्ति दिसत आहे काय? मला वाटते कीं दिसत आहे. कवितेच्या उत्कर्षासाठीं कवितेचे वृत्त सोपें असले पाहिजे. नाही तर वृत्तासाठीं रसापकर्ष होतो ही भावना पुष्कळच कवीनां होती व मराठी कवितेंत सौकर्याकडे लक्ष ठेवावें असा रामदासापूर्वीपासून उपदेश होता आणि छंदःशास्त्रावर लोकांनां बांधून टाकणारे ग्रंथ झाले नाहीत ही आनंदाचीच गोष्ट म्हटली पाहिजे. जर ग्रंथरचना सुरू झाली असती तर कालांतरानें पदांचे स्वरूप जाऊन त्यांचीं अक्षरगणवृत्ते देखील बनलीं असतीं.

संस्कृत छंदःशास्त्र आपल्या भाषेस लागू करतांना कांहीं मर्यादा ठेवल्या पाहिजेत याची जाणीव देखील मराठी कवींस झालेली आहे.

मराठी भाषेंत जी बोलण्याची प्रवृत्ति आहे तिला संस्कृत भाषेचे सर्व नियम लागू पडत नाहीत म्हणून मराठी कवींनीं संस्कृत छंदःशास्त्रापासून आपले संरक्षण करण्यासाठीं आपली लेखणी फिरविली आहे.

परशुरामकवीने गुरुचरित्राचे जें आर्याबद्ध रूपांतर केले त्यांत त्यानें मराठी छंदःशास्त्राच्या स्वातंत्र्यार्थ एक गोष्ट पुढे मांडली ती ही कीं, “पुढें अनुस्वार विसर्ग येतो। संयोग न्हस्वास गुरुत्व देतो।” हा वृत्तदर्पणी नियम नेहेमीच लागू पडेलसें नाही. पुष्कळदां पुढील अक्षर जोडाक्षर असूनहि पूर्वीच्या अक्षरास गुरुत्व देत नाही. परशुराम ग्रंथारंभीं म्हणतो—

“गणमात्रा भेद असे आर्याछंदासि जाणतीं ज्ञाते।
आतां भाषायोगें त्याग गुरुत्वास होत संज्ञा ते ॥
जोडाक्षर क्याख्यादि व्या—ह्या पर्यंत अक्षराप्राग्जे
अक्षरगुरु होतें परि तें लघु भाषापरत्वि हो साजे ॥
आणि क हि त्ये, म्ह न्हा, व्हा, व्हे, म्हा, म्ही,
आदिचें लघुच राही।

फोड करीन तयांची सादरता देऊनी मनि धरा ही ॥
इतक्या सख्या उग्या हो ! न व्याच चिमव्या
मित्या कुड्याचि नव्हा।

सुगुढ्या उण्या पित्याच्या कुरध्यापरि असुन द्या
सुध्या चिप व्हा ॥

न सुन्या वृत्ति तप्यांच्या सकप्यांच्या हृद्विष्या
उभ्या धि नव्या।

सदम्या पुन्या भल्यांनी दह्यासि
भक्ष न ये हृदय खत व्या ॥

कृष्णेंत न्हा नव्हेचि तुम्हांसि यमभय
तुम्ही सुखें स्वर्गी

नांदालचि म्हणत्ये अघ तस्कर
शिर उडवुनी सुस्कृत स्वर्गी”

परशुराम कवीच्या प्रस्तुत आर्यांकडे माझे लक्ष ओढण्याचें श्रेय, मुंबईचे मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचे एक उत्पादक रा. नारायण महादेव ब्राक्रे यांच्याकडे आहे.

प्रकरण १३ वे.

भाषांतरकार आणि त्यांचे मूळपरीक्षण

भाषांतरकार हा आपले काम करीत असतां कांहीं तरी चिकित्सातत्त्वे वापरीत असतो. तो जेव्हां भाषांतरासाठीं विवक्षित ग्रंथ घेतो तेव्हां तो आपली निवड करण्याची शक्ति उपयोगांत आणतो. व नंतर भाषांतरास घेतलेल्या काव्यांपैकीं कांहीं भाग भाषांतर करतो आणि कांहीं भाग सोडून देतो तेव्हां तो आपले परीक्षण व्यक्त करीत असतो. केवळ पुस्तक वाचून बरे वाईट मत व्यक्त करणें निराळें आणि मूळ कवीचे ग्रंथ घेऊन त्यांतील कोणता भाग लोकांच्या पुढें मांडणें अवश्य आहे हें ठरविणे निराळें. पहिल्या कृतींत परीक्षण होतें तें लेखकाच्या तात्कालिक भावनांप्रमाणें व्यक्त होतें. दुसऱ्या प्रसंगीं जें परीक्षण होतें त्यांत अधिक सहृदयता बाळगून त्याच्या काव्यांतील ग्राह्य भागाची निवडानिवड केलेली असते आणि या दृष्टीनें भाषांतरकाराचें भाषांतर अभ्यासयोग्य आहे. जुने कवी घेऊन त्यांच्या मूळ ग्रंथांची भाषांतराशीं तुलना करून काय फरक दिसतात ते नोंदून ठेवणें आणि ते फरक कां झाले यासंबंधाचा विचार करणें या तऱ्हेनें भाषांतरकारांच्या कृतींचा अभ्यास फारसा झाला नाही. काव्यसंग्रहकारांनीं मोरोपंताच्या कांहीं भागाचा जो अभ्यास केला त्याचें स्वरूप पुढें दाखविलेंच आहे. त्या अभ्यासदिशकेडे लक्ष ओढण्यासाठीं मी मार्गे एकदां जें लिहिलें आहे त्याचें अवतरण येथें करतो.

मराठी ग्रंथसमूह प्रचंड आहे, आणि त्याचा ऐतिहासिक अभ्यास झाला पाहिजे. या ऐतिहासिक अभ्यासाचीं अनेक स्वरूपे आहेत.

जो काळ फार जुना आहे त्या काळच्या सामाजिक स्थितीची माहिती मिळविण्यास कांहीं कवी उपयोगी पडतील. उदाहरणार्थ, ज्ञानेश्वरीवरून

महाराष्ट्राची सामाजिक स्थिति काढतां येईल. व तसा प्रयत्न झालेलाहि आहे.

पण जे कवी केवळ भाषांतरवजा काव्ये लिहितात. त्यांच्या काव्यग्रंथांचा अभ्यास कशासाठीं करावयाचा हा एक प्रश्न आहे. सकृत् दर्शनी असें वाटेल कीं, या अभ्यासाचें महत्त्वच नाही. कारण आपण ग्रंथ मूळांतूनच पहावे म्हणजे झालें. शिवाय श्लोकबद्ध भाषांतराची आज किंमत काय? मोरोपंताचें भाषांतर वाचावयाचें आणि दुर्बोध आर्यांचा अर्थ लावीत बसावयाचें ही तालीम कशासाठीं? मूळ महाभारत जर आज गद्यांत भाषांतरलें गेलें आहे तर तेंच आपण कां वाचूं नये? अर्थात हें म्हणणें अगदीं सयुक्तिक आहे. महाभारताची कथा परिचित करून घेण्याच्या दृष्टीनें मुक्तेश्वर, मोरोपंत यांची किंमत फार अल्प आहे. या काव्यवाङ्मयाचा उपयोग सामान्य जनतेस खरोखरच फार कमी होत जाणार. ज्याप्रमाणें एखादी नवी आवृत्ति निघाली म्हणजे जुनी आवृत्ति मार्गे पडते त्याप्रमाणेंच या भाषांतरांची कथा आहे. संशोधकांखेरीज इतरांस या वाङ्मयाचा उपयोग फार अल्प आहे.

तथापि संशोधकांनीं मात्र यावर परिश्रम करण्याजोगें आहे. उदाहरणार्थ, शिवलीलामृत घेतलें. हें पुस्तक ब्रह्मोत्तरखंडाचें रूपांतर आहे असें श्रीधर प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटीं बजावतो. पण आपण शिवलीलामृत आणि ब्रह्मोत्तरखंड हीं दोन पुस्तके ताडून पाहिलीं तर आपणांस दोहोंमध्ये बराच फरक आढळून येतो. बऱ्याचशा कथा त्यांत सदृश आहेत, अनुक्रम भिन्न आहेत, यांसाख्या स्थूल गोष्टी जर सोडून दिल्या तरी देखील लक्ष ओढणारे दुसरे अनेक फरक आढळून येतात. उदाहरणार्थ, शिवलीलामृतांत हरिहरांचा अभेद आहे असें मत वारंवार आणि आप्रहानें मांडण्यांत आलें आहे, असला आप्रह ब्रह्मोत्तरखंडांत नाही. त्याप्रमाणें मंत्र गुरुपासून घ्यावा. मंत्र

प्रत्यक्ष देवानें जरी दिला तरी गुरु हा केलाच पाहिजे इत्यादि मते शिवलीलामृतांत मांडली आहेत त्याचा मूळ ग्रंथांत पत्ता नाही. हे दोन्हीहि फरक समानस्थितिदर्शक आहेत. याप्रमाणें दुसरे फरक काढतां येतील. ते फरक करण्यांत कवीचा उद्देश काय होता; या तऱ्हेची चौकशी सुरू झाली म्हणजे त्या काळच्या बौद्धिक परिस्थितीवर प्रकाश पडेल; आणि असें अनेक कवींचें अध्ययन झालें म्हणजे ज्ञानेश्वराच्या कालापासून आतांपर्यंतचा वैचारिक इतिहास चांगल्या तऱ्हेने लिहितां येईल. ही अभ्यासाची दिशा उपेक्षणीय नाही, आणि मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास सुरू करूं इच्छणाऱ्यांनीं या दिशेनें अभ्यास करण्यास सुरुवात करावी असें आम्ही सुचवितों.

भाषांतरांच्या तौलनिक अभ्यासानें कविका-लीन सामाजिक स्थितीवर जास्त प्रकाश पडणार आहे तसाच कवीच्या मूलग्रंथविषयक कल्पनेवरहि प्रकाश पडणार आहे.

मराठी कवींनीं भाषांतरासाठीं कोणते संस्कृत ग्रंथ घेतले हे पहातां असें दिसेल कीं, त्यांनीं रामायण, महाभारत, भागवत या तीन ग्रंथांवर विशेष भर दिला आहे. कालिदासाच्या रघुवंश, कुमारसंभव आणि मेघदूत या काव्यांकडे त्यांनीं लक्ष दिलें नाही आणि यास कारणेहि आहेत. एक तर माहितीच्या दृष्टीनें हे दुय्यम प्रकारचे ग्रंथ आहेत. रघुवंशांत जें रामचरित्र आहे त्या चरित्राची रामविषयक सत्यासंबंधानें काय किंमत आहे अशी शंका त्यांस वाटणें स्वाभाविक आहे. याशिवाय भाषांतरकारांची काव्यदृष्टि संतकवीं-मध्ये वागत असलेलीच होती. तीमुळे कोटिक्रम आणि खल करणारें वाङ्मय त्यांनां रुचलें नाही. त्या दृष्टीचें साहित्यशास्त्रसमर्थन जरी रामदासांनीं केलें आहे तरी त्या दृष्टीची परंपरा मुक्तेश्वरपूर्व-कालापासून श्राधरापर्यंत अव्याहत होती यांत शंका नाही. मुक्तेश्वर हा एकनाथाचा नातु व

त्याला जरी वारकरी मंडळींत निश्चयानें घालतां येणार नाही तरी त्याची एकंदर काव्य विषयक दृष्टि एकनाथीय भावनांनीं तयार झाली यांत शंका नाही.

भाषांतर करणाऱ्या सर्व मराठी कवींची काव्यविषयक वृत्ति याचें प्रस्तुत ठिकाणीं विवेचन शक्य नाही. कारण तो फारच मोठा अभ्यास होईल. तथापि याविषयीं जी चर्चा अर्वाचीन लेखकांनीं केली आहे तिच्याकडे थोडेसें लक्ष ओढतो.

महाराष्ट्रीयार्थे काव्यपरीक्षण हा प्रकृत विषय आहे. महाराष्ट्रीय काव्याचें परीक्षण हा नाही, आणि यासाठीं महाराष्ट्रीयार्थी जेथे जेथे स्वभाषेतील किंवा अन्य भाषेतील काव्याचें परीक्षण केलें असेल तेथे तेथे व्यक्त केलेले विचार आपणांस येथें संग्राह्य आहेत. तथापि अनेक प्रसंगीं मनुष्य प्रत्येक विचार शब्द नीं व्यक्त करित नाही तर आपल्या कृतीनें आपले विचार व्यक्त करित असतो. मागे जें प्रकरण लिहिलें आहे त्यांत महाराष्ट्रीय कवींनीं आदरव्यक्ति भाषांतर व अनुकरण इत्यादि निरनिराळ्या तऱ्हांनीं व्यक्त केलेली अभिप्रायदर्शनपद्धति समाविष्ट केली आहे.

मराठी कवींनीं ज्या कवितेविषयीं विचार व्यक्त केले आहेत त्यांत त्यांनीं संस्कृत कवींच्या कृतीं-विषयी किंवाहुना कृतींच्या अंगांविषयीं जे विचार व्यक्त केले आहेत ते महत्त्वाचे आहेत.

भाषांतरांची परंपरा मुक्तेश्वराच्या अगोदरच्या कालापासून सुरू होते, व मुक्तेश्वर आपणापेक्षां जुन्या कवींच्या भाषांतरांवर टीका करतांना आपणांस दिसतो हें मागे दाखविलें आहेच.

भाषांतरकारांविषयीं प्रथम हें सांगितलें पाहिजे कीं, त्यांनीं आधारग्रंथ एकच धरला नसतो. संस्कृतमधील एका विषयावरील एकच ग्रंथ घेऊन त्याची प्रांतकृति करावी ही कल्पना मुक्तेश्वरास रुचली नाही. त्यानें रामायण लिहितांना वाल्मिकि रामायण किंवा अध्यात्म रामायण यांची

प्रतिकृति केली नाही तर रामायणाचा कथाभाग घेऊन जवळ जवळ स्वतंत्र रचना केली आहे व जे ध्यावयाचे ते अनेक ग्रंथांतून घेतले आहे. यासंबंधाने कै भावे यांची साक्ष येणेप्रमाणे आहे. “या ग्रंथांत आपल्या परिचयाच्या अनेक संस्कृत ग्रंथांतील कल्पनांचा कवीने वराच उपयोग करून घेतला आहे. कांहीं ठिकाणी तर जयदेवाच्या प्रसन्नराघवांतील, हनुमन्नाटकांतील व इतर संस्कृत ग्रंथांतील श्लोकांची भाषांतरे करूनच ती आपल्या ग्रंथांत योजिली आहेत.” (महाराष्ट्र सारस्वत पृ. १५०) या प्रकारच्या रूपांतरांत जो काव्यभाग कवीने घेतला त्याविषयीची कवीची अभिज्ञता व्यक्त होते व त्या भागापुरते मूळ आधारासाठी घेतलेल्या मुख्य ग्रंथापेक्षा जास्त सरस असं दुसऱ्या कोणी लिहिले आहे या विषयीचे कवीचे मत व्यक्त होते.

मुक्तेश्वरामध्ये जे स्वातंत्र्य दृष्टीस पडते ते सर्व मूळ ग्रंथावरील आपले मत व्यक्त करणारे नाही, किंवा सर्व दृष्टीने समर्थनीय देखील नाही. भाषांतर या दृष्टीने मुक्तेश्वराची प्रतिकृति आपण तपासू लागलो तर त्याचे कांहीं ठिकाणचे फरक असमर्थनीय होतात आणि स्वतंत्र काव्य या दृष्टीने पाहू लागलो तरी अर्वाचीनकालविषयक वर्णने प्राचीन कालांत घालण्याचा दोष तरी रहातोच.

मुक्तेश्वराने आपल्या भारतांत नवे काय घातले आहे या विषयाची चर्चा करतांना रा. पांगारकर म्हणतात.

“मुक्तेश्वराच्या वार्णीत जे अद्भुत ओज आहे त्याचे कारण सभोवारच्या परिस्थितीकडे व समाजघटनेकडे राष्ट्रीय अभिमानाने पाहण्याचे अद्भुत सामर्थ्य त्याच्या अंगी होते हे होय. हा विशेष लक्षांत ठेवला म्हणजे मुक्तेश्वर व मोरोपंत यांच्या भारतांची तुलना करता येते. मुक्तेश्वरी भारतांत पोर्तुगीज, इंग्रज, रूमशाम, हबशान, अर्बस्तान, पठाण, जावी लोक वगैरेंचा उल्लेख येतो. गोवध व

देवब्राह्मणावज्ञा करणाऱ्या म्लेंच्छांना आर्य राजांनी जिंकवे, अमात्यकोश जमवून किल्ले बांधावे, झुजारवळी यांचे संघ करून त्याने शत्रूंवर कोसळवे, शेतकीसाठी कालवे बांधावे, परद्वीपींच्या अमोव्यवस्ता घेऊन स्वदेशपरदेशांचा व्यापार वाढवावा वगैरे प्रकारे खऱ्या आर्य राजांचे वर्णन मुक्तेश्वरी भारतांत आहे. तालमीतल्या कुस्त्यांचे डावपेंच, भोजनशास्त्रांतल्या विविध चटण्या व भाज्यांची कृतीसह वर्णने, रात्र, प्रभातकाल, वर्षाकाल, राजा, प्रवळ मल्ल, तेजस्वी तपस्वी, रूपवती पतिव्रता, कुलटा निरुदकाचे पाट व गिरिकंदरे या सर्वांची अत्यंत ठसठशीत वर्णने मुक्तेश्वरी भारतांत येतात.” असे सांगून पुढे मोरोपंती भारताचे स्वरूप मुक्तेश्वरी भारताच्या स्वरूपापेक्षा निराळं आहे आणि मोरोपंत भारती वातावरण सोडून जात नाही. वगैरे गांधी रा. पांगारकरांनी सांगितलेल्या आहेत. भारतकथाकालीन वातावरण सोडून देऊन स्वकालीन गोष्टींचा उल्लेख करण्याविषयीचे मुक्तेश्वराविषयी जे विधान हरीभक्त प. पांगारकरांनी केले आहे तेच विधान शुभानंदाच्या महाभारताविषयी करता येईल. त्याने भारतीयुद्धांत भाग घेणाऱ्यांमध्ये चीनमधून एक वीर आणला आहे. व इंग्रज, फ्रेंच वगैरे “सप्तयवन” आणले आहेत. वरील प्रकारच्या फरकांमुळे कवीचे मूळ काव्याविषयीचे मत तर व्यक्त होत नाहीच. पण जे नवीनत्व घातले आहे ते देखील कालविपर्यास करणारे आहे त्याच्यायोगाने कलेचा उत्कर्ष होतो की, अपकर्ष होतो या वादांत आपणांस येथे पडण्याचे कारण नाही. तथापि मूळग्रंथास होताहोईतो चिकटून जेथे मूळग्रंथापेक्षा सुधारणा करण्याचे कार्य कवि करित असतो त्या प्रकारच्या उल्लेखांकडे आपणांस लक्ष दिले पाहिजे. व म्हणून आपणांस मुख्यतः मोरोपंताकडेसच लक्ष दिले पाहिजे. जातां जातां मुक्तेश्वराच्या माथी कालविपर्यासाचा गुन्हा

माण्यापूर्वी येथे हे सांगितले पाहिजे की, आडून साऱ्या संस्कृत कवींनी हा गुऱ्हा केला आहे. रघुवंशांत रघूचा दिग्विजय वर्णन करतांना कालिदास स्वकीय काळांतली हिंदुस्थानची राजकीय स्थिति वर्णितो आणि पारसीकांना जिंकल्याचे सांगतो, व ती देखील भूगोलविद्या बृहत्कथेतून घेतलेली दिसते. [कवीचा कालविपर्यास इतिहाससंशोधक इतका गृहीत धरतात की कवि जे वर्णितो ते वर्ण्यकालाचे चित्र न समजतां कविकालाचेच समजावयाचे असे ठरले आहे.]

मोरोपंताची कविता पेशवाईच्या अंतिमकालापासून महाराष्ट्रीय सुशिक्षित वर्गांत वरीच प्रिय झाली असल्यामुळे जवळजवळ अव्वल इंग्रजीच्या काळापासून तिच्यावर विचार होत आहे. आणि त्यावेळेस जे वादविवाद झाले त्या वादविवादांत बरीच मंडळी गुंतली गेली. मोरोपंताची कविता ही प्रसिद्ध लेखमाला निवृत्तमालेंत चालू असतां विविधज्ञानविस्तारांत प्रत्युत्तरात्मक लेखमाला सुरू होती. तिचे लेखक के. रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर होते असे समजते. त्यावेळेस मोरोपंताची व इतर मराठी कवींची कावता भाषांतरात्मक कितपत आहे आणि स्वतंत्र कितपत आहे हा वादाचा मुख्य विषय होता. त्यावेळेस जो गुंजीकरानीं उत्तरपक्ष केला त्यांतिल कांहीं भाग आपणांस विचारार्ह आहे.

विविधज्ञानविस्ताराच्या १८८० सालच्या मे-जून-जुलैच्या अंकांत गुंजीकरांनीं असे दाखविले आहे कीं मराठी कवींनीं कथासूत्रापेक्षां बरेच जास्त संस्कृत ग्रंथकारांपासून घेतले आहे तरी त्यांच्या कृतीला भाषांतर म्हणतां येणार नाही. कारण त्यांना भाषांतर करून यमकात्मक रचना करणे साधले नसते. ते केवळ भाषांतर नाहीच. संस्कृत ग्रंथांनीं अनुक्रम, विचार, कल्पना व अलंकार हीं अनेक ठिकाणीं घेतलीं आहेत पण त्यांत शब्दानुशब्द भाषांतर नाही असेहि अनेक उतारे

केवळ दाखविले आहे; पुढे गुंजीकर असे दाखवतात कीं मोरोपंतांनीं सप्तशती सारख्या पुस्तकांचे देखील भाषांतर करतांना नवीन अर्थालंकार घेतले आहेत, मूळ ग्रंथांत कांहीं एक आधार नसतां पंतांनीं कोठे कोठे कथानकाचा संदर्भ घेवा, संगति विघडून घेऊन स्वतःचा स्वतंत्र नजकूरहि घातला आहे. कांहीं ठिकाणीं मूळ ग्रंथांत दिसून येणाऱ्या विस्तारभीरुत्वाचाहि त्याग केला आहे. पण भगवद्गीतेसारख्या ग्रंथांचे मात्र भाषांतरच केले आहे "गीतेशिवाय दुसरे भाषांतर म्हटले म्हणजे शंकराचार्यकृत प्रश्नोत्तरमालिकेचे आहे. व पंतांनीं "रामगीते" चेहि भाषांतर केले आहे असे आमच्या एका मित्राचे म्हणणे आहे. ह्या तीन ग्रंथांशिवाय पंतांचा भाषांतररूप ग्रंथ आमच्या पाहण्यांत नाही. पंतांनीं "गीतेचे" भाषांतर कां केले या गोष्टीची उपपत्ती दुखव आहे असे नाही. ह्या अध्यात्माविषयक ग्रंथांत शब्दालंकारास व अर्थालंकारास मुळींच अवकाश नाही. तेव्हां पंतांस भाषांतर करणे हाच मार्ग पसंत पडला असावा. सप्तशतीमध्ये कथानकां अमल्यामुळे भाषांतर न करतां पंतांनीं आपल्या एकंदर काव्यसरणींचेच अनुकरण केले" गुंजीकरांचे हे विवरण आपणांस निराळ्याच तऱ्हेने विचार करण्याजोगे आहे. या लेखांत मोरोपंतांनीं मूलकवीच्या लेखाचे भाषांतर कोठे करावे आणि आपले कवितास्वातंत्र्य कोठे दाखवावे याविषयी आपली वृत्ति प्रगट केली आहे ती सामान्यपणे अशी मांडतां येईल जिथे कथासूत्रास प्राधान्य असेल तेथे पाहिजे तितके स्वातंत्र्य घ्यावे पण जेथे विचारसूत्राला प्राधान्य असेल तेथे विचाराचा अयकर्म होऊं नये म्हणून आपण आपली यमकाभिरुचे देखील आडवी येऊं देऊं नये. यावरून मोरोपंत आपल्या भाषांतरांत मूलाच्या रक्षणासाठीं मोठी काळजी घेत होता असे दिसून येत.

मनुष्य जेव्हां काव्याचे भाषांतर करतो त्याप्रसंगी जेव्हां मूळापासून कांहीं फेरफार आपल्या रूपांतरांत घालतो तेव्हां तो कांहीं फेरफारांत काव्यपरीक्षणात्मक तत्त्वे वापरतो; सर्वच फेरफारांत वापरीत नाहीं हे वरील विवेचनावरून दिसून येईल; व त्याबरोबरच मूळ व भाषांतर यांचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यास आपणांस काव्यविषयक किती तरी नवीन गोष्टी समजतात हे लक्षांत येईल; प्रकृत प्रसंग आपला चौकशीचा विषय मर्यादित आहे. आपणाला भाषांतर तपासतांना काव्यपरीक्षणात्मक विचार करून जे फेरफार केले असतील तेच लक्षांत घ्यावयाचे आहेत व मांडावयाचे आहेत.

मूळ कथेत काव्याच्याच दृष्टीने फेरफार करण्याचा संप्रदाय बराच जुना आहे. मूळ कथेतील कांहीं भाग बदलण्याची क्रिया व ती करतांना मूळ कवींवर आपला अभिप्राय व्यक्त करण्याची देखील क्रिया संस्कृत कवींनी केली आहे. उदाहरणार्थ वाल्मीकीने सीतेचा जो शोकपर्यवसायी शब्द केला तो भवभूतीला पसंत पडला नाही व त्याने “ भगवान् वाल्मीके, हाच तुझा काव्यार्थ काय ? ” असे उद्गार काढून सीता व राम यांची भेट करवून दिली आहे. पण मोरोपंत रसोत्पत्तीसाठी कथा बदलण्याइतके स्वातंत्र्य घेत होता असे दिसत नाही, तर संक्षेप कोठे द्यावा विस्तार कोठे करावा याविषयी आपला भिन्न अभिप्राय क्रियेने व्यक्त करीत आहे, तर कांहीं कथाप्रसंगानुसार आपले विचार व्यक्त करीत आहे. मूळ भारतीय वातावरणास चिकटून राहणाऱ्या मोरोपंताच्या ग्रंथाचे मूळ ग्रंथाशी परीक्षण मराठी भाषांतरतत्त्वे आणि भाषांतरकाराची काव्यपरीक्षणतत्त्वे उत्तम तऱ्हेने उजेडांत आणील यांत शका नाही.

मोरोपंतांनी आपले विचार महाभारताचे अवतरण करतांना जागोजाग व्यक्त केले आहेत त्याविषयी ह. भ. प. पांगारकर मोरोपंतांचे चरित्र

प्रकरण १५ यांत म्हणतात. “पंतांचे भारत वाचतांना मनोरंजनाबरोबर सदाचरणाचा बोध होऊन चित्त भक्तिरसांत वाहवते. गुरु, शिष्य, पिता, पुत्र, राजा, प्रजा, बंधु, मित्र, वगैरेंची श्रेष्ठ कर्तव्ये काय आहेत, शांति, क्षमा, दया, परोपकार, कुलीनत्व, सत्व, धैर्य इत्यादिकांपासून दुष्परिणाम काय आहेत; क्रोधादि षड्विपु, दुराग्रह, द्यूत कुसंगति, इत्यादिकांपासून दुष्परिणाम काय होतात यांसंबंधी आपले विचार कधी पात्रांच्या तोंडांत व कधी स्वतंत्रपणे अर्थांतरन्यासाच्या पादांत आर्याधीत किंवा आर्यंत सहस्रशः घातले आहेत ते सर्व एकत्र केले म्हणजे मोरोपंत समाजांतले केवढ्या दर्जाचे नीतिशिक्षक होते हे समजते.”

वरील गोष्टी भाषांतराची किंमत वाढवितात यांत शका नाही; पण यांत कवीचा मूळावर अभिप्राय व्यक्त होत नाही, यासाठी अभिप्राय स्पष्ट करणाऱ्या एका फरकाकडे लक्ष आढते.

कृष्णविजयांत श्रीकृष्णाचे चरित्र आहे. हे चरित्र लिहितांना मोरोपंतांनी आपल्यापुढे ठेवलेला मूळ ग्रंथ भागवत हाच होय. या चरित्रांत श्रीकृष्णपुत्र सांब हा दुर्योधनसुता लक्ष्मणा हिचे हरण करतो, आणि पुढे लग्न होते. असा कथाभाग आणला आहे त्या कथाप्रसंगी कौरवांच्या आणि यादवांच्या नायका एकेठिकाणी मिळून आपापल्या विवाहोत्सवकथा सांगतात असे दाखविले आहे. हा प्रसंग मोहक आहे, आणि या प्रसंगीच्या वर्णनास फार संक्षेप देऊन उपयोगी नाही असे मोरोपंतांचे मत झाल्यामुळे मुळांत जरी हा प्रसंग थोडक्यांत सांगितला आहे तरी मोरोपंतांनी त्याचे वर्णन सविस्तर दिले आहे. याविषयी पांगारकर म्हणतात “रुक्मिणी आपल्या विवाहाची कथा पहिल्यापासून मोठ्या आवडीने, अभिमानाने, मोकळेपणाने, आपल्या मैत्रिणींना सांगत आहे या मनोरम प्रसंगाचे गोड वर्णन करावयाला पंतासारख्या गृहसुखाची गोडी जाणणाऱ्या प्रेमळ

सुजनानेच हातीं लेखणी धरावी. वैदर्भीविवाहाची कथा मूळांत एकाच साध्या श्लोकांत आटपली आहे, पण प्रस्तुत ग्रंथ कृष्णचरित्रपर होय हें तारतम्य जाणून पंतांनीं येथे तिचा फार मार्मिकपणानें विस्तार केला आहे; व कृष्णविवाहाची गोष्ट उघडच रुक्मिणीला अधिक खरेपणानें स्वानुभवाच्या धिटार्डानें व उल्हासानें सांगतां येईल हा भाव मनांत आणून पंतांनी ती रुक्मिणी कडूनच वदविली आहे. रुक्मिणी आपल्या विश्वासाच्या मैत्रीणीच्या मंडळांत स्त्रीस्वभावाला अनुसरून अशा साध्या गोडसरस वाणीनें ता सांगत आहे." ही कथा येथें देण्याचें कारण नाहीं. [येथे दाखवावयाची गोष्ट हीच की पंतांनी येथें मूळ ग्रंथभागावर मत व्यक्त केले आहे मोरोपंतांस असें वाटलें कीं प्रस्तुत प्रसंगाचा उपयोग कवीस कसा करून घेतां येईल याविषयी मूळ ग्रंथकारास चांगली कल्पना आली नाहीं. येथें अर्थात मोरोपंतांनीं मूळ ग्रंथातील भागावर आपलें मत त्या ग्रंथाची अनुकृति करण्याचें नाकारून व्यक्त केले आहे. आपणांस भाषांतरांपासून काव्यपरीक्षण काढण्यास असलीच स्थळे शोधली पाहिजेत.]

मोरोपंतांनीं रूपांतर करतांना जे फरक केले त्यांचा विचार करतांना प्रथम मोरोपंताच्या महाभारतीय वृत्तीचा विचार केला पाहिजे.

महाभारत हा ग्रंथ असा आहे कीं तो पूर्वी बराच लहान होता आणि त्यांत अनेक गोष्टी पुढे घातल्या गेल्या जाऊन ग्रंथविस्तार झाला. निरनिराळ्या लोकांनीं आपापल्या हेतूसाठीं महाभारतांत आपल्या इच्छेला येईल तें घुसडावें हा प्रकार अनेक शतके चालू होता. त्यामुळे महाभारत हा ग्रंथ तीनदां जरी सपादिला गेला तरी मूळ कथाभाग आणि आंत घालावयाचीं आख्यानें व उपाख्यानें यांच्यामध्ये वर्णनकथनाच्या बाबतींत प्रमाणतत्त्वावलंबन राहिलें नाहीं. भाषांतरकारांपुढे हें वाङ्मय एकदमच पुढे राहिलें म्हणजे भाषांतरकारांला

प्रतिकृति करतांना प्रत्येक कथाभागाच्या लांबी-रुंदीविषयी विचारच केला पाहिजे. भाषांतरकाराला आपला ग्रंथ आकर्षक करावयाचा असतो. वाचक त्याचे परीक्षक असतात. ते मूळ ग्रंथाची प्रतिकृति मूळच्या प्रमाणांत झाली कीं नाहीं हें न पहातां आकर्षक झाली किंवा नाहीं हेंच पहाणार. मोरोपंतास यासाठीं भाषांतर आकर्षक करण्याची जरूर होती; व म्हणून मोरोपंतांनी संबंध भारताचा गोषवारा केला. पण त्यांनीं प्रत्येक भागांत संक्षेप सारखाच दिला नाहीं. मोरोपंत संक्षेप सारखाच देत गेले असते तर त्यांस केवळ भाषांतरकार म्हणतां आले असतें तथापि त्यांनीं संक्षेप निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळ्या प्रमाणानें दिला आहे तर कित्येक ठिकाणीं विस्तारहि केला आहे. आपल्या बदलानीं मोरोपंत आपलें महाभारताचें स्वरूप कसे असावें याविषयी मत व्यक्त करतात. काव्यसंग्रहाच्या सपादकांनीं मोरोपंताच्या महाभारतातील निरनिराळ्या भागांचा संक्षेप मूळाशीं ताडून पाहिला आहे. तो ताडून पहातांना त्यांनीं मोरोपंत हा केवळ भाषांतरकार नव्हता हेंच दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासाठीं त्यांनीं चर्चेत मोरोपंतांनीं नवीन अलंकार कोणते घातले वगैरे गोष्टींचाहि उहापोह केला आहे आपणांस विशेष लक्ष देण्याजोगा भाग म्हटला म्हणजे मूळ ग्रंथाच्या मांडणींत कोठें संक्षेप हवा होता, कोठें विस्तार हवा होता याविषयीचें मोरोपंतांचें त्यांच्या भाषांतरावरून व्यक्त होणारें मत हा आहे आणि यासाठीं काव्यसंग्रहाकारांच्या चर्चेतील तेवढ्याच भागाकडे आपण लक्ष देऊं. संक्षेपविस्तारविषयक विवेचन काव्यसंग्रहाकारांनीं महाभारताच्या प्रत्येक भागावर केलेलें नाहीं.

शल्यपर्वाचा रा. नारायण चिंतामण केळकर यांनीं वामन दाजी ओकांनीं घालून दिलेल्या तौलनिक पद्धतीनें चांगला अभ्यास केला आणि त्या अभ्यासाचें फल त्यांनीं आपल्या मोरोपंताच्या शल्यपर्वाच्या प्रस्तावनेंत दिलें आहे. त्यांनीं मोरोपंताचा संक्षेप विस्तार दाखविण्यासाठीं जें शल्यपर्वाचें मूळाशीं तुलना करणारें कोष्टक केले आहे तें पुढे देतो.

विषय	मोरोपती आर्या	मूळ श्लोक	मूळ अध्याय	मोरोपती अध्याय
घृतराष्ट्रमोह	१०	५५	२	अध्याय १ ला
घृतराष्ट्रविलाप	११	७०	२	
कौरवसैन्यपलायन	२	७१	४	
कृपाचार्यांचे भाषण	५	५१	४	
दुर्योधनाचे भाषण	२५	५२	५	
शल्य दुर्योधन संवाद	८	३०	६	
शल्यास सेनापत्या- भिषेक	१४	४६	७	अध्याय २ रा
व्यूहनिर्माण	८	४५	८	
संकुल युद्ध	२	४७	९	
"	४	६८	१०	
भीमसेन शल्य युद्ध	९	६३	११	
संकुल युद्ध	१५	७३	१२	
शल्ययुद्ध	८	४८	१३	
संकुल युद्ध	१२	४८	१४	
"	५	४३	१५	
शल्य व धर्म यांचे युद्ध	१६	६८	१६	
शल्यवध	२२	९१	१७	अध्याय ३ रा
संकुल युद्ध	१३	३०	१८	
"	१९	६९	१९	
शाल्ववध	५	२७	२०	
सात्यकी व कृतवर्म यांचे युद्ध	५	३७	२१	
संकुल युद्ध	४	४९	२२	
"	३	९२	२३	
"	३७	६६	२४	
"	१९	६३	२५	
दुर्योधनाचे पलायन घृतराष्ट्राच्या अकरा पुत्रांचा वध	५	४२	२६	
सुशर्म्याचा वध	२२	५७	२७	
शकुनी व उलूक यांचा वध	१२	६८	२८	
हृदप्रवेश	४८	१०५	२९	
एकूण	३८२	१६६७	२९	

अश्वमेधपर्व—या पर्वातील संक्षेपविस्तारावर भिडे व जोशी यांचा अभिप्राय येणेप्रमाणे आहे—

“मूळ व्यासकृतीचे अवलोकन केले असता, असे आढळते की, अध्यायसंख्येच्या मानाने शांतिपर्व अनुशासनपर्वाच्या दुप्पट आहे, व अनुशासनपर्वे अश्वमेधपर्वाच्या पावणेदोनपट आहे. परंतु पंतांच्या आर्याभारताचा सर्वच आखाडा निराळा. त्यांचा क्रम अगदी उलट; म्हणजे अश्वमेधपर्व अनुशासनपर्वाहून मोठे, व अनुशासनपर्व शांतिपर्वाहून मोठे! परंतु ज्या विशिष्ट धोरणावर कटाक्ष देऊन, पंतांनी आपल्या आर्याभारताची उभारणी केली, त्या धोरणाशी वरील प्रकार अगदी सुसंगत आहे. आर्याभारतांत पांडवांचा सरळ आटोपशीर इतिहास धावयाचा, मधून मधून बोधप्रद, रसाळ व मनोरंजक अशीं अवान्तर आख्याने समाविष्ट करावयाचीं व वेदांत, तत्त्वज्ञान नीति इत्यादी विषयां-संबंधीं गहन, लांबट व सामान्य जनांस कंटाळवाणे होणारे विवेचन साफ गाळावयाचे हे तत्त्व पंतांनी सतत आपल्या दृष्टीपुढे ठेविले होते. या मोरोपती बाण्याचाच वरील परिणाम होय. शांति व अनुशासन या पर्वांत पांडवांचा इतिहास फारच अल्प असून तीं पर्वे बहुतेक तात्त्विक विषयांनीच खचलेली आहेत; परंतु अश्वमेधपर्वांत धर्माच्या व अर्जुनाच्या चरित्रांतील महत्त्वाचा भाग आला असून, तात्त्विक विषयांचा विन्यास त्यामानाने फारच संकुचित आहे. तेव्हां आर्याभारतांत पंतांना घेण्यासारखा भाग शांतिपर्व व अनुशासनपर्व यांपेक्षा प्रस्तुत पर्वातच अधिक आहे व पंतांनी जो भाग या पर्वातून घेतला आहे, त्यांत फारसा संक्षेप केला नाही, इतकेच नाही तर ठिकाठिकाणी फारच रसाळ, समयोचित व आल्हादजनक वर्णनविस्तार केलेला आहे. यास्तव पंतांचे अश्वमेधपर्व उपरिनिर्दिष्ट दोन पर्वापेक्षां सहजच मोठे झाले आहे.”

मूळ व्यासकृत महाभारतांत या पर्वाचे ९२ अध्याय आहेत. पैकी, कृष्ण व धर्म यांचा तात्त्विक

संवाद(अध्याय ११-१५) अनुगीता (१६-१२, -
ब्राह्मणगीता, (२०-३४) व गुरुशिष्यसंवाद(३५)
१५) या गहन विषयांनी ४० अध्याय व्यापिले
आहेत. तेव्हा तेवढे अध्याय सोडून बाकीच्या
५२ अध्यायांवर पंतांनी चांगलीच विस्तृत टीका
केली आहे. मूळांतील वर्णन सार्धे, बोजड व
पाल्हाळिक असते; परंतु मोरोपंतांचे वर्णन खुबी-
दार अलंकारिक, टापटिपीचे व मोजक्या शब्दांत
विपुल अर्थ साठून राहिल अशा धाटाचे असते,
ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे मोरोपंतांनी
केलेल्या विस्ताराचे खरे स्वरूप लक्षांत येईल.
नुसत्या पद्यसंख्यांवरून संक्षेपविस्ताराविषयी
केलेले हिशोब बरोबर होणार नाहीत. कित्येक
वेळां एका मोरोपंतांनी गीतेचे संस्कृतांत भाषांतर
करावयाचे म्हटले तर अनुष्टुभ्र वृत्ताचे महाभार-
तांतील रचनापद्धतीचे तीनतीन चारचार श्लोक
बनवावे लागतील. तेव्हा पद्यसंख्येवरूनच संक्षेप-
विस्ताराविषयी केलेलीं विधाने अनेक वेळां भ्रामक
ठरण्याचा संभव आहे, हे उघड आहे.

आश्रमवासिक धर्म:-मोरोपंतांच्या या पर्वाचे
संपादन करण्याचे काम बाळकृष्ण अनंत भिडे
व दत्तात्रेय केशव जोशी यांनी केले. ते या पर्वा-
विषयी लिहितात "मूळ व्यासकृत महाभारतात
या पर्वात एकंदर ३९ अध्याय आहेत. यांत कोठेहि
उपाख्यानांच्या व तात्त्विक विषयांवरील लांबच
लांब ऊहापोहाच्या रूपाने विषयांतर झालेले
नसून, धृतराष्ट्राच्या चरित्रांतील वरील कलमांत
निर्दिष्ट केलेला कथाभाग विस्तारशः उतरलेला
आहे. या पर्वावरील पंतांची ही सप्ताध्यायात्मक
मराठी टीका चांगली विस्तृत आहे, व त्यांनी
मूळांतील कथाभाग कोठेहि वगळलेला नाही.
पर्वातील दरोबस्त कथाभाग धृतराष्ट्रपांडवांच्या
प्रत्यक्ष जीवनचरित्रांतीलच असल्यामुळे, पंतांनी
या ठिकाणी आपली संक्षेपाची कातर न चाल-
विता, विस्तारकलेचा स्वतंत्रतेने प्रयोग केला आहे."

मोरोपंती महाभारताच्या शेवटच्या तीन पर्वांचे
प्रसिद्धीकरण करतांना संपादक (भिडे व जोशी)
थोडेसे असंतुष्ट होऊन म्हणतात:-

"पंतांच्या संक्षेपकौशल्याचे आजपर्यंत टीका-
रांनी अनेक वेळां बरेच गोडवे गाडले आहेत.
परंतु आख्यानामागून आख्यानांचे निवळ नाम-
निर्देश करून त्यांना फांटा देणे यांत कौशल्य
कोठे आहे, हे आम्हांस समजत नाही. पांडव-
प्रताप पंतांनी अगदी विस्तृतपणे वर्णिला आहे.
मधून मधून एखादे हरिदासांस उपयोगी असे
चटकदार आख्यान आढळल्यास त्याचाहि त्यांनी
आदर करून विस्तार केलेला आढळतो. नल-
दमयंतीकथानक, रामायणकथा, उत्तंकाख्यान,
दुर्वासभिक्षा वगैरे कथानके या तऱ्हेची आहेत.
पांडवचरित्राशी निकट संबंध असणारी 'विदुर-
नीति', 'कणिकनीति', 'कृष्णनीति उर्फ भगव-
द्रीता', भीष्मानी केलेले 'धर्मकथन', 'उपगीता',
'अनुगीता', वगैरे सर्व प्रकरणे हरिदासोपयोगी
आख्याने सजविण्याच्या कामी नालायक व काव्य-
सरणीशी विसंगत म्हणून सोडून दिली आहेत, हे हि
त्यांच्या मूळ धोरणाला धरूनच आहे. प्रसंग प्रस्तुत
असतां हि पंतांनी कित्येक ठिकाणी ग्रंथविस्ता-
राला भिऊन संक्षेप केलेला आढळतो आणि अशा
स्थळीं ग्रंथसंक्षेप करण्याची त्यांची पद्धति जरा
मजेची आहे. उदाहरणार्थ, विराटपर्वात कर्णाने
द्रोणाचार्याची निंदा करून निष्कारण उपमर्द
केलेला आहे. त्या वेळचे कर्णाचे आत्मप्रौढीयुक्त
गरलकटुभाषण, पांच सहा आर्यांत मोठ्या सफा
ईने वठवून, पुढे पंत म्हणतात:-

खळकृत गुरुनिंदेते वर्णील कधी न विस्तरें सुकवी ॥
कीं ती श्रीगुरुभक्तिप्रेमामृत षादपांकुरा सुकवी ॥९॥
पण पांडवचरित्राच्या अखंड सूत्राच्या रोखाने
काव्यमार्ग आक्रमणाच्या पंतांनी आजूबाजूची
विस्तीर्ण स्थळे व गहनतत्त्वाच्या गुहा हीं टाळलीं,

यांबद्दल त्यांचे कौतुक करणे, म्हणजे महाराज-धानीचे सामग्र्याने चित्र चितारणाऱ्या चिताऱ्याने गहन अरण्ये, वन्य श्वापदे, साहरासारखी वाळवंटे किंवा एकमेकांत घोटाळणारे लहान मोठे बोळ ही चितारली नाहीत, म्हणून त्यांचे कौतुक करण्या-सारखेच तत्त्वदृष्टीला भासते.”

आतां मोरोपंताच्या कृष्ण विजयाच्याकडे वळू.

मोरोपंताच्या महाभारतांत संकोचविस्तार कसा काय झाला आहे याविषयी स्थूल विवेचन आतां-पर्यंत दिले आहे. आतां कांहीं विशिष्ट उदाहरणे घेऊन मोरोपंताच्या फरकांची समर्पकता व त्यां-वरून मोरोपंतांचे मूलग्रंथवैगुण्यविषयक मत लक्षांत घेऊं.

मोरोपंताच्या महाभारताचे जसे तौलनिक परी-क्षण झाले आहे तसेच त्यांच्या बृहद्दशमाचे म्हणजे कृष्णविजयाचे देखील वामन दाजी ओकांनी केले आहे. व त्यांनी भाषांतरकाराने मूळापासून केलेले फरक आपल्या आवृत्तीच्या टीपांत दाखविलेले आहेत. त्या टीपांच्या साहाय्याने पुढील विवेचन केले आहे.

(१) मथुरेवर जरासंध स्वारी करावयास येतो पण पराभव होऊन परत जातो जातांना त्यास “विजनवनीं तप करावे” किंवा भूमिधर गुहंत दडावे अशी इच्छा उत्पन्न होते. तथापि तो पुढे तसल्या इच्छेपासून परावृत्त होऊन पुन्हा कार्यास लागतो, असा कथाभाग आहे; तर पंताच्या मनाने त्यास पुन्हा कार्यप्रवृत्त होण्यास कोणी तरी प्रेरक झाले पाहिजे असे वाटले, म्हणून पंत जरा-संधास वनमार्गी कोणी तरी राजे भेटवितात. ते राजे जरासंधास—

हो सावध नृपरतना पुनरपि विजयार्थ सिद्ध हो करी यत्ना । आम्ही सर्व सहाय, प्रभु तूं, यादव वराक ते किती काय? ॥२९॥ कोण पराभव नाही पावत हे नीतिबुद्धिच्या भवनाही । आणावे स्वमनीच, व्याकुळ होतात पावतां श्रम नीचा ॥३०॥

येणेप्रमाणे उपदेश करतात असे मोरोपंतांनी स्वेच्छेने वर्णिले आहे.

(२) जेव्हां रुक्मिणीकडून ब्राह्मण कृष्णाकडे जातो तेव्हां आपण काय कामासाठी आला हा प्रश्न विचारतांना कृष्णाच्या व्याख्यानाचा मोरो-पंतांनी संकोच केला आहे.

(३) जरासंधाने रामकृष्ण ज्या पर्वतावर होते त्या पर्वताभोवती लाकडे जमवून आग लावून दिली त्यावेळेस रामकृष्णांच्या विषयी जो द्वेष जरासंधाच्या मनांत होता तो व्यक्त करण्यासाठी मूळपेक्षां वर्णन जास्त विस्तृत केले आहे.

(४) कृष्णाकडे संदेश पोचवून ब्राह्मण रुक्मि-णीस भेटण्यासाठी आला तेव्हां त्यास अरुणाची आणि कृष्णास सूर्याची व रुक्मिणीस नलिनीची उपमा दिली आहे. ही उपमा साधीच आहे पण हा प्रसंग मोरोपंताच्या दृष्टीने अधिक काव्ययुक्त वर्णन करण्याजोगा होता व या प्रसंगी मूळ ग्रंथाने तशी उपमा दिली नाही हे व्यंग आहे असे मोरो-पंतास वाटत असावे.

(५) कृष्ण रुक्मिणीला रथांत घेऊस जातो, विदर्भसैन्य युद्धतत्पर होते अशा प्रसंगी कृष्ण रुक्मिणीस धीर उत्पन्न होण्यासाठी आपल्या सैन्याचे शौर्य व मोठेपणा सविस्तर वर्णन करतो हे सविस्तर वर्णन मुळांत नाही म्हणून मोरो-पंतांनी वाढविले आहे.

(६) रुक्मिणीच्या उदरीं मदन जन्मला, त्या प्रद्युम्नास शंवर आकाशमार्गाने जन्मल्याबरोबर उचळून नेतो. हा प्रसंग उपमागौरवास लायक आहे असे मोरोपंतास वाटून त्यांनी या प्रसंगी “जैसा कीं मृगशावकास पळवी भक्षावया लांडगा” अशी उपमा दिली आहे. म्हणजे याप्रसंगी उपमा खर्ची न घालण्यांत मूळ ग्रंथकाराने चूक केली असेच मोरोपंतास वाटत होते.

(७) जेथे मूल ग्रंथातील वर्णन मोरोपंताच्या वर्णनापुढे अगदीं फिके वाटते असे एक स्थल

कै. वामन दाजी ओक दाखवून देतात. ते म्हटलें म्हणजे जेव्हां प्रद्युम्नाची आणि रुक्मिणीची भेट होते तो प्रसंग होय. मोरोपंतांनी या प्रसंगी मूळ अगदीच बाजूला ठेवून आपल्या अभिरुचीप्रमाणें वर्णन केले आहे. हा प्रसंग पुढीलप्रमाणें मोरोपंत वर्णितः -

रुक्मिणी

म्हणे “ हा कोण श्री यदुपतिसम श्री नरमणी
गमे या पुत्रास प्रसवलि नराची नरमणी ॥
अशा रत्नाची जी खनि जनि तिचा धन्य कुसवा
स्वये याचें वृत्त प्रियसाखि पुसा गे न पुसवा ॥
या लावण्यांबुवीला

अनुसरलि असे जी अनन्या नईचें ।
पत्नीचें भाग्य लोकीं

अतुलसुकृत जे मोजवे तें न ईचें ॥
ती धन्या होय ऐसे

विमळ उपजलें रत्न ऐशा कुशीला ।
न स्पर्शनी तुला वा

रुचिरतरतनो दृष्टि जी कीं कुशीला ॥
माझाही पहिला अनिर्दश शिशू नेला स्वगेहांतुनी
दैवें हारपला अनर्घ्य सुमणी जैसा पडे हातुनी ।
तो जीवंत असेल शंकरदयाधात्री निजांकी जरी
वाटे बुद्धिस येवढाचि सुवयें झाला असावा तरी ॥

याच्यापुढें आणखी चार श्लोकांत रुक्मिणीचें
भाषण पुरें होतें. एवंच हा प्रसंग सविस्तर वर्णन
करण्याजोगा आहे असें मोरोपंतास वाटलें.

रुक्मिणीच्या मनाला याप्रसंगी जें काय वाटलें,
किंबहुना जी शंका उत्पन्न झाली ती निवारण
करण्यासाठीं कोणी तरी यावयासच पाहिजे होता.
तसा कथेंत आला. कृष्ण “विश्वसाक्षी” होता
त्यास सर्व “कळ न परि तो वदे.” तेव्हां नारद
आला आणि त्यानें सत्य सांगितलें असें मूळांत
वर्णन आहे. पण मोरोपंताच्या मते नारदाचे,
सविस्तर वर्णन हवें होतें; तो नारद होता एवढेंच

सांगणें पुरेसें नव्हतें म्हणून मोरोपंतांनीं ‘जो
लोकान्त्रितयीं फिरे’” वगैरे वर्णन केले आहे.

कृष्णविजयाच्या उत्तरार्धातील पहिल्या थोड्या
पानांत हीं फरकाचीं उदाहरणें सांपडतात, व
असे फरक जागोजाग दिसत आहेत. आज आप-
णांस वाचतांना असे वाटतें कीं, मोरोपंतांनीं हे
केलेले फरक योग्य आहेत आणि यावरून मोरो-
पंतांस मूळ ग्रंथांतील अनेक स्थळांची सौंदर्य-
दृष्टीनें अपूर्णता भासत होती हें उघड आहे
मोरोपंतांचें काम केवळ मूळ ठिकाणची अपूर्णता
शोधावयाची एवढेंच नव्हतें. ती अपूर्णता जर
त्यांनीं वारंवार दाखवून दिली असती तर तो
भागवताचें काव्यदृष्टीनें परीक्षण करणारा
ग्रंथच झाला असता. पण मोरोपंतांचें कार्य
केवळ मूलकृतिपरीक्षण नसून नवकृति-
करण हें होतें. काव्यपरीक्षणाच्या पुढची कृति
त्यास करावयाची होती. कल्पना करा कीं एका
इमारतीप्रमाणें दुसरी एक इमारत बांधली आहे.
दुसरी इमारत बांधतांना स्थूलपणें जरी दोन्ही
सारख्याच दिसल्या तरी पहिली व नंतरची या
दोन्ही इमारतींत पुष्कळ फरक आहे. अशा वेळेस
दुसरी इमारत बांधणाऱ्या मनुष्यास पहिल्या इमा-
रतीवर केवळ टोकाच करावयाची नसते तर
त्याच्या दृष्टीनें जे दोष असतील ते नवीन इमा-
रतींत टाळावयाचे असतात. या एका दृष्टीनें
तो काम करतांना आपलें वास्तुपरीक्षणशास्त्र
वापरीत असतो. तो प्रत्येक फरक करतो तो
मूळांतील दोष आहे असें वाटूनच करित
नसतो, तर त्यास निराळ्या गरजांची जाणीव
असते म्हणून तो कांहीं फरक करतो तर कांहीं
प्रत्यक्ष सौंदर्यविषयक सुधारणाच असतात. भाषां-
तरकराचेंहि तसेच आहे. तो कांहीं फरक
निराळ्या जनतेला विषय समजावून घाव-
याचा म्हणून करतो तर कांहीं फरक काव्य
अधिक सुंदर करण्यासाठीं करतो. आणि यासाठीं

भाषांतरांतील फरकांचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता आहे.

दुसरी इमारत बांधणारा किंवा भाषांतर करणारा हे दोघेहि मूळ कृतीचे टीकाकार आहेत पण ते बेजबाबदार टीकाकार नाहीत तर ते आपणाला कृति करावी लागणार आहे तर आपणांस मूळ कसे सुधारतां येईल म्हणून विधायक विचार करणारे टीकाकार आहेत हे लक्षांत ठेवले पाहिजे. मोरोपंतांनी जे फरक केले आहेत त्यांवरून त्यांचे काव्यविवेचकत्व चांगलेच दिसून येते. वर दिलेल्या उदाहरणांत जीं तत्वे दिसून येतात तीं येणेप्रमाणे.—

(१) जेव्हां मनुष्य आपला बेत बदलतो आणि निराशेच्या क्षोभास दूर सारतो तेव्हां त्यास कर्तृत्वास प्रेरणा कशी झाली हे समजावून दिले पाहिजे.

(२) कृष्णास जेव्हां रुक्मिणीचा निरोप कळवावयाचा होता तेव्हां वाचक तो निरोप ऐकण्यासाठीं उासुक असतो आणि यासाठीं निरोप घेऊन येणाऱ्या मनुष्याच्या स्वास्थ्याच्या चौकशीचे व्याख्यान उपयोगी नाही.

(३) नववधू नवव्यावरोवर जात असतां व त्यांत नवव्यावर संकट आले आणि ते आपल्यामुळे आले अशी भीति तिच्या मनांत वाटत असतां तिला धीर आणि नवव्यावर विश्वास ही उत्पन्न होण्यासाठीं कांहीं तरी नवव्याने सांगितले पाहिजे. पण ते बढाईचे सांगून उपयोगी नाही, यासाठीं कृष्णाने यादवदळाच्या शौर्याचे वर्णन सविस्तर करणे अवश्य आहे.

(४) ब्राह्मण रुक्मिणीस येऊन भेटतो तेव्हां त्याच्या आगमनाने तिला उल्लास उत्पन्न होतो त्या प्रसंगी उपमायुक्त वर्णन करण्यास कवीने चुकू नये.

(५) नूतन जन्म पावलेल्या बाळकाचे हरण होते तेव्हां तोहि प्रसंग उपमाई आहे.

(६) आईला आपले नष्ट झालेले बालक दिसते पण त्यास ती एकदम ओळखीत नाही पण तिच्या संदेह उत्पन्न होतो तेव्हां तो प्रसंग विशेष कौशल्याने आणि विस्ताराने वर्णन करण्याजोगा आहे.

(७) जेव्हां नारदासारख्याच्या वचनाने आई अगदी अपरिचित तरुणाचा आपला मुलगा म्हणून स्वीकार करते तेव्हां नारदाचे महत्त्व विशेष सविस्तर वर्णिले पाहिजे.

येणेप्रमाणे मूळग्रंथाचे मोरोपंतांकडून परीक्षण होऊन त्यांनी आपला कृष्णविजय लिहिला हे स्पष्टच आहे.

मराठीतील भाषांतरे पुष्कळच आहेत आणि त्या भाषांतरांत कवीचे मूळग्रंथावर परीक्षण दिसून येते. भाषांतरांतील भेदस्थळे गोळा केली म्हणजे भाषांतरकारांची मूळग्रंथविषयक नते कळतात. भारत, भागवत, रामायण हे ग्रंथ मोठाले आहेत, त्यांत प्रसंग अनेक आणि अत्यंत विविध आहेत आणि त्यांपैकीं अनेक प्रसंगी भाषांतरकारांना मूळग्रंथांतील वर्णन अपूर्व किंवा कमी सरस वाटून त्यांनी आपापल्या मतीने फरक केले आहेत. यांचा जसजसा जास्त अभ्यास होईल तसतसे भाषांतरकारांचे मूळग्रंथपरीक्षण अधिक स्पष्ट होईल. ते परीक्षण आज अत्यंत व्यापकपणे करण्यास अवकाश नाही, तथापि मोरोपंतांच्या ग्रंथांतील फार थोड्या पानांच्या तौलनिक अवलोकनावरून एवढे तरी खात्रीने पटते कीं मोरोपंतांची काव्यभिरुचि उच्च तऱ्हेची होती. हाताशी घेतलेला ग्रंथ काव्यदृष्टीने निर्दोष नाही तर त्यांत सुधारणेस अवकाश पुष्कळ आहे याची मोरोपंतांस चांगलीच जाणीव होती, आणि काव्यपरीक्षणाच्या इतिहासांत भाषांतरकर्त्यांनी दाखविलेले काव्यपरीक्षण ही मोठी महत्त्वाची बाब आहे.

प्रकरण १४ वे. चरित्रकार

भाषांतरकार मूळाचा स्वीकार करून किंवा त्याग करून किंवा संक्षेपविस्तार करून आधार-ग्रंथाविषयी आपले काव्यपरीक्षण कसे व्यक्त करतात हे मागे दाखविलेच आहे. या विवेचनामुळे कवींनी काव्यपरीक्षणशक्ति वापरल्याचे आपणांस दिसून येईल. आतां चरित्रकारांनी चरित्राविषय होणाऱ्या व्यक्तीच्या ग्रंथाविषयी कितपत परीक्षणवृत्ति दाखविली आहे हे पाहू. संतचरित्रांचे वाङ्मय मराठीत सपाटून आहे हे पुढील आढाव्यावरून लक्षांत येईल.

मराठी संतकवींचे चरित्रकार कांहीं उपयुक्त काव्यचर्चा करीत असतील अशा अपेक्षेनें जर आपण त्यांचे काव्यग्रंथ चाळू लागलों तर मात्र निराशा होईल. चरित्रकारांचे संत म्हणून व्यक्तींकडे लक्ष होतें, आणि अनेक चरित्रकार त्यांच्या ग्रंथाविषयी कांहींच उल्लेख करीत नाहीत. किंबहुना त्या व्यक्ती त्या चरित्रकारांस लेखक म्हणून ठाऊक नसून संत किंवा भक्त म्हणूनच ठाऊक होत्या असें दिसते. संतकवींचे सिंहावलोकन करणारा मोरोपंत हा कवि होता, व ज्याची काव्याभिरुचि प्रतिष्ठित प्रकारची होती असा गृहस्थ होता पण त्याच्या सन्मणिमालेत देखील निश्चित काव्यमार्मिकता कोठेच दिसत नाही, सर्वांचीच स्तुति करावी, प्रत्येकास कसले तरी पदक बक्षीस द्यावे अशी सन्माणिभाषेत मोरोपंतांची वृत्ति दिसते. फरक एवढाच कीं हे करतांना त्याची वृत्ति शाबासकी देणाराची नसून आदर व्यक्त करणाराची होती. पुष्कळ प्रसंगीं व्यक्तींचे जे गुणवर्णन होतें ते विशिष्ट यमक साधण्यासाठीच होत असल्यामुळे वैशिष्ट्यशोधक पहाणी मोरोपंताकडून मुळीच झाली नाही हे सविस्तर पुढल्या प्रकरणांत दाखविले जाईलच. प्रत्येक कवीवर दुसऱ्या कवीने काय लिहिले आहे हे

माझे पहाणे झाले नाही. आणि झाडून सारे वाङ्मय वाचून झाले नाही. प्रत्येक कवीवर काय वाङ्मय आहे याची यादी आज असती किंवा अर्वाचीन चरित्रकारांनी प्रत्येक कवीवर ग्रंथ लिहितांना दुसऱ्या कवींनी त्याविषयी काय म्हटले आहे याची सविस्तर माहिती दिली असती तर माझे काम बरेच सोपे झाले असते. आजगांवकरांनी आपली चरित्रे लिहितांना कोठून काय घेतले हे सरळ सांगितले आहे तर याबद्दल त्यांचे साभार अभिनंदन केले पाहिजे. परंतु भाव्यांनी हा सरळपणा ठेवला नाही. आपली माहिती कोठून आणली याचे मोठे गुढ करण्यांत कै. भाव्यांस आनंद होत असावा असें दिसते. आणि यामुळेच यांच्या ग्रंथाची विश्वसनीयता पटत नाही.

प्रस्तुत प्रकरणांत चरित्रवाङ्मय तपासण्याच्या बाबतींत झालेल्या फारच अल्प प्रयत्नांचे फल देत आहे हे अर्थात कबूल केले पाहिजे. या अपूर्णतेची कारणे अनेक आहेत. हे ग्रंथ मिळविण्याचीच केवळ नव्हे तर उल्लेखिलेला ग्रंथ कोठे आहे हे जाणण्याची अडचण सध्यां फार आहे. बरीच चरित्रे अजून अप्रसिद्ध आहेत व त्यांची हस्तलिखिते मिळविणे सोपे नाही. भावे व चांदोरकर हे दोघेहि दिवंगत झाले आहेत व त्यांचे संग्रह कोणत्या स्थितींत आहेत हे सांगता येत नाही. ज्यांची नावे ठाऊक आहेत ते ग्रंथ वाचणे सोपे नाही.

मराठी काव्याचे उत्तरकालीनांनी परीक्षण कसे केले हे अगदी सविस्तर सांगावयाचे झाल्यास प्रत्येक कवीवर जे वाङ्मय आहे त्याची पद्धतशीर सूचि उपलब्ध पाहिजे. तशा प्रकारची सूचि झाली नाही. व तिच्या अभावामुळे एकेक कवि घेऊन त्याच्यावर इतरांचे मत देणे बरेच जड जाईल. काव्यपरीक्षणाच्या व चरित्रशोधनाच्या अगदी पद्धतशीर अभ्यासास, पांगारकरांच्या

मारीपंत चरित्रासारखे अपवाद वगळतां, अजून सुरुवातच व्हावयाची आहे असे म्हणतां येईल. आज अर्वाचीन लेखकांनीं अनेक संतकवींचीं चरित्रे लिहिलीं आहेत. पण त्यांनीं कोणती माहिती कोणत्या आधारावर लिहिली याचें त्या चरित्रांत विधानच नसतें. भावे यांच्यासारख्या लेखकानें जरी मोठा आढावा घेतला आहे तरी आपल्या लिहिण्याची तपासणी करण्यास दुसऱ्यास सोपें जाऊं नये म्हणूनच कीं काय त्यांनीं ग्रंथाचे आधार देण्याची टाळाटाळ केली आहे, असो झालें तें झालें. आतां पुढच्या कालांतलिले लेखकांनीं काय करावें त्याविषयीं एवढेंच लिहितो कीं, त्यांनीं प्रसिद्ध ग्रंथाचें प्रसिद्ध स्थान व शक्य झाल्यास प्रकाशनकाल देण्यास विसरूं नये व हस्तलिखिताचा उल्लेख करतांना तें हस्तलिखित कोणापाशीं आहे हें देण्यास चुकूं नये. जेव्हां कवीचें चरित्र लिहिण्याचा प्रयत्न होईल त्यांत पूर्वीच्या ग्रंथकारांनीं काय लिहिलें आहे, त्या लिहिणाऱ्या ग्रंथकारांनीं पूर्वीच्या कोणत्या ग्रंथापासून घेतलेल्या भागांत काय बदल केला आहे याचें पृथक्करण चांगलें दिलें पाहिजे.

प्रत्येक कवीस चरित्रकार मिळालेले आहेतच. कवीचे समकालीन लोक त्याविषयीं उल्लेख करीत तर उत्तरकालीन लोकांहि उल्लेख करीत. कांहीं कवी स्वतःच आपल्या संबंधानें माहिती देतात. संतचरित्रे एकत्र करण्याचें काम जर पूर्वी कोणी विस्तृत प्रमाणावर केलें असेल तर तें महिपतीनें होय. पण महिपतीच्या लेखाशिवाय साहित्य कितीतरी आहे. त्या साहित्याच्या स्वरूपाची ओळख व्हावी म्हणून पुढील टांचण प्रसिद्ध करीत आहे. हें टांचण पूर्ण तर नाहीच; पण महत्वाच्या कवीसंबंधाचें देखील संपूर्ण नाही. तर प्रस्तुत अभ्यास चाळ असतां जे कांहीं ग्रंथ हाताला लागले त्यांत येणाऱ्या कविचरित्र साहित्याची नोंद केली आहे.

तर ' अभ्यास करीत असतां केलेलें हातटांचण ' याशिवाय त्यांस महत्त्व नाही तथापि हें टांचण वाढविण्यास बरीच मेहेनत पडेलसें वाटते. हें टांचण करतांना पूर्वीच्या ग्रंथांत अडळलेले अनेक ग्रंथनिर्देशविषयक दोष दूर केले आहेत. ज्यांस या प्रकारचा अभ्यास करावयाचा असेल त्यास हे कांहीं दिवसांचे परिश्रम उपयोगी देखील पडतील. उदाहरणार्थ, अनेक संतकवींचा उल्लेख अनेक याद्यांतून येतो. एक पूर्ण अशी यादी कोणतीच नाही. शिवाय प्रत्येक संत लेखक होता किंवा नाही हें आपणांस ठाऊक नाही. अनेक संतांचीं प्रथम संत म्हणूनच नांवें ठाऊक असतात व त्यांचे कांहीं ग्रंथ मागाहून सांपडले म्हणजे ते संतकवि म्हणून ठाऊक होतात. यासाठीं असल्या याद्या जमविणें व त्यांतून मिळालेली माहिती संतकविकाव्यसूचि सारख्या ग्रंथांत नसली तर ती नोंदून ठेवणें इत्यादि परिश्रम व्हावयास पाहिजेत. संतकविकाव्यसूचींत संदर्भ बरे दिले आहेत पण त्यांत अपूर्णता पुष्कळच आहे. या सूचिकारांस कै. भाव्यांनीं आपल्यापाशीं विशिष्ट ग्रंथ नसतां तो आहे म्हणून गप्पा मारून चुकविलें असावें असा संशय येऊं लागतो. संतचरित्रे व याद्या अनेक आहेत तीं एकत्र करून ग्रंथांत उल्लेखिलेल्या सर्व व्यक्तींचीं सूचि झाली पाहिजे, उल्लेखस्थळ दिलें पाहिजे. आणि यासाठीं आपल्याकडे जे जुने ग्रंथ आहेत ते सर्व सूचीसह प्रसिद्ध करण्याची परंपरा स्थापित झाली पाहिजे, तसें केल्यास चरित्रलेखनाचें व पुढील अभ्यासाचें काम पुष्कळच सोपें होईल असो.

संतचरित्रकार

संतचरित्रकारांत नामदेवाचा उल्लेख प्रथम केला पाहिजे यानें जितकें संतचरित्रावर अगोदरचें साहित्य मांडलें आहे तितकें दुसऱ्या कोणीच मांडलें नाही. त्याचें म्हणून मांडलेलें सर्व साहित्य त्याचें नाही हें उघड आहे. कारण त्याच्या

नांवावर खपणाच्या चरित्रांत उत्तरकालीन साधूंचा देखील उल्लेख आहे. पण विशिष्ट व्यक्तीवर वाङ्मय गोळा करतांना प्रथम तसले म्हणजे त्याच्या नांवावर खपणारे सर्व ग्रंथ जमा करून नंतरच प्राद्याप्राद्यविवेक केला पाहिजे. समकालीन ज्ञानेश्वराच्या चरित्राला नामदेवाचे अभंग उपयोगी म्हणून धरले जातात, नामदेवानें स्वतःवर लिहिलेंच आहे, पण त्या शिवाय मिराबाई, कबीर, कमाल, नरसीमेहेता, जनाबाई, चोखामेळा यांचीं चरित्रे आहेत, चोखोबाच्या स्त्रीचें बाळंतपण म्हणून एक विशेष काव्य आलें आहे. जनजसवंत, बोधलेबोवा, राका कुंभार, गोरोबा कुंभार, भानुदास, जगमित्र नागा यांचीं चरित्रे आहेत. परसोबा-नामदेव संवाद म्हणून एक स्फुट आलेंच आहे. भानुदास व बोधलेबोवा यांचा उल्लेख ज्ञानेश्वर समकालीन नामदेव कसा करील? हा प्रश्नच आहे, पण तें चरित्र साहित्य आहे ही गोष्ट प्रथम लक्षांत घेतलीच पाहिजे. त्या साहित्याच्या कर्तृत्वाविषयी संशय उत्पन्न होऊन तें नाकारणें ही क्रिया मागाहून होईल एवढेंच.

संतचरित्रकारांमध्ये उद्धवचिद्धनाचा समावेश अवश्य केला आहे. यानें गाईलेले संत बरेच जुने दिसतात. त्याचे वर्ण्य संत म्हटले म्हणजे (१) नागनाथ, (२) हेगराज, (३) बहिरंभट, (४) मृत्युंजय, (५) गोरा कुंभार हे होत (काव्यसंग्रह ग्रंथ ३७). हीं सर्व चरित्रे साकी वृत्तांत आहेत. मृत्युंजयचरित्र हें बेदरच्या राज्यांत झालेल्या पुरुषावर आहे आणि त्यांत लिंगायत आणि वैष्णव यांचा तंटा दाखविला आहे.

दासविश्रामधाम हें आत्मारामकृत समर्थीचें जरी चरित्र आहे तरी त्यांत इतर साधूंचा सणाटून उल्लेख असल्यामुळे हा ग्रंथ संतचरित्रांना उपयुक्त टापा जोडण्यास फारच उपयोगी पडेल. यांत २०० वर व्यक्तींचे उल्लेख आलेले आहेत.

त्यांतल्यात्यांत या ग्रंथास सूची आहे त्यामुळे शोधकास श्रम कमी पडतील. दासविश्रामधामांत अनेक ग्रंथकारांचे उतारे घेतले आहेत आणि त्यांवर धांवती टीका लिहिली आहे. त्यामुळे कोणते अभंग कोणाचे याविषयी आत्मारामाचें मत दिलें गेलें आहे. ग्रंथग्रंथकारविवेकास या ग्रंथाच्या प्रमिद्धीमुळे फांधा फुटणार आहेत. असा उपयुक्त 'उपद्रयाप' देवांनी पुढच्या संशोधकांसाठीं करून ठेवला आहे.

संतकवींच्या याद्या

संतकवींच्या अनेक याद्या उपलब्ध आहेत. त्यांपैकी काहीं याद्यांच्याच स्वरूपांत आहेत तर काहींत याद्यांबरोबर कवींची त्यासंबंधानें वृत्ति दाखविणारीं वाक्ये आहेत. महाराष्ट्रकवि, ग्रंथांक ९ मध्ये ५।६ याद्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत त्या येणें-प्रमाणें—(१) संतमालिका उद्धवचिद्धनकृत; (२) संतमालिका, जयरामसुतकृत; (३) संतमालिका, शिवरामकृत; (४) संतनामावळी, रंगनाथकृत; (५) संतमालिका, उद्धवसुतकृत; (६) संतमालिका, सिद्धचैतन्यकृत. प्रत्येक यादीला हेतु जोडलाच आहे. उदाहरणार्थ, उद्धवचिद्धन म्हणतो—

“करितां भक्तांचें स्मरण । स्वयें तद्रूप होईजे आपण।
जैसे हरिब्रीद संपूर्ण । श्रवणीं ऐकांनी बोलतसे.”
जयरामसुत म्हणतो—

“हरिजन हे हरिगुरु भजनें, जन तारुनि
आपण तरले ! जे संसारसागरी नौका । नामें
त्यांचीं पावन ऐका।”

सिद्धचैतन्य तर सरळपणें

“उठोनिया प्रातःकाळीं । जपा संतनामावळी ।
स्मरतां किस्मिष अवघें जाळीं । देवपाळी आज्ञेसी।”
असें म्हणून जपासाठींच नामावळी करण्याचा हेतु सांगतो. “भक्ताविजयाची आरती” म्हणून ३१ कडव्यांची आरती आहे. कर्ता गणेशसुत. हींत अनेक साधूविषयीं सटीक माहिती आहे (तुकारामतात्यांची नामदेव गाथा). या प्रकारच्या

नामावळ्या करण्याचा हव्यास संतकवींच्या देव, नामदेव, लाखाभक्त, जनी, गोरकुंभार — काळापासून पेशवाई अखेरपर्यंत बराच असावा सांवतामाळी, विसोबा खेचर, चिचवडकर देव, असे दिसते. भक्तांच्या नामावळीवर होनाजी बाळाने दामोदर देव, तुकावाणी, बोधला, मालोपंत, मुद्रल, एक लावणी देखील केली आहे तिच्यांत सुमारे बहिरापेसा, परसा भागवत, हरिनारायण, मुकुं- १९० नावे आहेत (होनाजी बाळाकृत लावण्या, चित्रशाळा—१९०८ पृ. ७०).

मालोकृत नाथनामावली भुजंगप्रयात वृत्तांत आहे (काव्य सं. ग्रंथांक ३८ पृ. १३९). हीं आदिनाथ, मत्स्येन्द्रनाथ, गोरक्षनाथ, गैरिनाथ, निवृत्तिनाथ, ज्ञाननाथ (ज्ञानेश्वर), रंगनाथ, प्राणनाथ, गैबीनाथ, गुप्तनाथ उद्धोधनाथ, केशरीनाथ, लक्ष्मीनाथ, शिवदिन अथवा गोविंदभोळा, हरीनाथ आणि मालोनाथ अशी परंपरा दिली आहे व प्रत्येकावर कांहीं तरी—कवींच्या दृष्टीने—समर्पक असा श्लोक आहे.

मोरोपंतांनी ज्या संतकवींच्या याद्या दिल्या त्यांत सन्मणिमाला ही मुख्य आहे पण दुसरीहि एक महत्त्वाची यादी आहे ती म्हटली म्हणजे सन्नामगर्भरामायण ही होय. हीं गणपति, सरस्वती, कुलदेव, गुरु, शिव, विधि, नारद, प्रन्हाद इत्यादि दैवतांची व पौराणिक पुरुषांची नावे आहेत. तीं परीक्षितपर्यंत आणल्यानंतर एकदम मराठी संतकवि घेतले आहेत. त्यांनी ज्या संतकवींच्या नावांची अक्षरे आपल्या आर्यांत गोंवून दिली आहेत ते संतकवी येणेंप्रमाणें—(१) निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपानदेव, मुक्ताबाई, चांगदेव, भानुदास, जनार्दन, एको, वामनस्वामी, श्रीधर, केशव, गणेश, अनंत, कृष्णदास, जयराम, आनंदमूर्ति, रंगनाथ, रामदास, कल्याण, उद्धवाचिध्दन, केशवस्वामी, शिवराम, पुरंदर, दासोपंत, दामाजीपंत, रामानंद, कबीर, रोहिदास, मलुकदास (४९ व्या आर्यंत नांव नाही). पीपाजी, धनाजाट, नानक, मीराबाई, कर्माबाई, सेनान्हावी, माधवदास, तुळसीदास, मनसुखदास, रामप्रसाद, त्रिनयनवाणी, नरसिंह मेहेता, केवळ कूबाजी, श्रुतदेव, सुदाम-

केशवदास, भक्तमालाकार, बिहारी, भक्तविजयकार, हरिविजयकार, बृंदावनवासी, अयोध्यावासी, काशीवासी, द्वारकावासी, सर्वक्षेत्रवासी, चोखामेळा, शंकराजी बाबा; नारायणबाबा शिवदिन, प्रन्हादबडवे, अमृतराय, पांडोबा आपा, गोविंदगोसावी, बाळकृष्णबाबा, विठोबादादा, सकल हरिजन, बाबूराय सदाशिव, कालिदास, यानंतर पंढरपूरवासी वैकुंठवासी वगैरे.

संतकवींच्या याद्याच देणारीं पद्ये

कवींच्या याद्या देणाऱ्या पदांचा उल्लेख मागे केलाच आहे पण त्यांशिवाय दुसरे कित्येक लेखक आहेतच. जयरामात्मज कवीने एक कटिबंध लिहिला आहे त्यांत अनेक भक्त संत व ग्रंथकार यांची नावे दिली आहेत, (का. सं. ग्रंथांक ३९ पृ. १०१). त्यांत प्राचीन ऋषिकाळापासून जी सुरवात केली आहे ती शिवाजीच्या कालापर्यंत आणून सोडली आहे. या कवीस याद्याच देण्याची आवड दिसते. व याद्या देण्यास कांहीं कारण शोधवे आणि यादी द्यावी म्हणजे याचा कटाव झाला. वरील नावे देण्यास तो प्रस्तावना येणेंप्रमाणें करतो—

“तारक मार्ग दाविती लोकां । बोधें हरिती भवभयशंका । जे संसारसागरीं नौका । त्यांचीं नामें पावन ऐका....”

ही १०९ वैदिक व पौराणिक नावांची यादी झाल्यानंतर दुसऱ्या एका यादीस निमित्त म्हणून “झाले मुक्तचि निजज्ञानें । धाले बोध सुधारस पानें । त्यजिलें कामक्रोध अभिमानें । त्यांचीं परि सार्वीं अभिधानें ।”

असे म्हणून श्री शंकराचार्यांपासून सुरवात करून ज्ञानेश्वरकालापर्यंत यादी आणून त्यांत ९१ नावे घालतो. यांत अनेक संतकवी उल्लेखिले आहेत, त्यांचीं नावे इतरत्र सांपडत नाहींत म्हणून ही यादी महत्त्वाची आहे. पुढे एकनाथापासून रामदासांच्या कालापर्यंत ४६ संतकवींचा उल्लेख करतो व त्यासाठीं जे प्रस्तावनावाक्य लिहितो ते येणेंप्रमाणे आहे—

“कोणी ब्रह्मनिष्ठ गुरुभजनी । कोणी वीतरागी रत सगुणी । भाविक नाम कीर्तन कोणी । सज्जन, श्रवण करावें श्रवणीं ॥”

पुढील एका कटिबंधांत हरीचीं नावे जपतां भवसागर लोक तरले म्हणून विष्णूची नामावली देतो व पुढे एका कटिबंधांत द्रौपदीचे संकट कृष्णाने कसे दूर केले म्हणून सांगतांना अनेक प्रकारच्या साड्यांची यादी देतो. ही यादी कवींच्या काळच्या बाजारांत स्त्रियांच्या वस्त्रांचा माल पुष्कळच विविध येत होता असे दाखविते. सुमारे १०० प्रकार या कटावांत वर्णिले आहेत.

रा. भावे यांच्या महाराष्ट्रसारस्वतांत खालील संतचरित्रकार (प्रकरण २३) व त्यांचे ग्रंथ उल्लेखिले आहेत.

(१) नाभा—भक्तमाला. नाभा इ. स. १६७८ च्या सुमारास होऊन गेला. भक्तमालेंत १९७ छप्पा आहेत. भक्तमालेंत फक्त याद्याच आहेत.

(२) प्रियादास—भक्तिरसबोधिनी. प्रियादास नाभाचा शिष्य होता व प्रस्तुत ग्रंथ भक्तमालेवर टीका आहे. म्हणजे जरा सविस्तर वर्णने आहेत. प्रियादासांच्या ग्रंथांत ज्ञानेश्वर, नामदेव व एकदोन संत खेरज इतर संत महाराष्ट्राबाहेरचे आहेत.

(३) मार्तंडबुवा—भक्तिप्रेमामृत, प्रियादासांच्या ग्रंथावरून मराठींत केलेला ग्रंथ.

(४) उद्धवचिद्धन—याची (१) जीं किरकोळ चरित्रे या प्रकरणांत उल्लेखिलीं आहेत त्यापेक्षां

निराळा संतचरित्रात्मक ग्रंथ असावा अशी भाव्यांची खात्री होत नाहीं. माधवदास अलक्ष-निधनांत उद्धवचिद्धनाने (२) “भक्तमालिका” लिहिली असें सांगतो. चरित्रात्मक ग्रंथाचे नांव “भक्तकथामृतसार” किंवा असेच दुसरे कांहीं असेल असेंहि भाव्यांस वाटते. असा ग्रंथ पाहिल्याचे भिंगारकरबुवा सांगतात व उतारा देतात. पण त्यावर भाव्यांचा विश्वास बसत नाहीं (३) संतमाला ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. पण हा यादी सारखाच जवळजवळ आहे. उद्धवचिद्धन हा नाभाशिवाय महिपतीचा भक्तविजय लिहितांना मुख्य आधार होता. भक्तकथामृतसार हा ग्रंथ भावे यांच्यापाशीं आहे असें सं. क. का. सू. कारांनी दिले आहे. पण तो ग्रंथ आपल्यापाशीं नाहीं म्हणून भावेच सांगतात. तसेच भक्तकथातत्त्व हे उद्धवचिद्धनाचे पुस्तक भावे यांच्या संग्रहांत असल्याचा सूचीकार उल्लेख करतात, पण भावे यासंबंधाने कांहींच माहिती दाखवीत नाहींत. भिंगारकरापाशीं पुस्तक आहे व ते आपणाला मिळेलच अशा समजुतीने भावे यांनी आपणापाशीं ते पुस्तक आहे असें चांदोरकरांस सांगितले असावेसें दिसते.

(५) दासोदिगंबर—संतविजय ग्रंथ उपलब्ध आहे. यांत कवीने नाभाजीच्या ग्रंथाचा उल्लेख केला आहे. बऱ्याच नवीन आख्यायिका आहेत.

(६) महिपतीबोवा ताहराबादकर—(१) भक्तविजय. हा ग्रंथ नाभाव उद्धवचिद्धन या दोघांच्या आधारे लिहिला असे महिपती म्हणतो. तरी याखेरीज इतर माहिती बरीच आहे. ती कोणती व कशाच्या आधारे लिहिली असावी याचा उहापोह भाव्यांनीं केला आहे. (२) पांडुरंग-महात्म्य यांत पुंडलिकाचे चरित्र आले आहे. (३) संतलीलामृत, शके १६८९ मध्ये पुरा केला. (४) भक्तलीलामृत, १६९६ मध्ये पुरा केला. (५) संतविजय हा पूर्ण नाहीं. यांत रामदासस्वामी

४ बाबाजी गोसावी या दोघांचीच चरित्रे आहेत. भक्तमंजरी नांवाचे महिपतीचे एक पुस्तक सं. क. का. सू. प्रश्नचिन्ह करून उल्लेखिते.

(७) भीमस्वामी—ग्रंथ भक्तलीलामृत, अभंगमय शके १७१९ मध्ये लिहिला. श्रीसमर्थीची दोन जुनीं चरित्रे या पुस्तकांत छापलीं आहेत. यांत श्रीसमर्थ संप्रदायाची अनेक मंडळी त्याप्रमाणेच भानुदास, एकनाथ, वामनस्वामी, नामदेव सारख्या मोठ्या व्यक्तींची व रामभट पोळे, दोन कृष्णार्जीपंत यासारख्या सामान्य व्यक्तींची चरित्रे आहेत. चरित्रसंख्या ४१.

(८) राजारामप्रासादी—ग्रंथ भक्तमंजरी, १०९ अध्यायाचा ग्रंथ. “साधारणपणे महिपतिबावांनीं वर्णिलीं नाहीत. अशा साधुपुरुषांचीं चरित्रे गाण्याचा कवीचा अभिप्राय दिसतो. माहिती कशी मिळविली हें नीटसे कळत नाही. पण ती बरीच प्रयासाने मिळविलेली दिसते. ग्रंथांत परंपरा समकालीन संत व जन्ममृत्यु वगैरेचे शक राजारामबुवांनीं अनेक ठिकाणीं सांगितले आहेत.” ग्रंथपूर्णता शके १७५६ म्हणजे अव्वल इंप्रजीत झाली. या ग्रंथाचे नांव भक्तमंजरीमाला असे चांदोरकर सूचीत सांगतात. व हा देवांच्यापाशीं आहे असा स्थानसंदर्भ देतात.

(९) नरहरी धुंडीराज मालू—ग्रंथ (१) मालूतारण व (२) भक्तिकथामृत भक्तिकथामृतांत ६४ अध्याय आहेत. ग्रंथकार मोठा पण काल्पनिक व पूर्ण खोटा. चुकीची माहिती गोळा केली असे नसून बरीच काल्पनिक माहिती तयार केली असे भावे सांगतात. हा ग्रंथ छापला आहे, असे सं. क. का. सू. सांगते. हा मी पाहिला नाही. मालूतारण हाहि ग्रंथ खेळखंडोबांनीं भरला आहे असे भावे सांगतात. कै. भावे यांनीं उल्लेखिलेल्या चरित्रग्रंथांपैकी मार्तंडबुवा, दासोदिगंबर, राजाराम प्रासादी आणि नरहरी मालू यांचे ग्रंथ मी वाचले नाहीत. याशिवाय या प्रकारचेच

दुसरे काहीं ग्रंथकार व ग्रंथ संतकवि काव्यसूचीत उल्लेखिले आहेत ते येणेप्रमाणे—हे ग्रंथ देखील मी पाहिले नाहीत.

विसा खेचर—संतमणिमाला (चांदोरकर सं.).

मेरू—संतमाला.

विठ्ठल—संतचरित्र (चांदोरकर संग्रह).

उद्धव मुल्हेरकर—संतमाला (चांदोरकर सं.).

श्रीधर संतप्रताप—(महाराष्ट्रकवि).

मालो—संतचरित्र (कोठे उपलब्ध झाला हें सांगितलें नाही).

भीमयशवंतसुत—संतचरित्र रचनाकाल शके १७१९.

दिगंबर—संतविजय (चांदोरकर).

पेवदास चैतन्यांकित—संतमालिका. रचनाकाल शके १६०८ (काव्यसंग्रह).

बस्वालिंग—संतमालिका (चांदोरकर सं.).

रंगानुजात्मज—संतमालिका (देव सं.).

सदानंद—संतमालिका (चांदोरकर सं.).

संतदास—संतवैभव; रचनाकाल शके १६३४ (चांदोरकर सं.).

भावे यांच्या महाराष्ट्रसारस्वत या पुस्तकांत दोन सूचि दिल्या आहेत त्यांपैकी पहिली सूचि ही या ग्रंथाची सूचि मुळीच नाही. कवींचीं नांवे व त्यांच्या नांवावर खपणारीं पुस्तके यांची नोंद त्यांत आहे. त्यांत जे अनेक लेखक सांगितले आहेत त्यांचा “महाराष्ट्रसारस्वत” ग्रंथांत उल्लेख नाही व ग्रंथांत दिलेल्या अनेक लेखकांचा या यादींत उल्लेख नाही. उदाहरणार्थ, अदचितसुत-काशी यांचा उल्लेख या यादींत नाही. म्हणजे ही सूचि पुस्तकांत आलेले सर्व ग्रंथकार देणारी व आणखीहि ग्रंथकार सांगणारी मुळीच नाही. शिवाय अमुक कवीचे नांव कोठून मिळाले, ग्रंथासंबंधाने माहिती कोठून घेतली, यासंबंधाने काहींच उल्लेख नाही. मुख्य दोष हा की त्यांनीं ग्रंथ प्रकाशित आहे कीं अप्रकाशित आहे याचे

स्पष्टीकरण केले नाही. एवढेंच नव्हे तर उपलब्ध आणि अनुपलब्ध यांची भिन्न मांडणी केलेली नाही तथापि यांत उल्लेखिलेल्या ग्रंथांचा पत्ता लावणें आणि कै. भावे यांनी ज्या चुका केल्या आहेत त्या तपाशीत बसणें हा उद्योग त्यांनी पुढच्या अभ्यासकांसाठी ठेवला आहे. भाव्यांच्या याद्यांत, रामदास आणि रामदासी ग्रंथमालेंत आणि संतकविकाव्यसूचींत मिळून पुढील चरित्रकारांची आणि त्यांच्या ग्रंथांची नांवे सांपडतात—

अमृतराय—दामाजीपंत (का. सं).

आत्माराम स्वामी—रामदास स्वामीचरित्र(प्रकाशित); दासविश्रामधाम प्रकाशित.

आदिनाथ—नाथलीलामृत (भावेसंग्रह).

आनंदतनय—कविवर्णन (भावेसंग्रह).

आनंदनाथ—भक्तिमंजरी. हें पुस्तक भावे यांच्यापाशीं आहे अशी समजूत सं. क. का. सू. दाखविते. पण या पुस्तकासंबंधानें भावे कांहींच सांगत नाहीत.

उद्धवचिद्धन—रामदासचरित्र (छापलें आहे).

उद्धवदास—संतमाला.

उद्धवसुतकृत—समर्थचरित्र (प्रकाशित).

केशव—एकनाथचरित्र. रचनाकाल श. १६८२ (मुद्रित).

खंडेराय—एकनाथ, तुकाराम, नामदेव यांची चरित्रे, तुकारामचरित्र. (का. सं).

खानवलकर गंगाधर नारायणकृत—रामदासचरित्र (उपलब्ध अप्रकाशित).

गिरिधर—श्रीसमर्थप्रताप.

गोविंद—नामदेवचरित्र (चांदोरकरसंग्रह).

गंगाधर बाबाकृत—रामदास चरित्र उपलब्ध (अप्रकाशित).

जनार्दन—दामाजीचें चरित्र (का. सं).

जयरामात्मज—संतमालिका.

तुकाविप्र—भानुदासचरित्र (चांदोरकरसंग्रह) एकनाथस्तोत्र.

दासबाबा—कबीर आख्यान.

दिगंबर—संतविजय.

धुंडिसुतकुमार—भक्तिसार, मालोतारण. [हा ग्रंथकार नरहरि धुंडिराज मालू हाच तर नसेल ना ? या ग्रंथकाराचें नांव पहिल्या सूचींत कै. भाव्यांनी दिलें आहे पण त्याविषयीं आपल्या पुस्तकांत कांहींच लिहिलें नाही. यावरून हें पुस्तक भाव्यांनी पाहिलें होतें किंवा नाही हें कळत नाही. नरहरि मालोच्या नांवावर पुढे भाव्यांनीच भक्तिकथासार आणि मालोतारण हे ग्रंथ दिलेच आहेत आणि ते दोन्ही ग्रंथ अविश्वसनीय आहेत असें त्यांचें मत पूर्वी दिलेंच आहे नरहरि व धुंडिसुतकुमार हे दोघे एकच असावेत असें वाटतें. म्हणजे या ग्रंथकाराचे चरित्रपर दोन ग्रंथ होतात; ते म्हटले म्हणजे भक्तिकथासार व नवनाथचरित्र हे होत. भक्तिसार हे नवनाथचरित्र या पुस्तकाचेंच दुसरें नांव आहे आणि याचा रचनाकाल शके १७४० म्हणजे सन १८१८ आहे असें सं. क. का. सू. म्हणते].

नरहरिसुत—मुकुंदराजचरित्र (देव).

नामदेव (!)—मिराबाई (छापलें).

नामा पाठक—नामरत्नमाळ.

नारायण कवि—कबीराख्यान.

निरंजन—केशवचैतन्यकथा.

निरंजनमाधव—ज्ञानेश्वरविजय.

परशुराम—आनंदमूर्तिवर्णन, गुरुचरित्र, गुरुचरित्रसार वगैरे.

पांडोबा—रामदासचरित्र (भावेसंग्रह).

बहिराजातवेद—संतनामावलि.

बहिरवनाथ—नाथलीलामृत (कविचरित्र).

बाबुसुत—गोमाउचरित्र.

बाळ—श्रीभक्तमालिका.

बालकराम—दामाजीची रसद (देवसंग्रह).

ब्रह्मगिरि—दामाजीपंताची बखर (का. सं).

भीमस्वामी शिरगांव मठाधिपति, भक्तलीला-
मृत; यासंबंधाने सविस्तर हकीकत मागे दिलीच
आहे.

भीमस्वामी—शहापूरकर तंजावर मठपति; श्री
समर्थचरित्र. याचें एक संतचरित्र आहे म्हणून
भावे आपल्या पहिल्या सूचींत सांगतात. [एकंदर
तीन भीमस्वामी भावे उल्लेखितात व त्यांच्या
ग्रंथांसंबंधाने त्यांनीं घोटाळा केलेला आहे. दुसऱ्या
सूचींत भीमस्वामी या नांवाच्या दोन मंडळींचा
उल्लेख केला आहे.]

मध्वमुनि—धनेश्वरचरित्र, सखुचरित्र.

मन्मथशिवलिंग—गुरुचरित्र.

माधव—सखुचरित्र.

मालो—नाथनामावलि (ग्रंथसंग्रह ३८).

मुकुंद—एकनाथचरित्र (प्रसिद्ध).

मुक्तेश्वर—एकनाथचरित्र (का. संग्रह).

मुकुंद(१)—रामजी गोसावी (चांदोरकर संग्रह).

मुकुंद(२)—ताबाजी बाबावर्णन.

महिपती—सविस्तर वर्णन दिलेंच आहे.

मुद्रल अनंतसुत—नामदेवचरित्र (चांदोरकर
संग्रह).

मृत्युंजय—गुरुलीला.

मेरु—समर्थाष्टक, संतमाला. हीं पुस्तके भावे
उल्लेखितात पण तीं खरोखर यांस उपलब्ध
होतीं किंवा नव्हतीं हे कळत नाही. मेरुस्वामी-
कृत समर्थांचे कसलेहि चरित्र उपलब्ध नाही
म्हणून देव सांगतात (समर्थांचीं दोन जुनीं
चरित्रे पृ. ११).

मोरोपंत—सविस्तर विवेचन पुढें आहेच.

रंगनाथ—भानुदासचरित्र (महाराष्ट्रकवि).

रत्नाकर—गुरुपरंपरा (चांदोरकरसंग्रह) सद्गुरु
अष्टक, संगमचरित्र.

रमावल्लभदास—गुरुवळी.

रघुनाथ—रामदासवर्णन.

राधव—दामाजीचे चरित्र (का. सं).

राववदास—रमावल्लभदास महिमा.

राजाराम प्रासादी—भक्तिमंजरीमाला.

रंगनाथ निगडीकर—संतमालिका.

लक्ष्मण बावाकृत श्रीद्रुस्तवराज (उपलब्ध
अप्रकाशित).

वामन पंडित—तुकारामस्तुति.

विठ्ठल बीडकर—कबीरकथा, सखुचरित्र, भानु-
दासचरित्र (का. सं).

विठ्ठल केरीकर—कबीरकथा (आर्यावृत्त)

[भावे यांनीं दोन्ही विठ्ठलाच्या नांवावर
कबीरकथा घातली आहे पण पुस्तकांत बीड
कर विठ्ठलाच्या कबीरकथेविषयीं कांहीं एक उल्लेख
नाहीं व दोन विठ्ठलांच्या दोन कबीरकथा होत्या
असेहि सांगितले नाही.]

वेणीस्वामीकृत श्री समर्थ प्रताप. अप्रकाशित,
अगदीं थोडा भाग उपलब्ध (देव).

व्यंकटेशसुत—बोधलेबोत्रांचे चरित्र.

शामजी गोसावी—चांगदेवचरित्र.

शिवराम—संतमालिका.

शिवरामबुवा—संतमालिका.

[१ ल्या सूचींत शिवराम नांवाचे दोन कवी
देऊन संतमालिकानांवाचीं प्रकरणे दोघांच्याहि
नांवावर घातलीं आहेत आणि त्याबद्दल पुरावा
पुस्तकांत कोठेंच नाही. एका शिवरामाच्या संत-
मालिकेचा उल्लेख मागे केलाच आहे.]

शिवसुतप्रभु—संतनामावळी.

शंकरदास—निरंजनचरित्र.

श्रीधर—चोळराजचरित्र.

श्रीधर—दासोपंतचरित्र (प्रसिद्ध).

श्रीरंग नारायण—शालिसुमनचरित्र.

सच्चिदानंद—ज्ञानेश्वरचरित्र (?).

सरस्वती गंगाधर—गुरुचरित्र.

सत्यामलनाथ—नवरत्नमाल (ज्ञानेश्वरचरित्र).

सदानंद—संतमालिका.

संतदेव—संतवैभव.

हनुमंत स्वामीकृत—रामदासचरित्र (प्रकाशित).

आतां अनेक कवींचा परामर्ष घेणारें आणि याद्या देणारें वाङ्मय सोडून विशिष्ट कवीवर कोणकोणतें वाङ्मय आहे याविषयीं अर्धकच्चें केलेलें टिपण पुढें मांडतां. प्रथम ज्ञानेश्वरावर असलेलें वाङ्मय उल्लेखितां.

ज्ञानेश्वर

ज्ञानेश्वरचतुष्टयाच्या चरित्राला त्यांचे ग्रंथ हेंच महस्वाचें चरित्रसाहित्य आहे. कारण त्यांत स्वकुटुंबीय गोष्टींचा उल्लेख आहे. इतर ग्रंथकारांचें साहित्य मांडतांना नामदेवास अप्रस्थान दिलें पाहिजे. तुकारामतात्याकृत नामदेवाच्या गाथेंत ज्ञानेश्वरचरित्रविषयक अनेक प्रकरणें आहेत. (१) ज्ञानदेवाच्या भेटीसाठीं नामदेवाची आळ, (२) ज्ञानेश्वराचे भेटीस नामदेव आले ते अभंग, (३) तीर्थावळीचे अभंग (४) ज्ञानदेव आणि सोपानदेव यांच्या समाधीचे अभंग (५) वटेश्वरनमन (६) मुक्ताबाईच्या समाधीचे अभंग, निवृत्तीनाथ यांच्या समाधीचे अभंग, ज्ञानदेवनामदेव संवाद इत्यादि. विसोबा खेचर, सेना न्हावी हे नामदेवास उल्लेखितात आणि चोखामेळा मुक्ताबाईस उल्लेखितो, कान्हुपात्रा ज्ञानेश्वराची स्तुति करते.

रामदास

रामदास देखील ज्ञानेश्वराचा उल्लेख करतो. “ बोलविला वेद रेडा ज्ञानेश्वर वचनासाठीं । कवीराचे मागीं बैसे जाठ्याचे शेत राखीं । सूरदास मिराबाई, गुंतलासि त्यांचे भाकीं । पैठणी एकनाथ गंधाचा वाहे धाकीं । शबरीचीं उच्छिष्ट बोरें आवडीनें देव चाखी । बोधव्या तुकोबाची दाविली साक्ष जगाशीं ॥ विसोबा खेचराची पाऊलें देव सोशी ॥”

यांत कांहीं नवीन माहिती नाही. तथापि हें अवतरण करण्यांत हेतु असा आहे कीं, ज्ञानेश्वरापासून जो भक्तिसंप्रदाय स्थापन झाला त्यांत आणि रामदासस्वामींत कांहीं विरोध होता अशी समजूत चुकीची आहे. हें प्रत्यक्ष रामदासांच्या

शब्दांनीं सिद्ध व्हावें. रामदासस्वामीकडेच जाण्यास तुकारामानें शिवाजीला सांगून त्यांच्याविषयीं आदर व्यक्त केला आहे तर ज्ञानेश्वरापासून तुकारामापर्यंतच्या सर्व संतकवींच्याविषयीं रामदासांनीं आदर व्यक्त केला आहे हें बरील रामदासोक्तीवरून समजून येईल.

शिवदिन केसरी

ज्ञानेश्वरावर पद लिहितो त्यांत, “अद्वैतबोधे डोला । ज्ञानदेव ज्ञानदेवबोला” ज्ञानी विज्ञानी राजा । ज्ञानदेव सद्गुरू माझा” अशीं वाक्यें आहेत. (काव्यसंग्रह ग्रंथांक ३९).

मालोनाथ

मालोनाथकृत नाथनामावर्लीत (काव्यसंग्रह प्र. ३८ पृष्ठ १४०) ज्ञानेश्वराविषयीं “ प्रतापें गुणें आगळा सूर्य जैसा । स्वयंजोति शुद्धप्रकाशीत तैसा । जयाची असे या जगीं पूर्ण सत्ता । नमस्कार माझा त्या ज्ञाननाथा ॥” असे उद्गार आहेत.

निळोबा

निळोबानें ज्ञानदेवाच्या परंपरेवर लिहिलें आहे आणि तींत आदिनाथ आणि श्रीशंकर यांचें ऐक्य दाखविलें आहे. आरतीमध्ये भित चालणें, पशूकडून वेद बोलविणें, १४०० वर्षे चांगदेवाचें जगणें यांचा उल्लेख केलाच आहे. चांगदेवाचें चरित्र देखील निळोबांनीं लिहिलें आहे.

कबीर

याच्याविषयीं उल्लेख चौहोंकडे पसरले आहेत. तथापि एका चरित्राकडे त्यांतील एक उतारा देऊन येथें लक्ष ओढतां. हा उतारा त्याच्या काव्याविषयीं अभिन्नता दाखविणारा आहे.

“ स्नान करुनि गंगेचें

गेला तो भक्त कबिरभवनातें ।

मग सद्गुरुप्रसादें

नित्य करितसे विचित्र कवनातें ॥

विद्वज्जनमान्य असे

कबिररचित कवन दोहरा सरस ।

श्रीहरि, टाकुनि धांवे

यच्छ्रवणप्राप्तमोह रासरस ॥

शिवहि म्हणे गिरिजे तूं

कबिराचा एक दोहरा परिस ।

जो ऐकिल्या परमसुख

मज देतो कोटि मोहरांपरिस ॥

(नारायणकृत कबीरजन्मचरित्र. काव्यसं. ग्रं. ३८)

चांगदेव

चांगदेवचरित्र—लेखक शामजी गोसावी मरुद्रण (महाराष्ट्रकवि आणि काव्यग्रंथ, ग्रंथांक १) हे चरित्र ज्ञानेश्वरप्रतिस्पर्धी आणि मुक्ताबाईचा शिष्य चांगदेव याचे नव्हे तर ग्रंथकाराचा दहावा पूर्वज चांगदेव मुधेश याचे आहे व ग्रंथकार यास चांगावटेश्वर याचा अवतार समजतात. तथापि या चरित्रांत ज्ञानेश्वर—चांगदेव आख्यान प्रारंभीच आहे तथापि हेच पुस्तक महिपतीच्या हाती लागून त्याने यावरूनच भक्तलीलामृतांतील ९ वा व १० वा अध्याय लिहिला असें भावे प्रस्तावनेत सांगतात. (काव्यसंग्रह ग्रं. ४७).

निळोबाचे चांगदेवचरित्र मागे उल्लेखिलेच आहे.

नामदेव

खंडेराय कर्वाने नामदेवाचे जे अभागमय चरित्र लिहिले आहे त्यांत नामदेवाला बापाने आपले कापड विकावयास पाठविले तेव्हां ते नामदेवाने गणपतीस दिले आणि एक महिन्याने पैसे द्या असे सांगितले. मुक्या गणपतीने पैसे आणले नाहीत तेव्हां त्या गणपतीस आणखी एका महिन्याची मुदत दिली तरी गणपतीने पैसे आणून दिले नाहीत. म्हणून त्याने शेवटी 'कूळ'च उचलून आणले आणि घरी देव्हान्यांत ठेवले पण त्याचे सोने झाले इत्यादि कथा आहे.

मोरोपंत

मोरोपंताची " नामदेवस्तुति " १९ आर्या आहे (तुकारामतात्या नामदेवगाथा). या गार्थे-

तच कवीराचे नामदेवावर ९२ दोहे आहेत व गोरकुंभाराचे ४ अभाग अगोदर दिले आहेत नामदेवाचे चरित्र दाखविणारे त्याचेच समजले जाणारे अनेक अभाग आहेत. उदाहरणार्थ—(१) नामदेवास गुरु करण्याविषयी देवाचा बोध, (२) नामदेवाचे गुरु विसोबा खेचर यास नामदेवाचा बोध, (३) नामदेवचरित्र (?), (४) नामदेवाचा देवाबरोबर संवाद, (५) नामदेवाचा संकल्प व त्यास अभाग करण्याविषयी देवाचे साहाय्य.

संतसखूबाई

विठ्ठलकविविरचित सखूचरित्र साकीवृत्तांत आहे. यांत केवळ भक्त म्हणून तिचा उल्लेख केलेला आहे (काव्यसंग्रह, ४७).

भानुदास

विठ्ठलकवीने भानुदासचरित्र साक्यांत लिहिले आहे, त्यांत विद्यानगरच्या म्हणजे विजयानगरच्या राजाचा वृत्तांत आणला आहे. (काव्यसंग्रह ४७).

एकनाथ

मुक्तेश्वराचे एकनाथचरित्र ९४ ओव्यांचे आहे. हे चरित्र अगोदरचे असल्यामुळे आणि मुक्तेश्वर हा एकनाथाचा नातू होता हे लक्षांत घेतां याचे महत्त्व विशेष आहे. याशिवाय मुक्तेश्वराने एकनाथ, ज्ञानदेव यांच्यावर आरत्या लिहिल्या आहेत. एकनाथाचे एक चरित्र खंडेराय कवीचे आहे, ते साकीवृत्तांत आहे. या चरित्रांतील पालुपद आज सर्वतोमुखी झाले आहे ते म्हटले म्हणजे " बरवीं संतचरित्रे हो । पावन परमपवित्रे हो । " हे होय. या पालुपदाचा गावीं संतचरित्रे हो असाहि पाठ ऐकू येतो. याचे एकनाथी भागवतावर देखील काव्य आहे असे काव्यसंग्रहसंपादक लिहितात (काव्यसंग्रह ग्रंथांक १४, पृ. १९८) " बरवीं संतचरित्रे हो । " हे लोकप्रिय झाले याचे कारण हेच ध्रुवपद अनेकांनी वापरले आहे. उध्दवचिध्दनाने, नागनाथाच्या व इतर चरित्रांच्या आरंभी हेच ध्रुवपद

घातले आहे (काव्यसंग्रह ग्रं. ३७, पृ. ९). हे खंडे-
रायांनी उद्धवचिद्धनापासून उसने घेतले असावे
असा तर्क होतो. एकनाथावर निळोबांनी आरती
लिहिली आहे (निळोबा गाथा पृ. ३३९). तीत
त्यास महाविष्णूचा अवतार म्हटले आहे. व तीत
भागवती टीका, नारायण आत्मबोध यांचा उल्लेख
आहे.

महिपतीचे एकनाथ चरित्र भक्तीलामृतांत
आहे (अध्याय १३-२४).

रामदास

रामदासांच्या संप्रदायांतील सर्वांत मोठा
रामदासचरित्रावर ग्रंथ म्हटला म्हणजे दास-
विश्रामधाम हा होय. रामदासांची चरित्रे त्रिसाच्या
वर आहेत. उपलब्ध आणि उल्लेखित पण अनु-
पलब्ध अशा चरित्रांची यादी देवांनी रामदास-
रामदासींत दिली आहे. रामदासांच्या रामजयंतीचे
महत्त्व एक आज नांव टाऊक नसलेला कवि
वर्णन करतो (काव्यसंग्रह ग्रंथांक १४). त्यांत
“ आम्भिति मग रामजयंती अवलोकिति जन
संत निधान । ठायीं ठायीं कथापुराण । साधुजनां
हे वृत्त समजतां करित अले पथि हरिगुण गान ।
ध्याति सतत हो हनुमत्प्राण । रंगनाथ, शिवराम,
निरंजन, केशव आनंदमूर्ति महान । तुकाराम,
जयरामहि मान । शेख महंमद, वामन पंडित
शिवदिन साधू सर्वसमान । किति गायक पंडित
विद्वान् ऐसे अनंतसंतहि दासा भेटुनि पाहती
भगवद्द्यान ॥ ”

असे वर्णन केले आहे त्यावरून रामदासाचा
सज्जनगड हे एक संतसंमेलनाचे स्थान झाले
होतेसे दिसते.

यांत तुकोबा सज्जनगडी दिसत असत असा
उल्लेख आहे. या उल्लेखावरून व तुकोबाविषयी
रामदासांनी जीं मार्गे प्रशस्तिवाक्ये लिहिलीं होतीं
त्यावरून रामदास व तुकाराम यांत द्वैत होतें
या प्रकारच्या संशयास जागाच उरत नाही.

अर्वाचीन कोशकार ग्युनाथशास्त्री गोडबोले यांनी
रामदासतुकाराम द्वैतकल्पनाचा निषेध पूर्वी केला
आहे.

तुकाराम

तुकारामावर वाङ्मय पुष्कळच आहे. खुद्द
तुकारामाच्या अभंगांतच त्याचे आत्मचरित्र
पुष्कळ येते. येथे काहीं तुरळक लेखांकडेसच
लक्ष ओढीत आहे.

काव्यसंग्रह ग्रंथांक ४७ मध्ये खंडेरायकृत
तुकारामचरित्र आहे. त्यांत एक तुकारामाची
कथा वर्णन केली आहे. सुप्यामध्ये वेळो-
जीपंतांचे राज्य होते. त्या वेळोजीपंताने गांवां-
तल्या एका विठ्ठल नांवाच्या ब्राह्मणाच्या सुंदर
स्त्रीचा अभिलाष धरला आणि ती वश होईना
म्हणून सूड घेण्यासाठी विठ्ठलावर २०० रुपये
खोटी बाकी काढली. त्या प्रसंगी तुकारामाने आपला
कसा त्या ब्राह्मणास दिला इत्यादि कथा त्यांत
आहे.

महिपतीने तुकारामाचे चरित्र भक्तीविजय
अध्याय ४८-४९ यांत दिले आहे.

शिवदिनकेसरीने

“धन्य तुकोबा कीं । वा धन्य तुकोबा कीं ”
असे एक पद लिहिले आहे. (का. स. ग्रंथांक ३९).

तुकारामाची निळोबांनी जी स्तुति केली आहे
(आपटे-निळोबा गाथा पृ. १९९) तीत तुका-
रामविषयक माहिती नाही. तीत तुकोबाविषयी
आपली भक्ति व्यक्त केली आहे.

“ वसंताच्याईक्षणमात्रे, पळवपत्रे फळे वृक्षा ”
याप्रमाणे गुरुप्रसादाने आपणांस कवित्व आले
अशी भावना तो दाखवितो. शिवाय

“ पशुमुखे ज्ञानेश्वर । करविला उच्चार वेदघोषु ॥
तैसेच तुम्ही मजही केले । सामर्थ्ये वदविले
आपुलीया ”

असे सांगतो, तो तुकारामाच्या अभंगांच्या
बुडविलेल्या वद्धा तरण्याची कथा तेथे सांगत

आहेच. निळोबांनीं तुकारामाची एक आरती देखील लिहिली आहे. (निळोबागाथा पृ. ३३९).

दासोपंत

दासोपंतचरित्र (ग्रंथकार अनिश्चित; प्र. महाराष्ट्र कवि पु. २) हे चरित्र श्रीधर नाझरेकर कवींचे आहे असे म्हणणे चूक आहे असे प्रकाशक सांगतात.

निरंजनमाधव

याच्या सांप्रदायपरिमळांत याचे आत्मचरित्र आहे.

जुन्या कवींचे भोक्ते पुष्कळ ठिकाणी आहेत आणि जरी अर्वाचीन कवींनीं आपल्या अस्तित्वाचे समर्थन केले आहे तरी जुन्या कवींचा भोक्ता वर्ग वाढतच आहे. मां महाराष्ट्रभर प्रवास करित असतां मला जुन्या कवींचे ग्रंथ एकत्र जमून वाचणारी अशी मंडळी पुष्कळच भेटली आणि ती निरनिराळ्या वर्गांत आहेत. पोस्टमेनपासून डेप्युटी क्लिक्करांपर्यंत या प्रकारची मंडळी सांपडतात. व ती वाचनासाठीं एकत्र जमतात हे पाहून माठे समाधान वाटले. कांहीं मंडळी कवींचे एकांतांत वाचन करतांना दिसतात, कांहीं मंडळी संध्याकाळीं संतकवींचे ग्रंथ वाचण्यासाठीं एकत्र जमतात. अशा तऱ्हेनें जागोजाग नांव न दिलेलीं अभ्यासकमंडळे आहेत. त्यांना माझी ही सूचना आहे कीं, एक कवि दुसऱ्या कवीचा उल्लेख करतो. असे उल्लेख दिसल्याबरोबर काढणे आणि एकाच व्यक्तीविषयीं निरनिराळ्यांनीं काय लिहिले असेल ते ताडून पहाणे यासारख्या क्रिया अवश्य कराव्यात. तसलीं टाचणे प्रसिद्ध केल्यास तीं वाचकांच्या ऐतिहासिक अभ्यासकास उपयोगी पडतील.

प्रकरण १५ वे.

महिपति आणि मोरोपंत

मोरोपंत व महिपति या दोघांनां निराळे काढण्याचे कारण एवढेच कीं, एक चरित्रकार या नांवाने

प्रख्यात आहे तर दुसरा रसिक लेखक या दृष्टीनें प्रख्यात आहे; सन्माणिमालेंत संतकवींवर अनेक शेरे असल्यामुळे प्रत्येकाच्या कवितेवर कांहीं तरी अभिप्राय मोरोपंतांनीं व्यक्त केला असेल अशी ते काव्य न वाचणाराची समजूत असते; तर महिपति व मोरोपंत या दोघांनीं आपल्या प्रशस्त्यांत काव्यगुणाभिज्ञता कितपत दाखविली आहे याचा सविस्तर विचार प्रस्तुतसारख्या पुस्तकांत वाचक अपेक्षितात.

मोरोपंतांनीं संतकवींसंबंधाने केवळ सन्माणिमाला लिहिली असे नाही तर ज्ञानदेव, चांगदेव, नामदेव, कबीर, नरसिंह मेहेता, एकनाथ, श्रीनाथ, रामदास, वामनपंडित, तुकाराम, तुळसीदास, माधवदास, महिपति इत्यादींवर स्वतंत्र काव्ये लिहिली आहेत. सन्माणिमालेंत मोरोपंतांनीं फार मोठ्या संतसमूहावर केवळ पुष्पवृष्टि केली आहे. “पुष्पवृष्टि” म्हणण्याचे कारण हे कीं त्यांत गुण-दोष-विषयक परीक्षण करण्याच्या हेतु नसून गौरव करण्याचा हेतु होता. कवीच्या मनांत फक्त गुणवर्णन करावयाचे होते एवढ्यामुळेच आपणांस विचकण्याचे कारण नाही. परीक्षकवृत्तीचा मनुष्य स्तुति करतां करतांच व्यक्तीस भिन्न तऱ्हेची स्तुति देऊन त्यांच्यावर अभिप्राय व्यक्त करू शकतो. तसें मोरोपंतांनीं केले होते काय हे आपणांस पाहिले पाहिजे. आणि यासाठीं सन्माणिमालेचे अधिक बारीक अवलोकन करण्याची आवश्यकता आहे.

प्रत्येकाची स्तुति करूनहि मार्मिकता दाखविण्याचा प्रयत्न करणे हे मोरोपंतांनां शक्य होते. पण मोरोपंतांची इच्छा परीक्षणदृष्टीची नव्हती. तर केवळ काव्य करण्याची इच्छा होती. त्यांचे निरनिराळ्या व्यक्तीवर लिहिणे कोठे शब्दावर श्लेष करण्याच्या इच्छेनें तर कोठे प्राप्त साधण्याच्या इच्छेनें नियमित झाले आहे.

सन्मणिमालेंतील पहिल्या चार आर्या निवृत्ति, ज्ञानदेव इत्यादि चार भावंडांवर आहेत त्या आर्या-तच सन्मणिमालेचें पूर्ण स्वरूप व्यक्त होतें त्या येंप्रमाणें—

“सद्योगगुणमर्णीची ज्याच्या हृदयीं सदा सुखनि वृत्ति । तो मज दीना दासा देऊ दावुनि पदा सुख निवृत्ति ॥१॥ जो ज्ञानराज भगवान् श्रवणीं सुज्ञान दे वदे वाचा ॥ अवतार गमे अकरावा कां सुज्ञान देवदेवाचा ॥२॥ नमन असो त्या ज्याचीं वचनें वैकुण्ठसदनसोपानें । सोपानें यश केले कीं ज्याच्या मोहगद न सोपानें ॥ ३ ॥ जरि शुचि-मूर्ति सुवृत्ता मान्या श्रवणोचितें गुणें मुक्ता । विद्धा जडाहि ते; हे अगुणाही तीस करि उणें मुक्ता ॥”

या चार आर्यांमध्ये कोणावरहि मोठें मार्मिक विधान मयूरांनीं केले नाहीं. निवृत्तिनाथाला लावलेले विशेषण म्हटलें म्हणजे ज्याच्या हृदयांत नेहेमी चांगल्या योगगुणांची खनि आहे, हें होय. खनि म्हणण्याचें कारण त्या शब्दाशेजारीं वृत्ति शब्द वापरून निवृत्तीशीं यमक साधलें पाहिजे एवढेंच होतें. ज्ञानेश्वराला अकरावा अवतार म्हणावे, आणि तो सुज्ञान देतो म्हणून सांग्यावे यांत मोठी मार्मिकता व्यक्त होत नाहीं. सोपान देवाविषयीं लिहितांना त्याच्या नांवाला अर्थ उत्पन्न करण्यासाठीं त्याच्या वचनाला वैकुण्ठसदनसोपान म्हटलें आहे. हें विशेषण निवृत्तीच्या वचनाला लावले तर काय बिघडलें असतें ? शब्दालंकार होत नाहीं एवढेंच. नांवावर शब्दालंकार करणें म्हणजे व्यक्तीविषयीं मार्मिक मत देणें मुळींच नाहीं. शिवाय सोपानविषयक सर्व विधान यमकावलंबी झालें आहे ज्याच्या पानें मोहगद उत्पन्न होत नाहीं असें म्हणण्यांत मोहगद हा शब्द “पान” या शब्दामुळें आलेला आहे आणि पान शब्द सोपान याशीं यमक जुळविण्यासाठीं आला आहे. आणि सोपानदेवाला एकंदरींत सर्तिफिकीट काय मिळालें कीं (१) ज्याचीं वचनें वाचलीं तर

मनुष्यास मोहगद उत्पन्न होणार नाहीं! मुक्ताबाई-वर मोरोपंत काय लिहिणार हें मुक्ताबाईच्या कार्यवैशिष्ट्यावरून न ठरतां “मुक्ता” नांवावरून. नच ठरलें आहे आणि त्यामुळें सुवृत्ता, विद्धा, अगुणा, श्रवणोचित इत्यादि शब्द आले आहेत.

ज्ञानेश्वरचतुष्टयासारख्या महत्त्वाच्या व्यक्तींचा निकाल या तऱ्हेनें लावला आहे तर इतर कवीं-वर अभिप्राय मोठे मार्मिकतेचे नसणार हेंहि उघड आहे. आश्चर्याची गोष्ट एवढीच कीं संत-कवींचें महत्त्व सांगतांना एवढेंच नव्हे तर त्यांच्या काव्यासंबंधानें लिहितांना मोरोपंतांचा अभिप्राय मांडला जातो हा होय. यमकसाधू मोरोपंताच्या अभिप्रायास महत्त्व देण्याची चुकी फार लोकां-कडून झाली आहे.

सन्मणिमालेंत नामदेवाचा उल्लेख विसोबा खेचर याच्या अनुषंगानें आलेला आहे. एकनाथाच्या काव्यावर मत कांहीं नाहीं. त्याच्या शांती-वर मत आलें आहे. रामदासाचें वर्णन करतांना “रामदासाची” याशी यमक करण्यासाठीं कामदा-साची” हे शब्द आले. कामदा शब्द आल्यामुळें कामदा हें स्त्रीलिंगी शब्दाचें विशेषण करावें लागलें तो स्त्रीलिंगी शब्द कीर्ति हा निवडला गेला; आणि रामदासाची कीर्ति “कामदा” कशी तर कल्पतरु, कामधेनु, सुरनदी यांहीपेक्षां अधिक असें वर्णन बनलें. या प्रसंगीं कीर्तीच्या एवजीं कृपा, दया हे शब्द अधिक शोभले नसते काय ? पण हे शब्द मोरोपंतांना सुचले नसणें शक्य नाहीं. वृत्तासाठीं कल्पना बाजूस टाकली असावी म्हणजे सत्कीर्ति हे शब्द वापरण्यांत हेतु एवढाच कीं शब्द वृत्तांत बसविण्याइतक्या मात्रांचा असला पाहिजे आणि सत्कीर्ति हा शब्द अवश्यमात्रांचा आहे.

एवंच सन्मणिमालेंत कोणत्याहि कवीवर मोठें मार्मिक मत नाहीं किंवा संत या दृष्टीनें देखील

वैशिष्ट्यावगमन झालेलें दिसत नाही. कमी महत्त्वाचे जे साधु आहेत त्यांच्याविषयी कांहींहि लिहिलेले चालतें. या सन्मणिमालेंतील वर्णनावरून दुसऱ्या एका गोष्टीची आठवण होते. एकदां एका कॉलेजांतील मंडळी प्रोफेसरला मानपत्र देत होती, त्यांत प्रोफेसरचे सर्व गुण मोठ्या अतिशयोक्तीच्या स्वरूपांत वर्णिले होते. तेव्हां कांहीं मानपत्र देणारी मंडळी म्हणाली कीं, या मानपत्राच्या प्रती त्यांवर प्रोफेसरचे नांव न घालतां छापून काढाव्यात आणि जो प्रोफेसर जाईल त्याचें नांव त्यांत घालावें म्हणजे प्रत्येक वेळेस छपाईचा खर्च वांचेल. एखादें ठराविक वर्णन वाटेल त्या योद्ध्याच्या किंवा कवीच्या संबन्धानें दडपून घावें ही वृत्ति फारच बोकाळली आहे. बरीचशीं संतवर्णनें एका ठराविक सांच्याचीं बनविलीं असतात आणि तीं त्या संतकवींच्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत असतात. दुसऱ्या एखाद्या कवीच्या ग्रंथाला प्रस्तावना लिहितांना तेंच वर्णन कायम ठेवून संतकवीचें नांव बदललें म्हणजे झालें. या तऱ्हेची संतकवींची लागेल त्या गौरवयुक्त शब्दांनीं युक्त वर्णनें दडपून देण्याचा प्रघात फार पडला आहे. या “दडपिश्चमे” संप्रदायांच्या मंडळींना आपल्या अभिप्रायसंप्रदायाची पूर्वपीठिका मोरोपंतांपर्यंत भिडविण्यास कोणतीच अडचण नाही. सन्मणिमालेंतील मोरोपंतांचें मुक्तेश्वर कवीसंबंधानें मत देऊन मुक्तेश्वरास मोरोपंत कवींत श्रेष्ठ समजत होता असें दाखविण्याचा प्रयत्न दोन लेखकांनीं केला आहे. मला तर त्यावरून कांहीं एक सिद्ध होईल असें वाटत नाही सन्मणिमालेंत कोठेंच मार्मिकता दिसून येत नाही आणि मुक्तेश्वरावर मोरोपंताची भक्तीहि दिसत नाही. मुक्तेश्वरावर मोरोपंतांनीं लिहिलेली आर्या येणेंप्रमाणें आहे—

“श्रीमुक्तेश्वर कविवर यातें कोण न शुभेच्छु वंदील
वंदी लक्ष जयाचे, त्याचें यश भव्य जेवि मंदील”

या आर्येतील “कविवर” शब्दास महत्त्व देण्यांत कांहीं एक अर्थ नाही. यांत एवढेंच समजावयाचें कीं मुक्तेश्वरास संत म्हणण्याएवजीं कवि म्हणण्याकडे मोरोपंताच्या मनाची प्रवृत्ति होती. मुक्तेश्वरास खुद्द मोरोपंत कविवर म्हणतो यावरून तो त्याचें कवींत उच्चत्व मान्य करतो आणि आपल्यापेक्षां त्याची कविता उच्च आहे असा कबुलीजबाब देतो असें म्हणण्यांत कांहीं तात्पर्य नाही. व त्यावरून मुक्तेश्वराची मोरोपंतापेक्षां उच्चता ठरविणें म्हणजे लेखक वर्गातील स्वाभाविक परंपरा लक्षांत न घेणें आहे. जुन्या सर्व लोकांस उत्तरकालीनांनीं मान देणें अवश्य असतें. कारण त्यांतच सौजन्य असतें किंबहुना उत्तरकालीनांनै तसें केले नाही तर त्याची निंदाच होईल. मुक्तेश्वरावरील वर दिलेल्या अभिप्रायांत ज्याचे लाखों लोक प्रशंसा करणारे भाट आहेत असें विधान देखील वस्तुस्थिति दर्शविणारें किंवा मोरोपंताचा अभिप्राय दर्शविणारें आहे असें म्हणतां येत नाही. “वंदी लक्ष” हे शब्द वंदील आणि मंदील यांशी अनुप्रास साधण्यासाठीं आले आहेत, आणि त्यामुळे त्यांस महत्त्व देतां येत नाही.

सन्मणिमालेंत ज्या आर्या केवळ संतकवींच्या चमत्कारासंबंधानें किंवा त्यांच्या लोकांना तारण्याच्या शक्तीसंबंधानें नसून कवित्वावर किंवा ग्रंथावर आपला सन्मानयुक्त अभिप्राय वर्णन करणाऱ्या आहेत किंवा निदान ग्रंथांचा उल्लेख करणाऱ्या किंवा विशिष्ट व्यक्तींचा कवी या शब्दानें वर्णन करणाऱ्या आहेत त्या येणेंप्रमाणें.

(१) “नमिला साष्टांग श्रीपति—

भक्तिरसज्ञ वामनस्वामी ।

रसभवना तत्कवना

मानी या तेंवि वाम न स्वामी” ॥१७॥

(२) “मान्य पुरंदर विठ्ठल

सुकविकुळी पदपराज नाक वनी ।

ज्याचें प्रेम हरिपदी

तैसें हरिपद पराजना कवनीं" ॥२१॥

(३) "दासोपंती केला

गतिार्णव मानवा सवालाख ।

ग्रंथ परम दुस्तर तो

न त्याचि, जसें न वासवाला ख" ॥२३॥

(४) "भव्य कथाकल्पतरु,

क्षितिवरि सर्वत्र सुलभ जो लावी ।

डोलावी देवसभा

तद्बहुमतता अशीच बोलावी" ॥२४॥

[या आर्यांत लेखकाचें नांव नाहीं पण या कथाकल्पतरूचा लेखक कृष्ण याज्ञवल्की म्हणून होता असें संपादक वामन दाजी ओक आपल्या टीपांत म्हणतात; (काव्यसंग्रह ग्रंथांक२९.)]

(५) "हरिविजय ग्रंथातें

मग आधीं श्रीधरास वंदीन ।

शिववंदनकामां हीं

लंघावा प्रथम देव नंदी न" ॥३१॥

[यांत श्रीधराचें ग्रंथकर्तृत्व फक्त सुचविलें आहे, सांगितलें नाहीं.]

(६) "श्री मुक्तेश्वर काविर

यातें कोण न शुभेच्छु वंदील ।

वंदी लक्ष जयाचे

ज्याचें यश भव्य जेवि मंदील" ॥३२॥

(७) "उद्धवचिद्घन केवळ

मी मोर त्यासमोर हर्षानें ।

तांडव करितों, होउनि

गतताप तदीय सूक्तिवर्षानें" ॥३७॥

(८) "कीर्तनसुखार्थ झाला

अवताराचि अमृतशय जीवाचा ।

भक्त्या मुखांतुनि अशी

सुरसखनि निघेल काय जी वाचा" ॥४४॥

(९) "भक्तांत भवांत पुन्हां

भेटि न व्हाया कदापि वैरा गी ।

ज्यांची निर्मा; ऐसा

रामानंद प्रसिद्ध बैरागी" ॥५९॥

(१०) "माया हे संसृतिची

जाळुनि सशोक कवी रमला ।

रामपदाब्जीं अलिसा;

बहुमत सुमुदोक तो कवीर मला" ॥६०॥

(११) "विष्णुपदीं विष्णुपदे

जरि. वाहे रसपदेहि "मानपुरी" ॥ ६९ ॥

(१२) "बहुसुप्रसन्न" म्हणतो

सुकवि म्हणुनि "सूरदास मजला हो"

(१३) "केशवदास महाकवि सम,

हा कविता सलक्षणा करितो" ॥ ६९ ॥

(या केशवदासासंबंधानें कांहीं माहिती नाहीं म्हणून ओक सांगतात.)

(१४) "साधु बिहारीलाल

ख्यात करी ग्रंथ सप्तशत दोहा" ॥ ७० ॥

(१५) "आनंदतनय अरणीकर

शोभवि फार कवन यमकांही" ॥ ७३ ॥

(१६) "विठ्ठलकविच्या भलता

लंघू न शकेचि चित्रकूटातें" ॥ ७४ ॥

(१७) बहुशोभला शिवाजीबावा

शुद्ध सद्वृत्त लेण्यांत ।

महिमहिलेच्या नाकीं

मौक्तिकमणि साधुरूप लेण्यांत ॥ ८७ ॥

[यांत उल्लेखिलेल्या शिवाजीविषयीं "साधु-विशेष" एवढीच माहिती ओक देतात. "सद्वृत्त" या शब्दाचे दोन अर्थ होऊं शकतात. त्यामुळें हा कवि होता कीं केवळ साधु होता हें सांगतां येत नाहीं].

(१८) "बा तुळसीदास न जरि

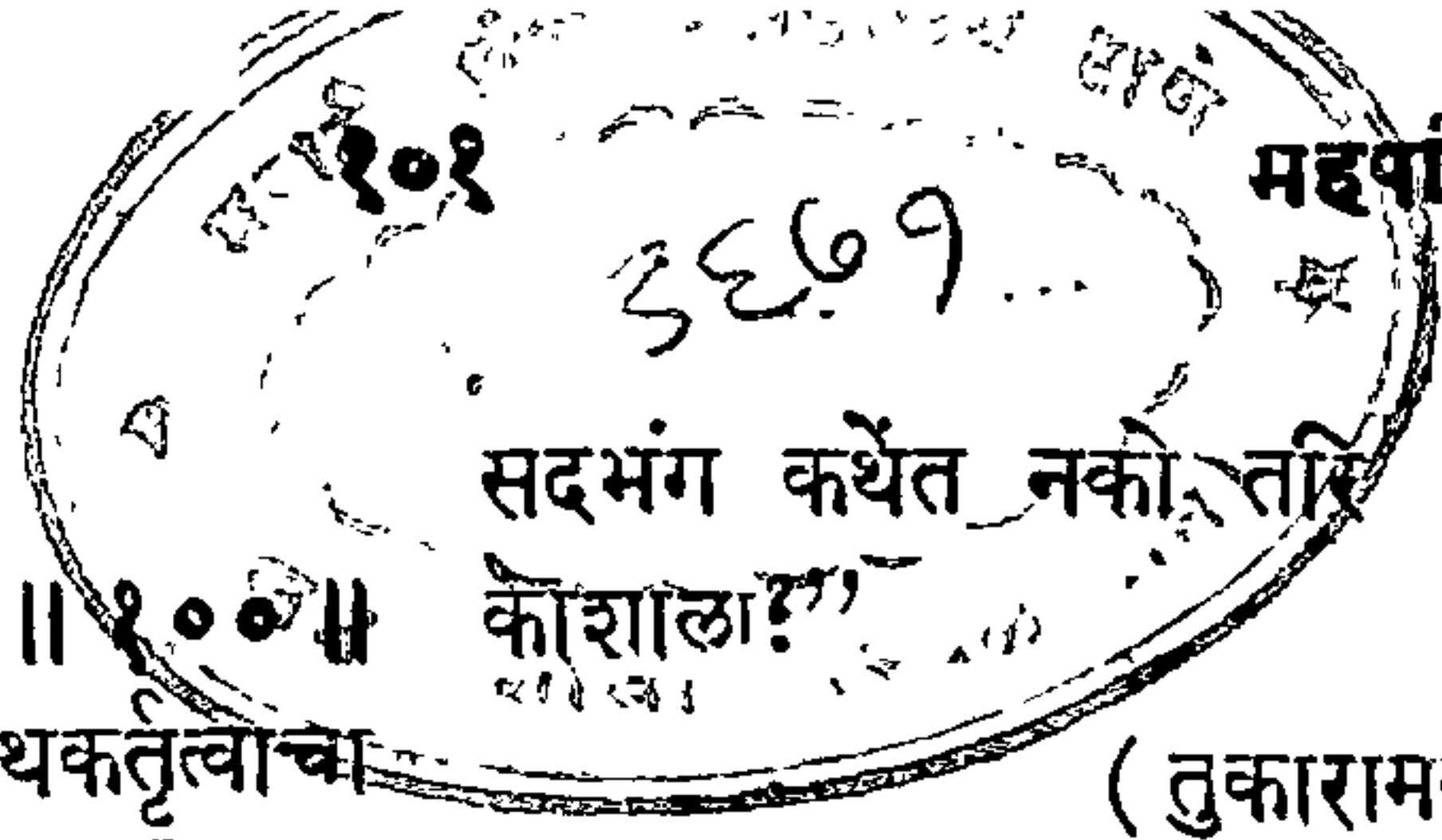
वाल्मीकिसमान मानवा तुळशी ।

तरि रामदूत कीं ती

ही उक्तिसमान मान वातुळशी" ॥ ९४ ॥

(१९) "बोले मधुर मनोहर,

मृदु शाहहनुसेन नामक फकीर

तेवि न वाणीचाही,

कंठीं नसतांहि लेश कफकीर ॥ १००॥

सन्मणिमालेत ज्या व्यक्तींच्या ग्रंथकर्तृत्वाचा उल्लेख आहे अशा व्यक्ती इतक्याच. यांत देखील ज्या व्यक्तींच्या काव्यांतील गुणांसंबंधाने आपले मत मोरोपंतांनी व्यक्त केले अशा व्यक्ती म्हटल्या म्हणजे (१) आनंदतनय, (२) विठ्ठल, (३) अमृतराय (४) वामन. वामनाची आणि अमृतरायाची तारीफ रसाबद्दल केली आहे तर आनंदतनयाची यमकाबद्दल केली आहे व विठ्ठलाची चित्रकूटांबद्दल केली आहे व ही देखील केवळ अशी आहे की, तितपत मत व्यक्त करणे अगदी सामान्य मनुष्यास शक्य आहे.

आतां मोरोपंतांच्या विशिष्ट कवींवर लिहिलेल्या काव्यांकडे वळू.

ज्ञानेश्वरसं. “ विश्वास प्रिया तुझ्या ओंव्या ”
(ज्ञानदेवस्तव ८).

नामदेवसं. “स्वप्रेमाचाचि लेश दे वास”
(नामदेवस्तव १३).

वामनपंडितसं. “साजविली साधुसभा,
भाषा, कविकवनशक्ति लाजविली.”

रीति समश्लोकीची अतुला साधेल काय भव्यास?
या सुयशे होइल कां रोमांचव्याप्तकाय न व्यास?
वाटे सूक्तिश्रवणे मस्तक वाल्मीकिनेहि डोलविला
प्रभुने भुलवाया मन वामन हा वेणुसाचि बोलविला
याच्या सद्रसभवने कवने तो नाचलाचि नाकर्षी
हरिजन, हरिजनहृदया जैसा चुंबक अयास आकर्षी
अन्यत्र नसे, कवनीं यावे रस सर्व, हा नियम कांहीं
केली, भाषाकवि जे, त्यांची तो गर्वहानि यमकांहीं.
(वामनपंडितस्तुति ९-१०).

तुकारामासंबंधीं

ज्याच्या सदभंगातें जन, जेंवि बाल आभ्यातें

... ..
शोभे कथा अभंगा पावुनियां जेंवि दीपका शाला

महपति आणि मोरोपंत
सदभंग कथेत नको तरि मग शालेत दीप
कोशाला?
(तुकारामस्तुति १८ व २१).

महिपतीसंबंधीं-

“ सत्य तुकारामाचा या महिपतिवरि प्रसाद असे सदनुग्रहाविणें हे निघतिल उद्गार सार काय असे ज्ञानोबाची जैसी एकोबाची सुधा जशी वाणी कीं मुक्तेश्वर कविचि महिपतिची सेविती तशी प्राणी ”

या वरील अभिप्रायाखेरीज विशिष्ट व्यक्तींवर लिहिलेल्या स्तवांस्तुतींमध्ये कवित्वावर मत व्यक्त करणारे उल्लेख नाहींत. या दिलेल्या उल्लेखांत काव्यावर मत देखील बेताचेच व्यक्त झाले आहे. ज्ञानेश्वराच्या ओंव्या जगास प्रिय आहेत हे विधान मोरोपंत करतो, त्याप्रमाणे नामदेवाच्या कवितेत जे ईश्वरप्रेमाचे प्राधान्य दिसून येते त्याविषयी मोरोपंत आपली अभिज्ञता दाखवितो. मोरोपंत कवित्वाच्या दृष्टीने ज्याविषयी प्राधान्याने उल्लेख करतो असा कवि म्हणजे वामनपंडित होय. वामनाच्या कवितेने “साधुसभा सजविली, भाषा सजविली कविकवनशक्ति लाजविली. समश्लोकीची रीति भलत्यास साधेल काय” या प्रश्नाने मोरोपंत काय म्हणतात हे नक्की कळत नाहीं. मला ती साधेल काय अशा तऱ्हेची कल्पना त्यांच्या मनांत असावीसे वाटते.

महिपतीचे ग्रंथकर्तृत्व

महिपतीने कोणत्या ग्रंथाच्या आधाराने आपले ग्रंथ लिहिले हे खात्रीपूर्वक सांगतां येत नाहीं. भक्तविजयाच्या पहिल्या अध्यायांत “तरी उत्तर देशीं साचार । नाभाजी विरींचि अवतार । तेणे संतचरित्र ग्रंथ थोर । ग्वाल्हेरी भाषेत लिहिला असे ॥ आणि मान देशीं उद्धवचिद्धन त्यांहीं भक्तचरित्रे वर्णिली जाण । दोहींचे संमत एक

करून भक्तविजय आरंभला' (अध्या १ ओं. ३८-३९) असे सांगितले आहे तथापि या ग्रंथाचे अवलोकन करता महिपतीने आपल्या पदरचे पुष्कळच घातले आहे, त्याचे रा. भावे यांनी थोडेसे विवेचन केलेच आहे. महिपतीने जे घातले आहे ते बऱ्याच अंशी अगदी काल्पनिक घातले आहे असे वाटू लागते. जे त्याने काल्पनिक घातले आहे त्याचे पृथक्करण करता बऱ्याच गाष्टी बाहेर निघतील. कांहीं गोष्टी देतांना इतिहासाचे अज्ञान बरेच दाखविले आहे. नरसी मेहेत्यास ज्ञानेश्वराच्या पूर्वीच्या काळांत घातले आहे, पृथ्वीवर पाप माजले ते दूर करण्यासाठी वैकुंठांत विष्णूने जी योजना केली त्या योजनेत "शंकरासि सांगे विश्वकर्ता । तुम्ही व्हावे नरसी मेहेता । जुनागडी भक्तिमार्ग कथा । जना समस्तां ऐकवी ॥ तुम्ही पुढे व्हावे सत्वरें । मीहि मागून येतो त्वरें । ज्ञानेश्वररूपे निर्धारें । अर्थ-गतिचा सांगन ॥" (अध्याय १. ओं ९५-९६).

महिपतीच्या भक्तविजयांत अनेक चरित्रे आली आहेत त्यांतून प्रस्तुत पुस्तकांत घेण्याजोगे थोडेच आहे.

महिपतीने नाभाजीच्या ग्रंथापासून आपला ग्रंथ निराळ्या स्वरूपाचा कसा तयार केला त्याविषयी भावे सांगतात—

“चरित्रग्रंथ लिहितांना नाभाजीच्या ग्रंथावर-डुकूम आपला ग्रंथ लिहावा असे प्रथमारंभी कवीच्या मनांत होते असे दिसते. व प्रारंभीचीं चरित्रे तशीच लिहिली आहेत. परंतु नामदेव-ज्ञानेश्वरादि कवींच्या चरित्रांपर्यंत आल्यावर नाभाजी-पेक्षां या पुरुषासंबंधाने या प्रांतांत जास्त व भिन्न माहिती प्रचलित आहे असे पाहून महिपतीने नाभाजीचा ग्रंथ सोडून इकडील ग्रंथांच्या आधारें हीं चरित्रे लिहिण्याचे योजिले. कांहीं अध्याय नामदेवाचे तीर्थावळीवरून रचले” याशिवाय भावे असे सांगतात कीं भानुदास व तुकाराम

यांच्यासंबंधाने माहिती वंशजांकडून मिळविली आणि यांत तुकारामाचा भाग सर्वांत सरस आहे.

तुकारामाची कथा येथे देण्यांत तात्पर्य नाही. तुकारामाचीं चरित्रे म्हणून जो माल आपणांस सांपडतो तीं बहुतेक महिपतीच्या तुकारामचरित्राचीं रूपांतरें आहेत.

भक्तविजयाच्या प्रारंभी एक आख्यायिका आली आहे ती येथे जरा सविस्तर देणे अवश्य वाटते. कारण ती प्रकृत विषयावर आहे आणि तीवरून काव्याभिज्ञतेच्या बाबतींत देखील दैवी उपाय वापरावेत अशी लोकांची मनोवृत्ति होती असे दिसते. चरित्रग्रंथांमध्ये काव्यपरीक्षण-विषयक आख्यायिकांचे उदाहरण आले आहे ते येथे देतो. यांत आलेल्या जयदेवकथेचे ऐतिहासिक महत्त्व कांहीं एक नाही हे निराळे सांगण्यास नकोच. जयदेव कवीच्या गीतगोविंदावर अभिप्राय व्यक्त करण्यासाठी जयदेवास महिपतीने व्यासाचा अवतार केले आहे. ग्रंथाच्या उत्कृष्टतेसंबंधाने कांहीं लिहून त्या ग्रंथाचा राजाला मत्सर कसा झाला याबद्दल एक दंतकथा दिली आहे (अध्याय २).

“रंकामाजी जैसा राव । कीं सकलसाधनांत शुद्ध भाव । तैसा ब्राह्मणवंशीं जयदेव । निपुण-वक्ता दिसतसे ॥ श्रुतिशास्त्रें धुंडाळून । पाहिलीं पुराणें संपूर्ण । तयामाजी मुख्य साधन । हरिकीर्तन कलियुगीं ॥ उद्धवासी सांगे रुक्मिणीरमण । कलियुगीं करावे माझे भजन । म्हणोनि जयदेव कवीने कवन । गीतगोविंद ग्रंथ केला ॥ ” (ओव्या १०-१२).

ग्रंथ कां चांगला झाला हे महिपती सांगतो.

“पद्मपुराणीचा इतिहास । त्यांत वर्णिला राधा-विलास । गोकुळी क्रीडला जगन्निवास । कृष्ण अवतारीं निजलीले ॥ आधींच श्रीहरीचे गुण जाणा । त्यावरी जयदेवे केली पद्यरचना । सुवर्णाच्या कंकणा । रत्न कोंदणा बसविले ॥” (१३-१४).

यानंतर ग्रंथाची प्रसिद्धि कशी झाली तिचे स्वरूप महिपति वर्णितो—

“गीतगोविंद ग्रंथ केला । तों सकल लोकीं लिहून नेला । पाठ करून हरीची लीला । घरो-घरीं गाताती ॥ १९ ॥”

जगन्नाथपुरीच्या राजाला त्या ग्रंथाच्या योगाने मत्सर झाला असे महिपती पुढे सांगतो. त्यानेहि जयदेवाच्या ग्रंथासारखाच एक ग्रंथ केला आणि “त्या ग्रंथाच्या करूनि प्रती । लोकांस पाठवी भूपति । म्हणे पाठ करावा समस्तीं । या ग्रंथाचा निर्धारें ॥ १८ ॥” पण त्यामुळे ब्राह्मण रागावले आणि त्याची निर्भर्त्सना करिते झाले आणि पुढे दोहोंमध्ये चांगला ग्रंथ कोणता यावर दैवी निकाल मागावा असे ठरले. दोन्ही ग्रंथ देवापुढे ठेवले गेले. जो ग्रंथ देव स्वीकारील तो चांगला या पद्धतीने उच्चता ठरवावी असे राजाने सांगितले. पंडितांस देखील ते मान्य झाले पण दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं

“जयदेवाचा ग्रंथ उत्तम । जवळीं ठेवी पुरुषोत्तम ॥ राजाचा अवमानून परम । टाकिला बाहेर देखती ॥ ३० ॥”

पण पुढे जेव्हां तो राजा आत्महत्या करावयास निघाला । तेव्हां “राज्याचे ग्रंथांतून । चौवीस श्लोक घेतले जयदेवाचे ग्रंथीं लिहून । तत्काळ ठेवी जगज्जीवन ॥ राज्याचे समाधान । इतुकेंन झाले तेधवां ॥ ४८ ॥”

या प्रकारच्या आख्यायिकांवरून काय काढावयाचे? गीतगोविंदांत चौवीस श्लोक राजाचे आहेत ते कोणते ह्याची चौकशी करण्याचे कारणच नाही कारण त्यांत चौवीस श्लोकच नाहीत. गीतगोविंदाचे अवलोकन महिपतीने केलेले नसावे हे या २४ श्लोकांच्या उल्लेखावरून “गीर्वाण भाषा नेणे मी” (अध्या. १. ओं. ८) म्हणून महिपति जो कबूलीजबाब देतो तो सौजन्याचा

निदर्शक नसून वस्तुस्थितीचा निदर्शक असावा हे उघड होते.

संतविजय

या पुस्तकांत फक्त रामदासचरित्र आहे. ते भक्तविजयांत आहे पण या ग्रंथांत संतवचनाचा आधार, अधिक देत आहे. या चरित्रातील दोन ठळक गोष्टींकडेसच लक्ष ओढतो आणि त्या गोष्टी म्हटल्या म्हणजे महिपतीसारख्या चरित्रकाराचा ग्रंथकर्तृत्वानिर्णयास उपयोग व या ग्रंथांत दिसून आलेला नागर आणि अनागर वाङ्मयाचा संबंध या होत. या चरित्रामध्ये मधून मधून रामदासांची काव्ये घातली आहेत व रामदासांचे चमत्कार, त्याची व मारुतीची भेट व त्यास मोह घालण्यासाठी प्रयत्न इत्यादि गोष्टी वर्णिल्या आहेत. दहाव्या अध्यायांत रामदास तुकारामसंबंध आणिला आहे व तुकारामाचे कीर्तन ऐकून रामदासांनी कीर्तन केले वगैरे सांगितले आहे. चौदाव्या अध्यायांत गागाभट्टाची मराठी ग्रंथाविषयी तुच्छता दाखविली आहे. यांत रामदासाचा द्वेष कोण करित असत, वेणूबाई रामदासांच्या नादा लागली त्यामुळे तिच्यावर आईबापांचा कसा क्रोध झाला वगैरे गोष्टी घातल्या आहेत. यांत रामदासांच्या काव्याविषयी जी अभिज्ञता दाखविली आहे ती सपाटून उतारे घेऊन दाखविली आहे हे उतारे एकतर रामदासांच्या चरित्रावर किंवा मनोवृत्तीवर किंवा तत्त्वज्ञानावर प्रकाश पडणारे आहेत. वाचतांना हे उतारे समर्पक आणि योग्य असेच वाटतात. रामदासांची जी काव्ये आपणापुढे एकदम संपूर्ण तऱ्हेने उभी रहातात तीं एकदांच लिहिलीं नसून त्यांतील तुकडे निरनिराळ्या काळीं आणि प्रसंगाने कसे उत्पन्न झाले याविषयी आख्यायिकात्मक जी माहिती महिपतीस होती ती समाविष्ट केली आहे. जेव्हां आज आपण एखाद्या कवीची गाथाच पहातो तेव्हां त्या कवीचेच ते

काव्य असेल काय अशी आपणांस शंका उत्पन्न होते. व आज आपणांस त्यांच्या कर्तृत्वनिश्चयास साधनेंही फारशीं नाहींत. महिपतीनें दिलेले उतारे त्या त्या बाबतीं कर्तृत्वनिश्चयास मदत करतील. महिपतीनें जे अभंग अगर श्लोक रामदासांनीं अमुक प्रसंगीं म्हटले किंवा केले म्हणून सांगितले तेवढ्याकरून रामदासांनीं ते श्लोक केले असतील इतकें देखील खात्रीनें म्हणतां येत नाहीं. आणि ते विशिष्ट प्रसंगीं तयार झाले असें मुळींच सांगवत नाहीं. तथापि महिपति सांगतो तो ग्रंथभाग त्यावेळेस रामदासांचा म्हणून समजला जात होता एवढेंच म्हणतां येईल. पण ही गोष्ट देखील थोड्या महत्त्वाची नाहीं. स्फुट अभंगाच्या कर्तृत्वाच्या निश्चयाचा प्रश्न फारच कठिण आहे. एखादें आख्यान सपाटून वाढण्याचा संभव नाहीं. त्यांत अंतर्गत संगति पहावी लागते व श्लेषक श्लोक आंत शिरले तर ते अगदीं बेतानें शिरण्याचा संभव असतो. पण जेव्हां कविता स्फुट प्रकारची असते तेव्हां प्रकाशकाच्या हाताशीं येईल ती कविता गाथेंत दडपली जाण्याचा संभव असतो. सर्वच गाथा शंकास्पद आहेत आणि अशा प्रसंगीं ग्रंथकर्तृत्व तपासण्यासाठीं जितकी मदत मिळेल तितकी हवी आहे आणि यासाठीं कथा व उतारे ही दोन्ही एकत्र देणाऱ्या ग्रंथांचा उपयोग मोठा आहे. महिपतीनें आपल्या ग्रंथांत अवतरण केलेले उतारे सर्वच फुटकळ नाहींत तर कहीं जास्त लांब अशा काव्याचे भाग आहेत आणि यामुळे ज्यांतून उतारा घेतला तें प्रकरण खरोखरच रामदासांचें आहे असें समजण्यास कांहीं तरी आधार आहे. दासविश्रामधाम हें जितपत ग्रंथाच्या कर्तृत्व संशोधनाला प्रमाण म्हणून उपयोगितां येईल तितपत तरी हें महिपतीचें संतविजय रामदासीय ग्रंथनिर्णयास उगयेगी पडेल यांत शंका नाहीं.

संतविजयांत रामदासांच्या रसाळ कीर्तना विषयीं वर्णनें आहेत, तसेंच इतर समकालीन

साधूविषयीं उल्लेख आले आहेत. वामनाच्या कवि-त्वाविषयीं

“वामन उठले कीर्तनास । जो कलियुगामाजीं अवतरला व्यास । कवित्वीं रस निरुपम” (अ. २३ वा).

असे उद्गार काढले आहेत.

संतविजयांत रामदासांचे उतारे आहेत, वामनाचे उतारे आहेत, वेणुबाईचे, बहिणाबाईचे व आकाबाईचे अभंग अवतरिले आहेत. पण या अभंगांत त्यांचें नांव नसून ‘दासम्हणे’ असें कित्येक ठिकाणीं आहे.

“ संकल्प विकल्प होय नोहे बाटे
तेचि मन खोटें कल्पनीक ।
अहंकारासवें देह चालताहे
दास म्हणे पाहे अनुभवे । ”

हा अभंग अकाबाईचा म्हणून दिला आहे पण शेवटीं ‘दास म्हणे’ असें आहे. वेणुबाईच्या म्हणून दिलेल्या पुढील अभंगांत तोच प्रकार आहे.

“ हाता चढे सर्व वेदशास्त्रबीज
गुरु गूज गुह्य योगीयांचें ।
योगियाचें गूज सहजींसहज
दास म्हणे नीज ठायीं पडे. ॥ ”

तथापि प्रत्येक ठिकाणीं दासम्हणे असेच शब्द नाहींत.

“ परलोकीं पुण्यशील होती धन्य
रामदासीं मान्य हरिभक्ति ”

यावरून असें दिसतें कीं दास म्हणे असें अभंगांत केवळ रामदासच घालीत होते असें नाहीं तर रामदासांच्या शिष्यांनीं देखील आपल्या गुरूचें म्हणणें आपल्या अभंगाच्या शेवटीं सांगावें ही गोष्ट महिपतीस स्वाभाविक वाटत होती आणि रामदासांचें नांव शेवटीं असतांही ते अभंग रामदासांचे नसून त्यांच्या शिष्यांचे असणें शक्य

आहे अशी माहिती महिपती आपणांस सांगतो.

रामदासाचे शिष्य आपलें नांव घालीत नसत असें नाही. बहिणाबाईच्या म्हणून दिलेल्या अभंगांत बहिणाबाईचें नांव आहे.

“ बहिणी म्हणे ज्यासी नाही आत्मज्ञान
ते जाणवें श्रान जन्मा आलें ”

तुकारामाचे म्हणून दिलेले कांहीं अभंग यांत आलेच आहेत तथापि

“अभंग बोलें शिवाजी नृपती
ते सादर संती परिसजे” ॥ २७ ॥

म्हणून ज्या अभंगांस महिपती अवतरितो त्यांस ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्व आहे. ते अभंग येणें-प्रमाणें.—

“प्रातःकाल झाल्या राम आठवावा
हृदयीं धरावा क्षण एक ।
हेळामात्रें रामनामें होय गती
भाग्यवंत घेती सर्वकाळ ।
सर्वकाळ राम मानसीं धरावा
वाचें उच्चारवा नामघोष ।
नामघोष वाचें श्रवणीं कीर्तन
चरणीं गमन देवाल्या ।
देवाल्या जातां सार्थक तें झालें
कारणीं लागलें कलेवर ।
कलेवर त्वचा जोडोनि हस्तक
ठेवावा मस्तक रामपार्यीं ।
रामपार्यीं शीला झाली दिव्य बाळा
तैसाची सोहळा मानवांसी ।
मानवासी अंतीं रामनाम गती
सांगे उमापती महादेव ।
महादेव जप सांगे पार्वतीसी
तोचि तो विश्वासी दास म्हणे ।”

या अभंगांसंबंधानें लिहितांना महिपतीनें गागा-
भट्टाच्या वृत्तीसंबंधानें जें लिहिलें आहे तें जरा
मौजेचें आहे म्हणून तें येथें देतो.—

“ऐसे अभंग गाय. भूपती । पद श्लोक नाना
रीती । पार्यीं घुंगरू बांधोनि प्रीति । नृत्य करिती
हरिकीर्तनीं ॥ २८ ॥ सांडोनि लज्जा मान लौकिक ।
गुण धरिला शुद्ध सात्त्विक । संतमहंत पावती
सुखें । वाटे कौतुक तयासी ॥ २९ ॥ मागिले युगीं
थोर थोर । वैष्णव भक्त झाले नृपवर । आणिक
कलियुगामार्जीं साचार । वैष्णव वीर शिवाजी
॥ ३० ॥ संतमहंत कीर्तन ऐकती । तयांसि आनंद
वाटे चित्तीं । गागापंडित कुसमुसी चित्तीं । म्हणे
आमुचा भूपती वेडावला ॥ ३१ ॥ सोडोनिया
व्यासवाणी । महाराष्ट्र जत्या (?) गातो वाणी ॥
ऐसे म्हणे आपुलें मनीं । परी न बोलें वदनीं
सर्वथा ॥ ३२ ॥ राजा चालवितो संसार । द्रव्य
वस्त्रें दैतसे अपार ॥ त्या आशेस्तव द्विजवर । न
बोलें उत्तर सर्वथा” ॥ ३३ ॥

गागाभट्टाविषयीं या पुस्तकांत असलेले उल्लेख
पहातां गागाभट्टाविषयीं संतमंडळींचें मत चांगलें
असावें असें दिसत नाही व याचें कारण त्यानें
शिवाजीस क्षत्रिय ठरविलें व कायस्थ प्रभूंस
क्षत्रिय ठरविलें अशा प्रकारच्या कृतींमुळे नसून
हा संस्कृतचा अभिमानी ब्राह्मण भक्तिमार्गी संतांचा
तिरस्कार करणारा अशी संतकवींची समजूत होती
हें असावें. संतमंडळींस सांस्कारिक प्रश्नांचें महत्त्व
नव्हतें; तें कर्मठ वर्गास होतें. गागाभट्टासंबंधानें
झालेल्या कर्मठ मंडळींच्या वृत्तीसंबंधानें आप-
णांस कर्तव्य नाही. मराठी ग्रंथांविषयीं तुच्छता
गागाभट्टाच्या मनांत होती हे चौदाव्या अध्या-
यांत दाखविलें आहे. त्या ठिकाणचे कांहीं उतारे
येथें देतो:—

“रामदासाची ऐकोनि कीर्त । गागापंडित कुस-
मुशी ॥ ६८ ॥ तंव एके दिवशीं करोनि स्नान ।
देवघरीं बैसे नृपनंदन ॥ दासबोध ग्रंथ सोडून ।
निजप्रीतीनें वाचित ॥ ६९ ॥ तंव गागापंडित
अवधारी । अकस्मात पातले देवघरीं ॥ अभ्यु-
त्थान देउनि सत्वरीं । आसनावरीं बैसविला ॥ ७० ॥

ब्राह्मण रायासि पुसत । कोणतें शास्त्र, सोडिला
ग्रंथ । संस्कृत किंवा प्राकृत । हें मज त्वरित
सांगावें ॥ ७१ ॥ राजा सांगत ये क्षणीं । दास-
बोध केला समर्थानीं । पंडित म्हणे प्राकृत-
वाणी । ऐकतां श्रवणीं महाशेष ॥ ७२ ॥ तुज जे
इच्छा असेल मनीं । तें मी सांगतों व्यासवाणी ।
तरी महाराष्ट्र ग्रंथ आजपासोनी । देई टाकोनी
नृपनाथा ॥ ७३ ॥ स्त्री-शूद्र इतर जन । प्राकृत
ग्रंथ त्याजकारणें । ब्राह्मण क्षत्रियांसि पुराणें ।
जीं द्वैपायनें वर्णिलीं ॥ ७४ ॥ यावरी राजा उत्तर
देत । त्यासी हीं वेदशास्त्राचें संमत । येथें बहुत
जडली प्रीत । तुम्ही ग्रंथ समस्त पहावा ॥ ७५ ॥
ऐसें वदतां नृपनंदन । पंडित जाहला क्रोधाय-
मान । रायासि म्हणे आजपासुनि । न सांगो
पुराण तुज घरीं ॥ ७६ ॥ इतकें बोलोनि ते अव-
सरा । पंडित गेला आपुल्या घरा । परी विकल्प
नये रायाच्या अंतरा । गुरुभक्त पुरा तो एक
॥ ७७ ॥ इतुका निषेध पडतां तेथ । हा समर्थसि
कळला वृत्तांत । मग समुदाय घेउनि समस्त ।
येउनि बागांत उतरले ॥ ७८ ॥ मग स्नानसंध्या
सकळिकांनीं । करोनि बैसले उपवनीं । इकडे
राजा उदित मनीं । दर्शनालागीं जावया ॥ ७९ ॥
तों जासूद आले घेउन मात । समर्थ उतरले बागा
आंत । राजा घाबिरा तव्हां उठत । पायीं चालत
अनवाणीं ॥ ८० ॥ अष्टप्रदान पायीं धावत ।
नगरवासीं निघाले समस्त । वैदिक पंडित ब्राह्मण
बहुत । दर्शनासि त्वरित चालले ॥ ८१ ॥
नावेक उभा राहुनि तेथ । मंडळी विलोकीं नृप-
नाथ । तो गागापंडित नाहीं दिसत । मग आज्ञा
करित प्रधानां ॥ ८२ ॥ मग घोडाकारकून देउनि
त्वरित । निरोप सांगे नृपनाथ । म्हणे समर्थचे
भेटीस त्वरित । यावें बागांत लवळीहें ॥ ८४ ॥
स्वार घरासि जातां पाहे । पंडित त्यासि म्हण-
ताहे । आतां भोजनाचा असे समय । येतां
नयोचि यास्तव ॥ ८५ ॥ समर्थ आले नगरांत

गाही । भेटीस येऊं कीर्तनसमयीं । निरोप घेउनि
लवलाही । रायासि सर्व सांगितला ॥ ८६ ॥ ”

यानंतर समर्थांचा सत्कार शिवाजीनें कसा
केला, इतर ब्राह्मणांनीं कसा केला इत्यादि कथा
सांगून समर्थांचें कीर्तन महिपती वर्णन करतो.

रामदास कीर्तनास बाहेर आले तेव्हां “समर्थ
येउनि सत्वर । विप्रांसि केला नमस्कार । देख-
तांचि उठले द्विजवर । आनंद थोर मानसी ॥ १०९ ॥
गागापंडित अभिमानी । उठला नाहीं तये क्षणीं ।
विद्यागर्व त्याचें मनीं । यास्तव फुगोनि बैसला ”
पुढें रामदासांनीं कीर्तन आरंभलें.

“श्रीराम माझा सिद्धांतवक्ता । रघुराज माझा
सिद्धांतवक्ता । श्रीराम माझी प्रसाद कविता ।
आणिक सर्वथा असेना ॥ ११५ ॥ ऐसे म्हणोनि
तये वेळीं । नामघोषे पिटिली टाळी । जय-
जयकार केला सकळीं । नाद निराळी कांदला
॥ १६ ॥ समर्थ उभे राहिले जेव्हां । सभा
तटस्थ झाली तेव्हां । कीर्तनरंग वाढवला बरवा ।
काय सांगावा निजमुखें ॥ १७ ॥ वेदशास्त्राचेनि
संमते । नाममहिमा वर्णिला बहुत । मुखें बोलोनि
श्रीभागवत । प्रांजल अर्थ सांगती ॥ १८ ॥ ऐकोनि
गागापंडित म्हणत । हा तरी मानवी नव्हे समर्थ ।
दृष्टीनें स्वरूप न्याहाळित । तों दिसे साक्षात्
मारुती ॥ १९ ॥ मग कर्माभिमान विद्याभिमान ।
ज्ञानाभिमान सोडला तेणें । अनुताप धरोनियां
मनें । करितसे नमन रामदासा ॥ २० ॥ समर्थ
उठवोनि वरच्यावर । आळिगन देत दोन्ही करे ।
पंडित बोले मधुरोत्तरे । तूं साक्षात् अवतार
मारुतीचा ॥ २१ ॥ विश्वोद्धार कराया निश्चितीं ।
सगुण अवतार दिसतो क्षिती । परी तूं केवळ
ब्रह्ममूर्ति । निश्चय चितीं बाणला ॥ २२ ॥ मग
समर्थ हातीं धरोनि त्यांस । सन्मुख बैसविलें
पंडितास । हें चरित्र देखतां विशेष । रायासि
उल्हास वाटला ॥ २३ ॥ ”

कीर्तनभाग कांहीं सांगून व त्यांत रामदासांच्या कांहीं अभंगांचे अवतरण करून शेवटचा भाग महिपती पुढीलप्रमाणे वर्णितो. या वर्णनांत एक-नाथी भागवताची छटा स्पष्ट उमटली आहे-

“ ऐसा समर्थीचा कीर्तनगजर । प्रासादिक अभंग वरच्यावर । कर्म उपासना साचार । अनुभव प्रकार ज्ञानाचा ॥२८॥ वेदांत आणि सिद्धांत । यांचाहि निश्चय केला समर्थे । तटस्थ झाले सकळ पंडित । उत्तर त्यांतें सुचेना ॥२९॥ त्यांसि म्हणती रामदास । महाराष्ट्रभाषा गौण दिसे । परी प्राकृत आणि संस्कृतास । अर्थ दिसे सारखा ॥३०॥ तथापि संस्कृत वाचिले पुराण । परी अर्थ प्राकृत लागे सांगणे । जसे रायाचे महत्त्व जाण । प्रजेवांचून न वाढे ॥३१॥ लोह निःशेष त्यागितां जाण । तरी न कळे परिसाचे महिमान । छप्पन्न भाषा ईश्वराने । आधींच निर्मोन ठेविल्या ॥३२॥ परी रामकृष्णादि नामे पाही । या शब्दांचा पालट नाही । जे त्यास वाल्मीकि महाकवी । पुराणी ग्वाही विचारा ॥३३॥ संस्कृत वाणी केली देवे । आणि प्राकृत चोरापासोनि नव्हे । असे सर्वज्ञीं न म्हणावे । हे अनादि आघवे स्वतःसिद्ध ॥३४॥ प्राकृत न बोलतां साचार । तरी पुराणिकांचे पोट न भरे । ऐकोनि समर्थीचे उत्तर । पंडित सर्व हांसती ॥३५॥ ”

ही सर्व कथा मौजेची आहे खरी पण तिच्या विश्वसनीयतेसंबंधाने प्रश्नच उत्पन्न होईल. गागा-भट्ट हे शिवाजीचे पुराणीक बनले होते अथवा होऊं पहात होते असे या कथेत दर्शविले आहे. ती कल्पना खरी धरण्याचे कारण नाही. गागा-पंडित महाराष्ट्रांत किती वर्षे होते यासंबंधाने पक्की माहिती नाही. शिवाजीच्या राज्याभिषेकाच्या वेळीं ते आले असावेत आणि कांहीं काळानंतर गेले असावेत; शिवाय भक्तमंडळी आपल्या गुरूचे गोडवे गातां गातां त्यास लघुत्व कसे देतात याचीहि ही कथा निदर्शक आहे. शिवाजीच्या

राज्याभिषेकाच्या नंतरच्या काळांत म्हणजे रामदासस्वामींची कीर्ति चोहोंकडे पूर्णपणे प्रस्थापित झाली होती अशा काळांत गागाभट्टाचे गर्वहरण करण्यासाठीं रामदासस्वामी आपले स्थान सोडून मुद्दाम शिवाजीच्या शहरांत जातील हेंहि संभाव्य वाटत नाही. रामदासस्वामींचा हा परिपक्व बुद्धीचा आणि संपादितकर्तृत्वाचा काळ होता, आणि या काळांत आपल्यासंबंधाने कांहीं लोक विरुद्ध मत देत आहेत एवढ्यासाठीं धांवून आपले महत्त्व स्थापण्यासाठीं जावे अशी रामदासांची वृत्ति असेल असे सांगणे म्हणजे रामदास अत्यंत दुर्बल मनाचे होते असे दाखविणे आहे.

ही कथा जरी अविश्वसनीय आहे तरी ती कथा त्या काळच्या पंडित वर्गाच्या मनोवृत्तीची दर्शक आहे यांत शंका नाही. ब्राह्मणवाङ्मय व प्राकृतजनवाङ्मय हीं भिन्न होऊं लागलेल्या काळाच्या मनोवृत्तीची ही कथा निदर्शक आहे.

ब्राह्मणवाङ्मय आणि ब्राह्मणेतरवाङ्मय यांच्या एकमेकांशीं असलेल्या संबंधाची हकीगत पुढे येईल.

प्रकरण १६ वे.

अशिष्ट वाङ्मयाचे शिष्टीकरण

लोकांच्या काव्याभिज्ञतेचा ग्रंथांवर एक परिणाम आपणांस चोहोंकडे दिसून येतो. तो परिणाम म्हटला म्हणजे, ग्रंथकाराने जें लिहिले असेल त्याचे शिष्टीकरण होय. जेव्हां एखादे काव्य सामान्य जनांत उद्भूत होते तेव्हां त्यांत ग्राम्य भाषा किंवा जानपदभाषा असण्याचा संभव असतो. अश्लील शब्द व खेडवळ भाषा हीं काढून टाकून व्याकरणशुद्ध व शिष्टवर्गाची भाषा आंत घातल्यानंतर तो ग्रंथ लोकांत अधिक प्रसृत होतो, आणि जेव्हां काव्य लोकांना आवडूं लागते तेव्हां त्या काव्यास सुशिक्षित वर्गांत प्रसृत करण्यासाठीं ठाकठिकी आणण्यांत येते.

ही कृति सर्व देशांत आणि सर्व प्रकारच्या वाङ्मयांत होते. जे पुस्तक मरत नाही ते बदलत जाते असे म्हणतां येईल. जर ग्रंथ पिढ्यान्-पिढ्या लोकोपयोगी राहूं लागला तर त्याचे स्वरूप बदललेच पाहिजे. ज्ञानेश्वर, नामदेव इत्यादि कवींच्या अभंगांची भाषा आपणांस जितकी जुनाट वाटावी तितकी वाटत नाही. याचे कारण त्या अभंगांची लोकप्रियता आणि तीमुळे ते अभंग वापरणारांकडून झालेला बदल होय. महाभारत हा मूळचा सूतवाङ्मयांतील ग्रंथ हा आज ब्राह्मणांच्या भाषेत प्रसृत झाला आहे. आणि त्यामुळे मूळ ग्रंथाचे शिष्टीकरण करण्याची क्रिया आज हजारों वर्षे चालू आहे. व अनेक ठिकाणी मूळांत फेरफार करण्याची क्रिया नवीन नवीन संपादक करीत आहेत. त्यांत असेहि झाले आहे कीं, कित्येक ठिकाणी महाभारतांत भाषेचे संस्कृतीकरण करण्यासाठीं संपादकांनी मूळांत फेरफार केल्याची उदाहरणे पुष्कळच सांपडतात. मूळ महाभारतामध्ये दोन शब्दांचे संधी करण्याकडे दुर्लक्ष होते. उत्तरकालीन हस्तलिखित लेखक आणि संपादक व विशेषकरून आवृत्तीकार हा दोष काढून टाकीत. अक्षरे कमी होतात म्हणून हि किंवा च, असे अक्षर मध्येच घुसडीत. मूळ महाभारतांत अनेक ठिकाणी प्राकृत रूपे जशींच्यातशींच ठेवून दिलीं असावीत, पुढे ती प्राकृत रूपे काढण्याचाहि प्रयत्न झाला आणि त्यांच्या जागी संस्कृत शब्द घालण्यांत आले. असे करतांना वृत्त चुकू लागले. उदाहरणार्थ “होत्ति” चे “भवति” होऊं लागले तेव्हां नऊ अक्षरांचा अनुष्टुप् दिसू लागला. या तऱ्हेने महाभारताचे संस्कृतीकरण अनेक शतके किंवा सहस्रके चालूच आहे. महाभारताच्या भाषेसंबंधाने डॉ. सुखटणकर यांच्याकडून जेव्हां पंडितलेख बाहेर पडेल तेव्हां सूत जातीच्या मनुष्याने लिहिलेल्या ग्रंथाचे शिष्टीकरण करण्यासाठीं व्याकरणशुद्धता पाहू

इच्छिणाऱ्यांनी काय काय फेरफार केले हे आपणांस सविस्तर समजेल.

मूळपाठसंशोधनार्थ जो परिश्रम होतो त्याचा उपयोग दोन तऱ्हेचा आहे. कवीचा मूळ ग्रंथ कसा होता हे शोधणे महत्त्वाचे आहेच, पण ते संशोधन ज्ञान्यानंतरहि पाठभेद आणि क्षेप यांचे साहित्य निरुपयोगी होत नाही. त्याचा वाङ्मयाभ्यासास जो उपयोग होतो तो ग्रंथोत्पत्तीच्या पुढील काळच्या सामाजिक आणि बौद्धिक गरजांमुळे झालेले फेरफार समजावून देण्यास व जुने अशिष्टांचे वाङ्मय शिष्टांचे कसे झाले हे सांगण्यास आणि काव्य या दृष्टीने लोकांनी त्यांत फेरफार कसे केले हे स्पष्ट करण्यास होतो. भवभूतीच्या उत्तररामचरित्रांत “रात्रिरेवंग्यरंसीत्” असे होते व पुढे कालिदासाच्या आप्रहावरून “रात्रिरेवंग्यरंसीत्” असे भवभूतीने केले ही कथा प्रसिद्ध आहे. ती देऊन तिची असत्यता विष्णुशास्त्री चिपळुणकरांनी दाखविली आहे. आपणांस त्या कथेवरून निराळीच एक गोष्ट दिसते. जुन्या कवितेत फरक करून तो फरक आख्यायिकांनी फरकांभोवती गौरवाचे वातावरण करून समाजाच्या पचनी पाडण्याचा प्रयत्न या कथेत दिसून येतो. कालिदास व भवभूति व यांच्यासारख्या व्याकरण-अलंकार पाहून काव्य लिहिणाऱ्यांच्या काव्यामध्ये फरक करण्यास जर काव्य चहाते सोडीत नाहीत, तर व्याकरण व अलंकार यांच्याकडे कमी दृष्टि ठेवणाऱ्या कवींच्या ग्रंथांस त्यांचे चहाते संस्करण केल्याशिवाय कसे सोडणार. असो.

मराठी ग्रंथांचे पाठभेद व संस्करणे या विषयावर माझा अभ्यास झाला नाही, तथापि काव्यसंस्करणाचे अनेक मासले मी पाहिले आहेत. त्याविषयी येथे जास्त विवेचन करीत नाही. पाठभेदांचा आणि संस्करणाचा अभ्यास हे एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे, एवढे दाखविण्यासाठीच

प्रस्तुत विवेचन पुरे आहेसें वाटते. ब्राह्मणेतर वाङ्मयास ब्राह्मणवाङ्मय करण्याची क्रिया या संस्करणाच्या मार्गे आहे. तीविषयीं विवेचन पुढे येईलच.

प्रकरण १७ वे.

महाराष्ट्राची काव्यग्राहकता

काव्य आणि ग्राहकता यांविषयीं येथे थोडेसें तात्त्विक विवेचन केले पाहिजे. काव्यपरीक्षण हे परीक्षकाच्या अभिरुचीचे द्योतक आहे आणि लोकांत अभिरुचि उत्पन्न करण्याचे साधन आहे. लोकांची अभिरुचि ही देखील दुय्यमच गोष्ट आहे. ती लोकांकडून जे काव्यग्रहण होते ते ठरविण्याचे यंत्र आहे. समाजशास्त्रीय दृष्ट्या समाजाची ग्राहकता अनेकविध व्हावयास पाहिजे व अधिक सुशिक्षित ज्ञाली पाहिजे. समाजाकडून होणारे वस्तुग्रहण जसे जास्त कार्यकारी होते तसा तो समाज अधिक समर्थ होतो. उदाहरणार्थ अन्न घ्या. समाज जितके अधिक पौष्टिक अन्न खाऊ लागेल तितकी समाजाची अन्नग्राहकता सुधारेल, आणि समाज जर अपायकारक अन्न किंवा पेये यांचे ग्रहण करू लागेल तर तितकी त्याची ग्राहकता कमी योग्यतेची ठरेल; यासाठी समाजाकडून जे प्रत्यक्ष काव्यग्रहण होते तो विषय चर्चेचा केला पाहिजे.

महाराष्ट्रीय जनतेच्या ज्या अनेक गरजा असतात त्यांत वाङ्मय ही किंवा काव्य ही गरज कितपत आहे ही गोष्ट आपण जाणली पाहिजे आणि तीवरून समाजाची या बाबतीतील उच्चनीचता ठरविली पाहिजे. ज्या समाजाला अधिक वाङ्मयार्चा गरज आहे तो समाज अधिक विकास पावलेला असे समजण्यास हरकत नाही. काव्याची गरज काढतांना काव्याचे सामाजिक कार्य ओळखले पाहिजे. ते कार्य उत्पन्न झालेल्या

काव्यवाङ्मयाने जितके अधिक चांगले होईल ते काव्यवाङ्मय अधिक कार्यकारी होय. महाराष्ट्रीय काव्यग्राहकता तपासावयाची म्हणजे पुढील गोष्टीसंबंधाने विचार करावयाचा—

(१) समाजाच्या एकंदर व्यापारसमूहांत काव्य हे कोणते कार्य करते.

(२) काव्याचा जो हेतु असेल तो हेतु काव्याच्या एकंदर कार्यात समाविष्ट होतो काय? तो हेतु जास्त कार्यकारी होण्यास काय करावे लागते.

(३) काव्य नावाने जी कृति उत्पन्न होते तिचे समाजाकडून ग्रहण होते काय? म्हणजे ते काव्य समाजाच्या मनोरचनेचा भाग होते काय?

(४) वस्तूचा खप हे ग्रहण आहे काय?

(५) समाजाकडून जे ग्रहण होते त्यांत तात्कालिक ग्रहण कोणते व चिरकाल ग्रहण कोणते.

या प्रश्नांस उत्तरे येणेप्रमाणे देता येतील.—

समाजातील काव्याचे कार्य काय हे सांगायच्यापूर्वी काव्य याचा अर्थ कांहीं तरी निश्चित आहे असे गृहीत धरण्यास पाहिजे, आणि कित्येक असे म्हणतील की काव्य या शब्दाची कायमची व्याख्या तर ठरलीच नाही. आपल्याकडे तरी बऱ्याच लोकांचा “वाक्यं रसात्मक काव्यं” इतपत विचारनिश्चय झाला आहे. इंग्रज साहित्यशास्त्रांत तितपत देखील निश्चय झाला नाही. तर मग काव्य समाजांत काय कार्य करते याचे विवेचन कसे करणार? याला उत्तर असे आहे की, व्याख्या जरी लोकांस करतां आली नाही तरी अमुक कृति काव्य आहे काय हे लोकांस समजते. स्त्री सुंदर आहे किंवा नाही हे लोक सांगू शकतात. त्यांस सौंदर्याची व्याख्या करतां येत नाही; पण तशीच ही गोष्ट आहे. तर प्रस्तुत प्रसंगी काव्य काय आहे या वादांत न शिरतां मी “लोकांस आकर्षक अशी पद्यमय रचना” या अर्थाने हा शब्द वापरीत आहे एवढेच सांगतो. पद्यमय काव्य लोकांस अगोदर

परिचित असते; त्यांत त्यांना पद्यस्वरूपाशिवाय दुसऱ्या गोष्टीतहि कांहीं सादृश्य वाटते; आणि काव्यास काव्यत्व पद्यस्वरूपामुळे न येतां दुसऱ्याच कांहीं गोष्टीमुळे येते असे ते म्हणू लागतात. काव्य हे गद्य असू शकते हा नंतरचा विचार उत्पन्न होतो, आणि त्या दृष्टीने जरी गद्य काव्य हे काव्य आहे असे शास्त्रज्ञ सांगतात तरी त्यास लोक मानीत नाहीत. ते म्हणणे साहित्यशास्त्रज्ञापाशीच रहाते. जेव्हां आकर्षक असा मजकूर पद्यांत असतो तेव्हां त्याला लोक काव्य म्हणतात. ती रचना "रसात्मक" असली म्हणजे लोकांस आकर्षक होते हे देखील सत्य नसून आकर्षकतेचे कारण शोधून काढण्याचा प्रयत्न आहे. पद्यस्वरूप, उपमा, इतर अलंकार, रस या सर्व गोष्टी वाक्यास काव्यत्व देतील.

आकर्षकता हा सामुच्चयिक परिणाम आहे. काव्य जे लोकांस आकर्षक होते, ते अनेक कारणांनी होते. कित्येकदां सुगम अर्थामुळे काव्य आकर्षक होते, तर कधी कधी गूढ भाषेमुळे होते, ज्ञानेश्वरी हे काव्य नाही तथापि ज्ञानेश्वरीतील बरीच अंगे काव्य आहेत ही गोष्ट कोणी नाकबूल करणार नाहीत. सार्धाच गोष्ट किंवा सार्धेच वाक्य पद्यांत सांगितले असतां ते लोकांच्या मनांत लवकर अडकते व आकर्षकहि होते. धातूंच्या कारिका किंवा संस्कृत शास्त्रीय ग्रन्थ पद्यमय असतात, म्हणून ते काव्य होत नाहीत, वगैरे म्हणणे खरे आहे आणि काव्य गद्यांत असणे शक्य आहे हेहि खरे आहे; पण ही दोन्ही आत्यंतिक स्वरूपाची उदाहरणे सोडून दिली तर काव्याला काव्यत्व येण्यास पद्यमय रचना उपयोगी पडते हेहि कबूल केलेच पाहिजे. केवळ पद्यमय रचनाच नव्हे, तर अलंकारशास्त्रांत ज्यांस हलके अलंकार समजतात, असे जे अनुरूप यमकादि अलंकार त्यांची योजना गद्यांत झाल्यामुळे गद्य देखील आकर्षक होऊ शकते. जेव्हां आपण वेश्या, वैद्य, व वकील,

ही त्रयी उच्चारतो, तेव्हां त्या तीन गोष्टींमध्ये कांहीं तरी संबंध आहे आणि तो अनुप्रासाचा आहे, एवढेच नव्हे तर दुसरा कांहीं सारखेपणा त्यांमध्ये आहे असा लोकांत आभास होतो. मनुष्याच्या वित्ताचे हे तीन चोर, अशी कल्पना ही शब्दत्रयी उत्पन्न करणाऱ्याच्या मनांत वावरत असली पाहिजे. असा अनुप्रासयुक्त शब्दसमुच्चय तयार झाला म्हणजे तो लोकांत पररतो. तो लोकांत पसरतो याचे कारण त्यांत वकील आणि वैद्य यांच्या उपहासाची भावना असते, प्रास असतो वगैरे अनेक कारणे असतात व यामुळे या तीन शब्दांच्या एकत्र स्थितीस काव्य म्हणता येईल. लोकांस त्यांना हे कां आवडते हे सांगता येणार नाही पण ते शब्दसमुच्चय आवडून ते ते पसरवितात हे मात्र खरे. लोकांमध्ये काय ग्रहण होईल या विषयीची वस्तुस्थिति पाहून काव्यनियम काढण्याची कृति अजून झाली नाही. लोकप्रियता अगर लोकग्रहण या काव्याच्या अन्तिम कसोट्या ठरवून धर्याने त्याप्रमाणे प्रत्यक्षमूलक शास्त्ररचना करणे ही क्रिया साहित्यशास्त्रांत अजून व्हावयाचीच आहे. या दृष्टीने आपणांस अभ्यास करावयाचा झाल्यास पुस्तकांच खप नाटकास गर्दी यांची मोजदाद वगैरे गोष्टी उपयोगी पडतील.

समाजाच्या व्यापारप्रामांत काव्य हे जे काम करते, ते विचार किंवा कथा यांस मोहक करून ती समाजास प्राह्य करण्याचे होय. ज्याप्रमाणे अन्न ही मनुष्याची आवश्यक गोष्ट आहे पण गोडी ही अन्नग्रहणास साहाय्य करते, त्याप्रमाणेच काव्य हे विचार व कथा यांची प्राह्यता वाढविते. विचार, कथा वगैरे ज्या गोष्टी आहेत त्या गोष्टींस गोडी ज्या ज्या कारणांनी उत्पन्न होते त्या त्या गोष्टी काव्य होत. तथापि ज्याप्रमाणे आपणांस भाव अथवा गुण पदार्थांनी व्यक्त होतो, पदार्थनिरपेक्षगुण आपणांस बुद्धिगोचर

होत नाही, त्याप्रमाणेच काव्य आपणांस वस्तू-शिवाय म्हणजे कृतीशिवाय गोचर होत नाही. यासाठी काव्याचे भाववाचक वर्णन म्हणजे कवित्व लोक चटकन् ओळखत नाहीत ते कृतीसच ओळखतात. मनुष्यास प्रथमतः वस्तूच दृग्गोचर होते; व सदृश गोष्टी अनेक दिसल्या म्हणजे त्यांत असलेला गुण मनुष्यास कळू लागतो; विचार आणि कथा या गोष्टी लोकांस परिचयाच्याच आहेत त्यांस लोक काव्य म्हणत नाहीत पण त्यांची विशिष्ट तऱ्हेने मांडणी झाली म्हणजेच लोक त्यांस काव्य म्हणतात, व त्या स्थितीत विचार आणि कथा लोकांस अधिक ग्राह्य होतात. तर काव्याचे कार्य म्हटले म्हणजे समाजाच्या ज्या इतर अनेक गरजा आहेत, त्यांमध्ये माधुर्याने किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी आकर्षकतेने ग्राह्यता उत्पन्न करणे हे होय. समाजामध्ये लोकांस उपदेश पाहिजे. लोकांस जी संस्था टिकवावयाची असेल, ती संस्था टिकविण्यासाठी तिच्याभोवती तेजोमंडळ निर्माण झाले पाहिजे, आणि यासाठी त्या संस्थेशी संबद्ध ज्या व्यक्ती असतात त्या गौरविल्या पाहिजेत. समाजास जुन्या आठवणीं राखावयाच्या असतात. तर त्या आठवणी आकर्षक रीतीने लोकांपुढे आल्या पाहिजेत, यासाठी उपदेश, संस्थासंबद्ध व्यक्ती, जुन्या आठवणी, यामध्ये जो गुण किंवा द्रव्य मिसळावयाचे तो गुण किंवा तदाश्रयी द्रव्य हे काव्य होय. तर समाजातील काव्य आपले इष्ट कार्य करीत आहे किंवा नाही, हे पहावयाचे म्हणजे ज्या गोष्टी समाजांत अवश्य आहेत, त्या गोष्टींचे संरक्षण करण्याकरिता त्यांसंबंधी वाङ्मयांत काव्य हे द्रव्य मिसळले आहे किंवा नाही हे म्हणजे आकर्षकता मिसळली आहे किंवा नाही हे पहावयाचे, व त्या दृष्टीने समाजास लागणारे वाङ्मय पुरवीत रहावयाचे. जर हे कार्य चांगल्या रीतीने बजावले गेले नाही तर समाजातील

कविताकौशल्य उत्तम रीतीने खर्ची पडले नाही असे समजावे.

काव्य या गुणाचा उपयोग अधिक कार्यकारी रीतीने होण्यासाठी आपण जे प्रश्न उत्पन्न करावयाचे ते हे कीं (१) समाजग्राह्य अशा ज्या गोष्टी आहेत त्यांपैकी जितक्या अनेक गोष्टीत काव्य मिसळले जाईल, तितक्या अनेक गोष्टीत काव्य मिसळले गेले आहे किंवा नाही? (२) काव्य मिसळले गेल्याच्या योगाने जो इष्ट परिणाम व्हावयाचा तो झाला आहे किंवा नाही? या दोन दृष्टींनी विचार केला तर समाजाची काव्यशक्ति उत्तम तऱ्हेने कारणी लागली नाही असे म्हटले तरी चालेल. स्वराज्यास व स्वसाम्राज्यास कवींनी उत्तेजन दिले नाही व राज्यकर्त्यांनी कवींचे या बाबतीतील महत्त्व ओळखले नाही असे शिवकालोत्तर कालाकडे पाहिले असता वाटते. शिवकालीं मात्र कवींचा उपयोग करण्यांत आला. मराठी राज्याच्या स्थापनेनंतर त्या राज्यास स्थैर्य देण्यासाठी जी गोष्ट अवश्य होती, ती म्हटली म्हणजे शिवाजीसारख्या राज्यसंस्थापकाविषयी लोकांच्या मनांत आदर उत्पन्न करणे. हा आदर उत्पन्न करावयाचा होता. तो शिवाजीभोवती तेजोवलय उत्पन्न करण्यासाठी करावयाचा होता. आणि शिवभारतकारांकडून यासाठी शिवाजीला ईश्वरांश किंवा अवतारीपुरुषपणा देण्यांत आला. शिवाजीकालीं जे तेजोवलय निर्माण करण्यांत आले ते वाढवितां येण्याजोगे होते, ही गोष्ट, या राजघराण्याविषयी आदर सर्व हिंदुस्थानभर पसरला होता व शाहूस बंगाली काव्य महाराष्ट्रपुराण यांत नंदीचा अवतार बनविले होते यावरून स्पष्ट होईल. एवंच काव्यगुणाचा शासनसंस्थेच्या अभिवृद्धीसाठी नियमित कां होईना पण उपयोग झाला तसेच भक्तिधर्माचे महत्त्व लोकांत स्थापन करावयाचे होते, यासाठी भक्ताभोवती त्यांच्या चमत्कारांची तेजोमंडळे निर्माण

करण्यांत आली. व या दोन गोष्टींनी समाजां-
तील काव्यशक्तीचा उपयोग झाला व हे दोनही
परिणाम बरेच स्थायी स्वरूपाचे झाले. महानु
भाव, जैन, इत्यादि संप्रदायांनी आपापल्या पुरु-
षांचा तसाच गौरव केलेला आहे.

आतां महाराष्ट्राच्या प्रत्यक्ष काव्यग्रहणाकडे
वळू.

काव्याचा खप व काव्यग्रहण या गोष्टी भिन्न
आहेत. पुस्तकाचा खप होणे म्हणजे ग्रहण नव्हे
ग्रहण म्हणजे वाचनहि नव्हे तर ग्रहण म्हणजे
वाङ्मयांनील भाग समाजाने उपयोगी करून
घेणे होय; या दृष्टीने वाङ्मयाचे अवलोकन झाले
पाहिजे.

मराठी राज्यांत जरी या दोन बाबतींत काव्याचा
उपयोग पुष्कळ झाला, तरी जें काव्य निर्माण
झाले, त्यातील शब्द चीरजीवि झाले नाहीत.
काव्यांचा एकंदर गोळा बेरीज परिणाम मात्र चीर-
जीवि झाला, व पूर्वीची जीं कथानके होती, तीं
कथानके ज्या व्यक्तींवर होती, त्या व्यक्तींत शिवा-
जीमहाराज व संतमंडळी यांखेरीज इतर मंडळाची
भर पडली नाही, याचें कारण राजपुरुष व कवि
यांची एकमेकांच्या कार्यमहत्त्वासंबंधाने अनभिज्ञता
है तर आहेच, पण दुसरीहि कारणे आहेत. शिवाजी
इतकी दुसरी कोणतीच व्यक्ति महाराष्ट्रीय मनां-
वर परिणामकारी झाली नाही. संभाजीच्या वधा-
मुळे त्यास एक तऱ्हेचें कवीस प्रेरणा करण्याजोगें
गौरव आलें होतें. परंतु संभाजीकडे लोकांचें
लक्ष गेले नाही याचें कारण संभाजीची क्रूर
कृति लोकांच्या नजरेत होती है होय. संभाजी व
कल्लुषा हे दोघेहि हिंदी कवितेचे आश्रयदाते होते
पण मराठीचे नव्हते हेहि कारण असावें. ताराबा-
ईचा पक्ष हा संभाजीच्या वंशपरंपरेच्या विरुद्धच
होता. व त्याच्यानंतर पेशवे आले. पेशव्यांस महा-
राजपद नव्हतेंच, आणि लोकांची भक्ति त्यांच्या
एकंदर वैभवावर जडली नाही. बऱ्याचशा लोकांस

पेशवे केवळ परराज्य आणि परद्रव्य यांचे अभि-
लाषीच वाटले. व त्यामुळे त्यांच्याभोंवतीं तेजो-
वलयें निर्माण झालीं नाहींत. असो.

ऐतिहासिक वीरपुरुषांस महापुरुषत्व यावें या-
शिवाय लोकांची दुसरी गरज होती ती म्हणजे
सामान्य उपदेशाचीं वाक्ये होत; तर त्या बाबतीं-
मध्ये अनेक काव्यांमधून लोकांनीं आपणांस
आवडणारे अंश काढून घेतले व ग्रहण केले असा
सामान्यपणें लोकांच्या काव्यग्रहणाचा अगदीं
स्थूल इतिहास देतां येईल. वस्तूंचा खप है ग्रहण
आहे काय, व तात्कालिक ग्रहण व चिरकालीन
ग्रहण या मुद्यांकडे सध्यां वळत नाही. महाराष्ट्रीय
समाजांत चालू असलेलें वाङ्मयग्रहण अधिक
तपासलें पाहिजे.

काव्य है समाजाची प्राथमिक गरज नाही
असें पुष्कळांस वाटेल पण तशी स्थिति नाही.
अगदीं रानटी लोकांत देखील काव्य असतें, व
चित्त असतें. तें काव्य फार सुंदर असतें अशा-
तला भाग नाही. आणि तो मनाला चेतना देणारा
विषय असतो असेंहि नाही. उलट रानवट,
लोकांचीं गाणीं पाहिली म्हणजे तीं देवांची स्तुति,
जादू, व्यावहारिक गोष्टी वगैरे सत्रा, पंधरा गोष्टींची
भेंसळ असते. त्यांच्यामध्ये भक्ति फार असते
असेंहि नाही. त्यांचीं देवस्तोत्रें उलट “ देवा तूं
जर मला है देखील तर तुला मी तें देईन ” म्हणून
सांगणारींच असतात. पुष्कळ असंस्कृत लोकांचीं
प्रेमकाव्ये म्हणजे मीं तुला काय देईन हैच प्रेम-
पात्र झालेल्या छीस सांगणारीं असतात. पण
अगदीं जंगली लोकांचें देखील वाङ्मय बरेंच
असतें. त्यांचीं गाणीं, त्यांच्या पूर्वजचरितांच्या
कथा, स्तोत्रें इत्यादि गोष्टी त्यांच्यापाशीं असता-
तच. त्यांच्या वाङ्मयांत देखील कांहीं वाङ्मय धंदे-
वाइकांचें व कांहीं प्रत्येक मनुष्याचें असतें. गोंड
वगैरे लोकांमध्ये त्यांच्या बड्या देवाच्या कथा
प्रत्येक गोंडास ठाऊक असतात असें नाही. पण

एक दोन गाणीं प्रत्येक मनुष्यास येत असतातच. पण त्यांच्यातील उपाध्ये वर्गास पुष्कळच जास्त गोष्टीं ठाऊक असतात. आजच्या महाराष्ट्रीयानांचे वाङ्मय संस्कृत, मराठी व इंग्रजी या तीन भाषांत आहे. आणि ते अनेक प्रकारचे आहे. प्रत्येक पांढरपेशा महाराष्ट्रीय-मनुष्याकडून वापरले जाणारे वाङ्मय हे बरेच असते. त्याचा आढावा घेऊं.

हे विशेषेकरून पंचवीस वर्षापूर्वीच्या पिढी-विषयी सांगतो. सध्यां स्थिति बदलत आहे व अनेक गोष्टींचा लोप होत आहे; व नवीन परिस्थितीची घडी बसली नाही अशी स्थिति आहे. पंचवीस वर्षापूर्वी साधारण स्थिति होती ती येणे प्रमाणे:—

(१) अर्भक लहान असतां 'अडगुलं मडगुलं' वगैरे कांहीं अर्थ न समजणारीं वाक्ये आईकडून मूल ऐकत असे शिवाय आई मुलाला पाळण्यांत घालून तुळशीखाली पोथी वाचणाऱ्या रामाच्या कांहीं ओंव्या म्हणत असे.

(२) लहान मुलगे मुंजीपूर्वी स्तोत्रे पाठ करीत, व कांहीं निवडक श्लोक पाठ करीत. कांहीं ठिकाणी भूपाळ्या सकाळीं म्हणण्याचा प्रघात होता.

(३) मुली गाणीं पाठ करीत. तीं गाणीं राम, कृष्ण वगैरेचीं असत.

याशिवाय निश्चयात्मक नित्य वापरले जाणारे कोणतेच मराठी वाङ्मय सर्वतोमुखीं नाही.

नैमित्तिक पाठ झालेले वाङ्मय म्हटले म्हणजे आरत्या होत.

ब्राह्मणांच्या रोजच्या वाचनांत येणाऱ्या ग्रंथां-मध्ये गुरुचरित्र, दासबोध व शिवलीलामृत हे ग्रंथ होते. मुक्तेश्वर सर्वश्रेष्ठ मराठी असेल पण घोघर शिरलेले आख्यानवाङ्मय श्रीधराचे होते. नित्य वापरल्या जाणाऱ्या संस्कृतवाङ्मयामध्ये संध्या, पुरुषसूक्त व पूजामंत्र यांचा अंतर्भाव करता येईल. स्त्रियांच्या नैमित्तिक वाङ्मयामध्ये

मंगळागौरची आरती वगैरे वाङ्मय घालतां येईल. "तपेलीची लांब दोरी । तपेली संबळ-पुरी" वगैरे महामंत्र या सदरांतच येतात.

महाराष्ट्रीय पांढरपेशा समाजाची गरज म्हणून असलेले वाङ्मय पण जे धंदेवाईकांच्या हातीं गेलेले होते असे म्हटले म्हणजे—

(१) संस्कारप्रसंगीं किंवा श्रौतस्मार्त किंवा पौराणिक कामे करण्याच्या प्रसंगीं लागणारे मंत्र वगैरे.

(२) लग्नमुंजीनंतर घातला जाणारा गोंधळ. या वेळेस पवाडे म्हटले जातात.

नैमित्तिक पण धार्मिक किंवा रुढीची साक्ति नसलेले पण स्वेच्छेचे असे वाङ्मय.

(१) जेव्हां चार बायका गव्हले, शेवया करण्यास किंवा वाती करण्यास जमत तेव्हां प्रत्येक बाई आपणांस ठाऊक असलेले गाणे म्हणून दाखवी. असल्या गाण्यांत सीता-सावित्री वगैरेचीं गाणीं येत.

(२) पुराण व कीर्तन यांचे श्रवण. पुराण व कीर्तन हीं देवळे व मठ यांशीं संयुक्त असतात किंवा खाजगी होतात. या पुराणांमार्फत रामायण, महाभारत व पुराणे व विशेषेकरून महात्म्ये यांची ओळख लोकांस होत असे.

(३) भोजनप्रसंगीं म्हणावयाचे श्लोक.

पुराण व कीर्तने यांत अनेक प्रकारचे वाङ्मय येत असे. भागवताचे सप्ताह चालत व रामायणाचेहि चालत त्यामुळे हे दोन ग्रंथ ऐकवले जातच होते. शिवाय जर कधी चांगला पंडित आला तर विद्यारण्याच्या पंचदशीवर देखील "पुराण" चालत असे. तसेच कांहीं कीर्तनांतून कथाभाग मुळीच न येतां केवळ ब्रह्मनिरूपणाचीं कीर्तने चालत. जास्त उच्च प्रकारचे जे वाङ्मय आहे. ते खासगी रीतीने जो तो घरीं वाची. तथापि सामाजिक चाल म्हणून आवश्यक झालेले वाङ्मय

एवढेंच. येणेंप्रमाणें वाङ्मयोपयोग मोठ्याशा शहरांतून असे.

महाराष्ट्रांत ग्रहण होणाऱ्या वाङ्मयाचा मी वर समाजांत वाङ्मय वापरल्या जाणाऱ्या प्रसंगाचा आढावा दिला आहे तो एकदेशीय म्हणजे शहरांत राहणाऱ्या ब्राह्मण व पांढरपेशा समाजाचा आहे. शेतकरी लोकांच्या दैनिक आयुष्यक्रमांत वाङ्मयोपयोगाचे प्रसंग निराळे असतात, त्यामुळे ब्राह्मणी वाङ्मय व अनागर वाङ्मय असे वाङ्मयाचे दोन भेद लक्षांत घेऊन पृथक्करण केले पाहिजे. प्रत्येक समाजांत सामान्यजनवाङ्मय आणि पंडितवाङ्मय किंवा उच्चजनवाङ्मय असे वाङ्मयग्रहणाच्या दृष्टीने भेद आहेत. या भेदांचें कारण केवळ दोघांचे विषय भिन्न किंवा अभिरुची भिन्न किंवा दोघांच्या सभ्यतेच्या मर्यादा भिन्न हें नव्हतें. त्या भिन्नतेत कांहीं अंशीं जातिभेदाचा वास येतो. जें वाङ्मय कुणबी वापरतात तें ब्राह्मणांनीं कसें वापरावयाचें अशी वृत्ति समाजांत होती व आहे. ब्राह्मणांचें व सामान्य जनतेचें वाङ्मय असा भेद वारंवार दृष्टीस पडतो, तो वेदकालापासून आजतागाईत चालू आहे. मधून मधून लौकिक वाङ्मयावर संस्कार होऊन सामान्य जनांचें जें वाङ्मय आहे तें ब्राह्मणांचें वाङ्मय होत असे. संगीत शास्त्रांत असें झालें आहे कीं, वैदिकांचें सामसंगीत चालू असतांच लौकिक गानास शास्त्र लागून संगीतरत्नाकारादि ग्रंथ निर्माण झाले. त्या संगीतास ब्राह्मणांनीं आश्रय दिल्यानंतर सामसंगीत बुडालें. तसाच इतिहास वाङ्मयाचा आहे. वैदिक वाङ्मय लोकप्रचारांतून जाण्याची क्रिया सूतवाङ्मयास ब्राह्मणी संस्कार मिळाल्यानें झाली, आणि सूतवाङ्मय म्हणजे महाभारत व पुराणें यांच्यासारखे ग्रंथ हेच ब्राह्मणी ग्रंथ झाले. तींच कथा उपासनापद्धतींतहि झाली. लोकांचीं दैवतें हींच ब्राह्मणांचीं दैवतें झालीं, आज खंडोबा

हें झाडून साऱ्या देशस्थ ब्राह्मणांचें दैवत बनलें आहे.

ब्राह्मणी वाङ्मय नेहमीं उच्च दर्जाचें होतें असें नाहीं; पण त्यांत भाषाशुद्धि जास्त असे, त्यांत मराठी ग्रंथांच्या ऐवजीं संस्कृत ग्रंथांचा उपयोग जास्त होई. उदाहरणार्थ, रामरक्षा व संस्कृत स्तोत्रें यांची वाङ्मयाच्या दृष्टीने व धार्मिक वाङ्मय या दृष्टीने योग्यता मराठी भक्तिवाङ्मयापेक्षां कमीच आहे; पण तींच ब्राह्मणांमध्ये प्रचलित आहेत.

कुणव्यांचें वाङ्मय अश्लील असतें व ब्राह्मणांचें नसतें असें नाहीं. ब्राह्मणांचें प्राकृत वाङ्मय सामान्यतः प्रतिष्ठित दिसतें. पण तो प्रतिष्ठितपणा भाषेच्या स्वरूपांतच कायतो असतो. वामनाचें राधाविलास, राधाभुजंग या काव्यापेक्षां होनाजी बाळाच्या लावण्या खास अश्लील नाहींत. उलट अनेक लावण्यांत उत्तम प्रकारचें काव्य सांपडतें. त्यांत जितकें प्रेमी जनांच्या अंतःकरणांतील उमाळे व्यक्त केले आहेत तितके वामनाच्या राधाविलास किंवा राधाभुजंगांत नाहींत. त्यांत नुसतेंच संभोगशृंगाराचें वर्णन आहे. लावण्याविषयीं तुच्छता दाखवावयाची आणि वामनपंडितादि कवींच्या श्लोकबद्ध शृंगारिक कवितेला प्रतिष्ठित वाङ्मय मानावयाचें हा समाजांतलें सांपत्तिक दृष्ट्या व शिक्षणदृष्ट्या कनिष्ठ वर्गाच्या व गरीब जातींच्या तुच्छतेचा प्रकार आहे, दुसरें कांहीं नाहीं. संस्कृत कवी तर प्राकृत कवींपेक्षां फारच अश्लील आहेत. संस्कृत काव्य सामान्यांनां समजत नाहीं तेव्हां चार संस्कृत जाणाऱ्या मंडळींनां आपापसांत अत्यंत अश्लील भाषण करावयास सांपडावें, आपण तसें करतांना आपल्याला रसिक म्हणवून घ्यावें, आणि संस्कृतज्ञांच्या कोंडीबाहेर पडल्यानंतर गंभीर मुद्रा धारण करावी, आणि अत्यंत सभ्यपणाच्या गोष्टी बोलूं लागावें, असा हा अव्वल इंग्रजींतल्या

शास्त्री मंडळींचा परिपाठ होता. तो परिपाठ सुशिक्षित समजल्या जाणाऱ्या वर्गात अजून चालू आहे. तो परिपाठ एका पूर्वीपासून आलेल्या सामान्यजनवाङ्मयाच्या तिरस्काराचा परिणाम होता. आणि त्या प्रकारची वृत्ति अजून देखील दृष्टीस पडते.

ब्राह्मणांचे वाङ्मय आणि शूद्रांचे वाङ्मय हा भेद केवळ श्रृंगारिक वाङ्मयांत होता असे नाही, धार्मिक वाङ्मयांत होताच. आणि यामुळे संस्कृत स्तोत्रासारख्या कमी भावनेच्या वाङ्मयाचीच किंवा संस्कृत शब्दमिश्रित प्राकृत वाङ्मयाची ब्राह्मणांत चहा होती. ब्राह्मणांमध्ये संत व भक्त बरेच झाले आहेत पण ब्राह्मणांची एकंदर वृत्ति भक्तीकडे फारशी दिसत नाही. पांडित्य आणि भक्ति यांची थोडीशी फारकत दिसते, आणि या फारकतीचा परिणाम काव्याभिरुचीवर होई. जे काव्य संस्कृत शब्दांनी युक्त व प्रतिष्ठित वृत्तांत रचलेले असेल त्याची ब्राह्मणांत चहा होई. एवढेच नव्हे तर जे काव्य गूढ अर्थाचे असेल त्याचा अर्थ सांगण्याच्या पैजा लावाव्यात, एकाने तो गूढ अर्थ उकळून सांगण्याची ऐट करावी, असले प्रकार कोंकणांतल्या व त्याप्रमाणे वन्हाडांतल्या ब्राह्मणांच्या ओट्यांवर पंचवीस वर्षापूर्वी नेहमी चालत असलेले दिसत असत, व अजूनही हे प्रकार खुद्द पुण्यामध्ये काही ठिकाणी दिसतात.

हे ब्राह्मणवाङ्मय आणि ब्राह्मणेतरवाङ्मय असे जरी भेद केले तरी दोहोंतील अंतर दूर करण्याची क्रिया देखील होतच आहे आणि तिची परंपरा देखील फार जुनी आहे. ब्राह्मणांतला अशिक्षित वर्ग आणि ब्राह्मणेतर वर्ग या दोहोंमध्ये बौद्धिकदृष्ट्या फारसा फरक नसल्यामुळे काही वाङ्मय या दोघांना देखील सामान्यच आहे. शिवाय सुशिक्षित ब्राह्मणांमध्ये जो गुणप्राहकवर्ग असतो तो अशिष्ट काव्याचा

देखील स्वीकार करतो. तुकारामाच्या चहात्यांमध्ये ब्राह्मणवर्गहि होता. तथापि तुकाराम शूद्र म्हणून त्याचे अभंग म्हणू नये अशा तऱ्हेच्या भावना मधून मधून व्यक्त होत होत्या. तसली भावना व्यक्त करणारे एक पत्र राजवाड्यांनी भारतेतिहाससंशोधकमंडळापुढे वाचले आहे आणि “तुकाराम देहूकर याची ब्राह्मणांत किंमत” असा त्या पत्राला मथळा दिला व त्या मथळ्यामुळे मंडळांत बरीच चर्चा झाली होती. भा. इ. सं. मं. अहवाल १८३८ पृष्ठ १९९ मथळा लेखप्रसिद्धीच्या प्रसंगी संपादकांनी बदलला आहे.

नागरवर्गाचे बरेच वाङ्मय आपणांस उपलब्ध आहे. पण अनागरवर्गाचे अत्यंत अल्प वाङ्मय आपणांस उपलब्ध आहे. नागरवर्गांत प्रसिद्ध अशा अनेक ग्रंथांतून अनागर वाङ्मय शिरते पण त्या वर्गांतले फारच थोडे वाङ्मय आपल्या हातीं आले आहे. लावण्या, पवाडे हे लोकांत प्रचलित आहेत त्यापैकी आपल्या हातीं फारच थोडे लागले आहेत. ते वाङ्मय मूळ स्वरूपांत हातीं लागलेच नाही. त्यावर प्रसिद्ध होतांना बरेच ब्राह्मणी संस्कार होऊन ते प्रसिद्ध झाले आहे. ते अनागरस्वरूपांत जसेच्या तसेच देण्याचा प्रयत्नहि चालू आहे. कै. भाव्यांनी तुकारामाची गाथा जी प्रसिद्ध केली आहे, तो अनागरवाङ्मय मूळ स्वरूपांत देण्याचा प्रयत्न होय. या प्रकारचा आणखी एक प्रयत्न म्हटला म्हणजे भारतेतिहाससंशोधकमंडळामध्ये रा. वा. दा. मुंडले वगैरे मंडळींनी प्रसिद्ध केलेली गाणी होत. हीं गाणी जेव्हां बरीचशी गोळा होतील व लोकांच्या तोंडांत वसलेलीं गाणी आणि नागर वाङ्मयांतील लोकांच्या तोंडीं असलेला भाग हीं प्रत्यक्ष अवलोकन करून नोंदिलीं जातील तेव्हां प्रचलित वाङ्मयापैकी समाजांत कोणते वाङ्मय जिरून पचनीं पडते याची बरोबर कल्पना होईल, व लोकांच्या

काव्यग्राहकतेविषयी महत्वाचे नियम हातीं लागतील. हा एक मोठा अभ्यास आहे व या अभ्यासाकडे लक्ष ओढण्यापलीकडे प्रस्तुत प्रसंगी कांहीं करतां येत नाही.

मराठी राज्याच्या कालांत महाराष्ट्रांतील सामान्य जनतेमध्ये काव्याभिरुचि काय असते व ती कोणकोणत्या वर्गांत कोणकोणत्या प्रकारें असे व त्या निरनिराळ्या वर्गांच्या काव्याभिरुचीचें स्वरूप कसकसे बदलत गेलें हे प्रश्न देखील संशोधनपूर्वक विचार करण्याजोगे आहेत. याविषयी आज माहिती अगदींच मिळण्याजोगी नाही असें नाही. पण तसें करण्यास आजचें लोकांत पसरलेलें काव्य गोळा करून पाठीमागच्या काळाकडे शोध नेला पाहिजे. अनेक दरबारीं पत्रांतून कारकुनास अमुक काव्य पाठवा तमुक काव्य पाठवा, अशा तऱ्हेचे उल्लेख पुष्कळच आहेत. तथापि ते उल्लेख आज काढल्याने सामान्य जनांची अभिरुचि स्पष्ट होत नाही. कारण हा पत्रव्यवहार जो उपलब्ध आहे, तो दरबारी मंडळींचा आहे. खरेशास्त्री यांनी जे आपले पत्रव्यवहाराचे खंड प्रसिद्ध केले आहेत, त्यांत पुस्तके मिळविण्याचे व पाठविण्याचे अनेक उल्लेख आहेत, तसेंच ते राजवाड्यांच्या खंडांतहि आहेत. यावर रा. आबा चांदोरकर एक स्वतंत्र लेख लवकरच लिहिणार आहेत. सामान्य जनांची अभिरुचि त्यांच्यासमोर जें वाङ्मय येतें त्यांतून ते जे श्लोक किंवा पद्ये किंवा अभंग ग्रहण करतात व आपल्या मनाच्या कोठ्यांत सांठवून ठेवतात त्यावरून व्यक्त होतें. सामान्यजन जें वाङ्मय ग्रहण करतात तें अत्यंत नियमित असतें. सामान्यजनमनावर कवितेचा गोळाबेरीज परिणाम तेवढा टिकतो. उदाहरणार्थ, कृष्णाचें स्वरूप ध्या. भागवतांनै कृष्णाचें जें बाल्य वर्णिलें आहे तें सामान्य जनांच्या मनास अत्यंत आकर्षक होतें; आणि त्यांत जें रूप उत्पन्न केले जातें तें समाज स्वाय-

त्कीकृत करतो. तसेंच निरनिराळ्या कवितांमध्ये जीं म्हणीसारखीं वाक्ये उत्पन्न होतात, तीं सार्वजनिक होतात. एखादें गाणें सर्वतोमुखी होतें; तर सर्वतोमुखी झालेलें वाङ्मय शोधून काढून, समाजाची काव्यग्राहकता अजमाविली पाहिजे. कोणतें वाक्य कोठून आलें हें समाजास ठाऊक नसतें. “कठिण समय येतां, कोण कामास येतो” हें मद्रास इलाख्याच्या तामीळ नाडूंत उत्पन्न झालेलें वाक्य इकडे निरक्षर बायकांच्या देखील तोंडीं पुष्कळांनीं ऐकलें असेल! “ब्रह्मा वेडझवा म्हणूनि विभवा देतो अशा गाढवा!” हें देवनाथाचें वाक्य कोंकणांत देखील जवळजवळ अशिक्षित अशा ब्राह्मणांच्या तोंडीं देखील मी ऐकलें आहे.

समाज ग्रहण काय करतो याविषयी स्थूलपणें पुढील गोष्टी सांगतां येतील. (१) काव्याचा परिणाम होऊन व्यक्तींच्या भोंवतीं जें तेजोबलय उत्पन्न होतें त्याचें लोण पिढ्यान्पिढ्या पोंचविलें जातें. (२) ज्या काव्यांगास शहाणपणाच्या वाक्यांचें स्वरूप आहे तें काव्यांग देखील तसेंच पोंचविलें जातें. (३) लोकांच्या नित्यनैमित्तिक व्यवहाराला उपयोगी पडणारे वाङ्मय म्हणजे देवावरचीं गाणीं, स्तोत्रें, भूपाळ्या, भक्तिपर अभंग हीं पोंचविलीं जातात. (४) जानपद काव्यांत अंतर्भाव होईल अशी रोजच्या व्यवहाराचीं गाणीं व श्रृंगारिक गाणीं हीं देखील पोंचविलीं जातात.

आतां पिढ्यान्पिढ्या न पोंचविल्या जाणाऱ्या वाङ्मयाविषयी विचार करूं. जें काव्य गूढ कल्पनांचें असेल आणि दुर्गम असेल तें फारसे टिकतच नाही. सामान्य जनतेची वाङ्मयग्रहणशक्ति अगदीं नियमित आहे. आजकाल दोन आणे, तीन आणे, चार आणे माला रोज वाचल्या जातात. पण त्यांतील गोष्टी लोक वाचल्याबरोबरच विसरून जातात. म्हणजे तें वाचन

मनावर परिणाम करीत नाही, आणि त्यामुळे ते लोकांच्या स्वायत्तीकृत वाङ्मयाचा अंश होत नाही.

समाजाचे नित्यनैमित्तिक वाङ्मय मार्ग दिलेच आहे. समाजाने ग्रहण केलेले वाङ्मय वाढवावयाचे किंवा बदलावयाचे म्हटले म्हणजे त्यास परिश्रम पुष्कळच पाहिजे. तथापि ते बदलते हे खास गुरुचरित्र, शिवलीलामृत वगैरे ग्रंथ लोकप्रिय होण्यापूर्वी एक तर त्यांच्या अगोदर वाचले जाणारे ग्रंथ निराळे असणार, किंवा या ग्रंथांनंतर लोकांच्या वाङ्मयग्रहणांत वृद्धि झालेली असणार. बदल दोनही बाजूंनी शक्य आहे. नवीन होणाऱ्या वाङ्मयास जुन्याचे स्थान पटकावणे किंवा आणखी स्थान पटकावणे या दोन्ही गोष्टी शक्य असतात व दोन्ही क्रिया आज आपल्या दृष्टीस पडत आहेत. माझ्या लहानपणी मी जी बायकांची गाणी ऐकली, तींच आजच्या मुलींच्या तोंडीं नाहीत, काहीं जुनींच आहेत, तर काहीं नवीन भर पडली आहे. नवीन गाणी अनेक ठिकाणाहून आली आहेत. काहीं शाळांच्या क्रमिक पुस्तकांतून आली आहेत व काहीं नाटकांतून आली आहेत. गणपतीचे मेळे अनेक निघतात, दरसाल त्या मेळ्यांचीं गाणी बदलतात, परंतु एखादेच गाणे सर्वतोमुखी होते. तशीच गोष्ट नाटकांतील गाण्यांची आहे. गेल्या पिढीत कविताप्रसाराचे काम हरिदास करीत असत, पण आज हरिदासापेक्षां नाटके, मेळे व क्रमिक पुस्तके या गोष्टी अधिक बलवान् झाल्या आहेत.

लोकांनी ग्रहण केलेले वाङ्मय काढावयाचे हा मोठा अभ्यास आहे म्हणून मार्ग सांगितले. तर त्या अभ्यासास येथे केवळ प्रारंभच करतो.

काव्याचे तुकडे लोकांत प्रसृत होतात त्यांपैकी अनेकांचे कर्ते कोण आहेत याची देखील लोकांस माहिती नसते. अशीं काहीं उदाहरणे.—

“कांव्याध्या अणीवर वसति तीन गांव ।

दोन ओसाड एक वसेचिना ॥”

(का. सं. ग्रंथांक १३)

हे पद ज्ञानेश्वराचे आहे हे पुष्कळांस ठाऊक नसेल.

(१) “भीमकबाळा म्हणे नृपाळा त्या शिशुपाळा मी नवरी । कमलनयन हरि विमलचरित तो नवरा त्याची मी नवरी ॥”

(२) “हरिची भगिनी म्हणे सुभद्रा रुक्मिणी-वहिनी दया करा । दादानां तुम्हि कळवुनि वळवुनि अर्जुनजीचा शोध करा ॥” (काव्यसंग्रह ३९)

या दोन पदांचा जो कर्ता काशी कवि त्याचे नांवहि पुष्कळांस ठाऊक नसेल.

“भाव धरारे । अपुलासा देव करारे”

(काव्यसंग्रह ३९)

हे पद लोकांस ठाऊक असेल व शिवदिन केसरीहि लोकांस ठाऊक असेल पण हे पद शिवदिन केसरीचेच म्हणून लोकांस ठाऊक नसेल.

“पाहतां पाहतां धर्म बुडाला अधर्म झाला चहुंकडे । जिकडे तिकडे कली मातला कठिण काळ हा आला पुढे ॥” (काव्यसंग्रह ग्रं. ३९)

हे पद महिपतीचे म्हणून ज्यांस ठाऊक असेल असे वाचक थोडे.

“नेदी चित्ता शांती ऐशी विद्या काशाला । न घे हरिचे नाम ऐशी जिव्हा काशाला ॥”

हरिकविकृत पद (का. सं. ग्रं. ३९)

कवीच्या नांवापेक्षां काव्य जेव्हां अधिक परिचित असते असे हे वर दिलेले आणखी एक उदाहरण आहे.

“प्रभुविण कोण कुणाचा वाली”

(का. सं. ग्रं. ३९ पृ. १३८)

या ओळीचे कर्तृत्व माणिकप्रभूचे आहे ही गोष्ट फारशी कोणास ठाऊक नाही तीच गोष्ट—

“गडे हो कृष्णगडी आपुला राजा मथुरेचा झाला”

(का. सं. ग्रं. ३९ पृ. १४२)

या प्रेमाबाईच्या ओळीविषयी कवीपेक्षां कृति अधिक परिचित असेच म्हणतां येईल आणि—

“धांव विभो करुणाकर माधव । देवदयानिधे देवकिनंदन ॥” (का. सं. ग्रंथांक १३)

या केशवस्वामीच्या पदाविषयी वरील टीकाच करतां येईल.

“अरे गाढवाच्या लेका संसार गेला फुका
संतालागीं नमन करितां लाज वाटे चित्ता
संतचरण नावडती आवडती बायकोच्या लाथा”

“ एडका मदन । तो केवळ पंचानन ”

(काव्यसंग्रह ग्रंथांक १३. पृ. २७,९१)

या ओळी पुष्कळांच्या तोंडीं आढळतात पण त्यांस या एकनाथाच्या आहेत ही माहिती असेल काय ?

पुष्कळदां असें होतें कीं, एक कवी जुन्या काव्याचें पठण करतो आणि त्यामुळें तो जुन्या कवीचें वाक्य आपलेंच म्हणून न जाणतां प्रसृत करतो. याला एकच उदाहरण घेतों.—

“ऐसा पुत्र देगा देवा । जग म्हणे त्याला बावा ।
ऐसा भक्त राजगुंडा । त्याचा तिहीं लोकीं झेंडा”

(चोखामेळा, तुकारामतात्यांची नामदेवगाथा)

या ओळी रामदासांच्या कानीं पडल्याशिवाय “पुत्र व्हावा ऐसा गुंडा ज्याचा तिहीं लोकीं झेंडा” या ओळी रामदासांनीं लिहिल्या असतील काय?

अनेक उदाहरणें पाहतां हा अप्रत्यक्ष परिणाम किती होतो व कसा सहज होतो हे लक्षांत येऊन मोठी मौज वाटते. कित्येक प्रसंगीं मनुष्य एखाद्या संस्कृत कवीचें भाषांतर करीत असतो पण भाषांतरांत जुन्या मराठी कवींचे शब्द मात्र येऊन जातात. हे दाखविण्यासाठीं देवलांच्या मृच्छकटिकांतील एक उदाहरण घेतों. देवलानीं भिक्षु झालेल्या संवाहकाच्या तोंडीं—

“आधीं मनमुंडा मन मुंडा कां व्यर्थ मुंडितांमुंडा”

हे पद घातलें आहे. तथापि त्या शब्दांत जुन्या कवींचे शब्द आले आहेत.

“आधीं मन मुंडा । वा मन मुंडा ।

मग तुम्ही ब्रह्माचि धुंडा ।
मनचि मुंडलें नाहीं तेंथें सद्गुण करील कायी ॥”

(काव्यसंग्रह ग्रंथांक ३९ पृ. ७३)

हे गोपाळनाथकृत पद ज्यानें वाचलें असेल, त्यास देवलांच्या मनावर परिणाम होऊन मृच्छकटिकांतील पद उतरलें असें वाटतें, असो.

प्रस्तुत प्रकरणांत आलेल्या दोन अभ्यासविषयांकडे लक्ष ओढण्यासाठीं त्याचें पुनःकथन करतो.

(१) समाजांत जिरणारे वाङ्मयश व समाजांत ग्राह्य होणारे वाङ्मय किंवा नाट्य यांचें प्रत्यक्षावलोकन करून नंतर साहित्यशास्त्रास चालन देण्याचें काम व्हावयाचें आहे.

(२) एका समाजांसाठीं किंबहुना खालच्या दर्जाच्या समाजांसाठीं वाङ्मय उत्पन्न होतें तें कालांतरानें सार्वजनिक व शिष्ट वाङ्मय बनतें; ही क्रिया समाजाच्या वाङ्मयग्रहणाच्या इतिहासांत महत्त्वाची आहे. हिचें अवगमन ब्राह्मणब्राह्मणेतर संबंदावर प्रकाश पाडितें. अशिष्ट वाङ्मयाचें शिष्टीकरण करण्याची क्रिया राष्ट्रीय वाङ्मयांत नाविन्य उत्पन्न करिते या क्रियेचें महत्त्व भारतीय वाङ्मयाच्या इतिहासांत जितकें प्रामुख्याने मांडलें पाहिजे तितकें अजून मांडलें गेलें नाहीं.

प्रकरण १८ वें.

सामाजिक परिस्थिति, ग्रंथपरीक्षण

आणि ग्रंथक्षेत्र

इंग्रजी राज्यापूर्वी चालू असलेलें परीक्षण खुद्द ग्रंथोत्पत्ति करणारांकडूनच झालें. त्यामुळें ग्रंथरचनाकारांची व परीक्षण करणारांची दृष्टि एकच होती. तीमुळें ज्या ग्रंथोत्पत्तीस मर्यादा उत्पन्न झाल्या त्याच मर्यादा ग्रंथपरीक्षणास देखील उत्पन्न झाल्या. ज्या प्रकारचे ग्रंथ लोक करीत त्या प्रकारचेच ग्रंथ त्यांस आवडत. ते हरिभक्तीचीं काव्ये करीत, आणि ज्या काव्यांत हरिभक्ति नसेल त्या काव्यांस नावें ठेवीत. तर काव्यपरीक्षकांची

मनोभूमिका समजावून घ्यावयाची झाली तर ग्रंथकारांचीच मनोभूमिका समजावून घेतली पाहिजे, आणि ग्रंथकारांची मनोभूमिका समजावून घ्यावयाची म्हणजे ज्या सामाजिक आणि वैज्ञानिक परिस्थितीत ती मनोभूमिका उत्पन्न झाली ती परिस्थिति लक्षांत घेतली पाहिजे. ग्रंथाभिरुचि व ग्रंथक्षेत्र ही वैज्ञानिक त्याचप्रमाणे सामाजिक कारणानीं मर्यादित झाली आहेत.

लोकांच्या मनोवृत्तीचा आणि काव्योत्पादनाचा निकट संबंध आहे. काव्याचे परीक्षण लोक आपल्या मनोवृत्तीप्रमाणेच करणार, व लोकांची मनोवृत्ति काव्योत्पत्तीची नियामक होणार; एकंदर वाक्योत्पत्तीचे स्वरूप लोकांच्या गरजा आणि मनोवृत्ती यांमुळे ठरत असते. तर मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप ठरविणारी जी एकंदर जतनेची सामाजिक स्थिति आणि सामाजिक व्यापारविषयक मनोवृत्ति होती त्यांचे स्वरूप नीट लक्षांत घेऊन त्यांचा ग्रंथोत्पत्तीवर आणि परीक्षणावर काय परिणाम झाला हे मांडले पाहिजे.

सामाजिक परिस्थितीचा परिणाम पहातांना मराठी भाषा कोणत्या सामाजिक व्यापारांकडे लावली गेली व गेली नाही, आणि कोणत्या बाजूनी मराठी वाङ्मयाची वाढ आणि संकोच ही झाली या बाबतीत पाहिला पाहिजे. मराठी वाङ्मयाची वाढ सर्व बाजूनी न होता कांहीं बाजूनी तेवढीच झाली. धार्मिक विधि, राजकारण इत्यादि गोष्टींवर मराठीत ग्रंथ झाले नाहीत. विधी संस्कृत मध्येच राहिले, व राजकारणविषयक पत्रव्यवहार प्रथम फारसीत होत होता व तो मागाहून थोडाबहुत मराठीत होऊ लागला होता. मराठीत शास्त्रीय उच्च स्वरूपाचे वाङ्मयच झाले नाही. कारण समाजाची गरजच त्या प्रकारची होती. उच्च प्रकारचे शास्त्रीय वाङ्मय ज्यासाठी होते त्यांना सर्व हिंदुस्थानशी संबंध ठेवावयाचा होता. यासाठी त्यांना शास्त्रांची भाषा संस्कृतच ठेवावी

लागली. आतां संस्कृत शास्त्रांचा आढावा घेऊन मराठीत त्यांचा कितपत अंश येणे असलेल्या परिस्थितीस शक्य होते आणि जास्त येण्यास काय पाहिजे होते, हे पाहिले पाहिजे. आणि नंतर मराठीत जे वाङ्मय ज्या स्वरूपांत आले त्याची कारणे पाहिली पाहिजेत.

संस्कृत शास्त्रांपैकी कांहीं शास्त्रे भाषासंबद्ध आहेत. अशीं शास्त्रे म्हटली म्हणजे शिक्षा व्याकरण, निरुक्त, छंद, साहित्य आणि मीमांसा हीं होत. न्याय आणि वैशेषिक दर्शने हीं कांहीं अशीं भाषासंबद्ध तर कांहीं अशीं विचारसंबद्ध शास्त्रे आहेत. या शास्त्रांचा अभ्यास संस्कृत ग्रंथांच्याच अनुषंगाने व्हावयाचा व मराठीत न्यायावर वाङ्मय व्हावयाचे ते प्रथम टीकारूपाचेच व्हावयाचे व तसे थोडेसे झालेहि आहे. साहित्यशास्त्रविषयक तुरळक पोथ्या सांपडतात, तसेच तर्कसंग्रहासारख्या पुस्तकांचे भाषांतर इंग्रजीपूर्वीच्या काळांत झालेच आहे. तरी त्यांचे विशेष महत्त्व नाही. संस्कृत भाषेचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करतां करतां जे भाषाशास्त्रज्ञान उत्पन्न झाले त्यापैकी मराठी भाषेच्या अभ्यासाला किती लागले हे पाहतां असे दिसते की मराठी भाषेचा शास्त्रीय तऱ्हेने अभ्यास होण्यास महानुभावांनींच थोडीशी सुरवातहि केली होती. ज्योतिष आणि वैद्यक या शास्त्रांनी मराठीचा अल्प प्रमाणांत आश्रय केलाच. वैद्यकाचीं बाडे बऱ्याच जुन्या काळापासून सांपडतात. पण पद्धतशीर वैद्यक यांत नाही. जर मराठी राज्याने शास्त्रीय शिक्षणाकडे लक्ष दिले असते तर अनेक शास्त्रीय विषयांवर मराठी वाङ्मय उत्पन्नहि झाले असते. पण हेहि प्रथम टीकारूपाचेच असते. तथापि त्यांत नावीन्य नसतेच असे नाही. संस्कृत टीकांत जशी पुष्कळ ठिकाणी नवीन माहिती असते तशी यांतहि आली असती. ज्योतिषावर मराठीत ग्रंथ झाले. पण ते अगदी थोडे आहेत. पहिला मराठी ग्रंथ

म्हणून उपलब्ध असलेले श्रीपतीचें रत्नमाळ हें पुस्तक ज्योतिषावरच आहे. लोकांनां ज्योतिषाची जरूर दोन कारणामुळे पडते; नाक्षत्रज्योतिष त्यांस पावसाविषयीं अंदाज करण्यास आणि पिकें पिकाविण्यास पाहिजे होतें; व कुंडल्या करण्यास, लग्नें जुळविण्यास, अरिष्टें टाळण्यास आणि आशा उत्पन्न करण्यास फलज्योतिष पाहिजे होतें. त्यामुळे या दोहोंवरहि वाङ्मय उत्पन्न झालें. सहदेवभाडळीच्या नांवावर खपणारीं पुस्तके, व किरकोळ फलज्योतिषावर लिहिलीं गेलेलीं गद्य चोपडीं या स्वरूपांचा प्रयत्न दाखवितात. कल्पशास्त्र म्हणजे श्रौत व गृह्य धर्मांचें शास्त्र; हें ज्या कर्मांसाठीं उत्पन्न झालें तीं कर्मे बंद पडत चाललीं होतीं; आणि मराठी वाङ्मयाचा एकंदर भर तीं कर्मे बंद पडावींत याच तऱ्हेचा होता. तर यांवर मराठींत ग्रंथ नसणें रास्तच आहे.

शिक्षण बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर सुरू झालें असतें तर शास्त्रीय विषयावर मराठींत वाङ्मय वाढलेहि असतें.

धर्मशास्त्र देखील मराठींत वाढलें नाहीं. व्यवहारधर्म बरेच दिवस मुसलमानांच्या ताब्यांत होता. व्यवहारधर्म वगळतां उरलेला धर्म म्हटल्या म्हणजे आचारधर्म व प्रायश्चित्त धर्म. आचारधर्म हा ज्यांस ज्या कर्माचा अधिकार असेल त्यांसाठींच होता. अगोदरच आचारधर्माचा लोकांस कंटाळा आणि तो करावयाचा झाल्यास तो करण्यास “अधिकाराचा प्रश्न” उत्पन्न होणार. अर्थात या स्थितींत त्याचा प्रसार होणें शक्य नव्हतें आणि त्यावर वाङ्मय वाढणें देखील शक्य नव्हतें. आतां उरला प्रायश्चित्तधर्म; यावरहि वाङ्मय उत्पन्न होण्याची जरूर नव्हती. ज्या व्यक्तीच्या मनास आपण कांहीं वाईट केले अशी रुखरुख लागेल त्या व्यक्तीनें प्रायश्चित्त मागण्यासाठीं ब्राह्मणाकडे जावें व ब्राह्मणांनीं पोथी पाहून निकाल द्यावा, या तऱ्हेची स्थिति होती; त्यामुळे धर्मशास्त्रा-

वर देखील वाङ्मय उत्पन्न होण्याची आवश्यकता नव्हती आतां येऊन जाऊन उरलेला वाङ्मय प्रकार म्हणजे सामान्य जनांच्या करमणुकीसाठीं लागणारें किंवा त्यांच्या मनांत कांहीं तरी चांगल्या भावना उत्पन्न करण्यास अवश्य असणारें वाङ्मय. तें मात्र मराठींत झालें.

ब्रिटिश कालापूर्वीच्या मराठी ग्रंथरचनेचें एकंदर स्वरूप पहातां त्याचें पुढीलप्रमाणें वर्गीकरण करतां येईल.

(१) अध्यात्मिक वाङ्मय.

(२) पौराणिक कथावाङ्मय.

(३) बखरी स्वरूपाचें गद्यवाङ्मय.

(४) पोंवाडे.

(५) लावण्या.

(६) प्रेमवाङ्मय.

(७) संतचरित्रात्मक वाङ्मय.

(८) ऐतिहासिक व्यक्तीसंबंधानें पोंवाड्याखेरीज काव्यवाङ्मय.

(९) कथावाङ्मय.

(१०) शिक्षणात्मक गद्यवाङ्मय.

(११) शास्त्रीयवाङ्मय.

या वर सांगितलेल्या यादीवरून सर्व तऱ्हेचें मराठींत वाङ्मय झालें आहे असें वाटेल. तथापि अध्यात्मिक वाङ्मय, पौराणिक कथावाङ्मय व संतचरित्रात्मक वाङ्मय यांचाच भरणा पद्यवाङ्मयांत सपाटून आहे. पोंवाडे, लावण्या, हें वाङ्मय अल्प आहे आणि पोंवाड्याखेरीज ऐतिहासिक व्यक्तींवर अनंतफंदीच्या माधवग्रंथासारखें काव्यवाङ्मय तर अत्यंत अल्प आहे. प्रेमवाङ्मयामध्ये लोलिंबराजाच्या रत्नकलेवरील वाङ्मय व लावण्यांसारखें कांहीं स्वतंत्र वाङ्मय आहे तर बिल्हणचरित्रासारखें कांहीं भाषांतरवाङ्मयहि आहे. पण हें सर्व अल्प आहे. बखरी स्वरूपाचें वाङ्मय जरी बरेंच आहे तरी त्याचें उत्पादनविषयक विवेचन करण्याचें कारण नाहीं. बखरी

लिहिणें ही राज्यांत कारकुनीच्या नोकऱ्या करूं इच्छिणारांची गरजच होती. शास्त्रीय वाङ्मयाची कथा मागें सांगितलीच आहे. शिक्षणात्मक गद्य-वाङ्मय थोडेसे तयार हात असावे. याला उदाहरण, राजवाड्यांच्या चौथ्या खंडांत सर्वाईमाधवरावाच्या शिक्षणासाठीं झालेलें पुस्तक देतां येईल.

काव्यवाङ्मय हें लोकांचें मनोरंजन करणारें किंवा लोकांचें मनोरंजन करतां करतां कर्त्यांचा दुसरा कांही हेतु साधणारें वाङ्मय होय. हें मराठींत झालें पण त्याची व्याप्ति फार नियमित होती. वाङ्मयाला जें कांहीं स्वरूप आलें तें येंण्यास कारणें होती. संस्कृत ग्रंथ ज्या प्रकारचा धर्म सांगत त्यापेक्षां निराळ्या प्रकारचा धर्म प्राकृत जनांस हवा होता; या कारणामुळें निराळें धार्मिक वाङ्मय तयार झालें. तें वाङ्मय भक्तिस्वरूपाचें होतें; आणि भक्तीचें शास्त्रदृष्ट्या समर्थन करणारें होतें. शंकराचार्य हे “ज्ञानादेव तु कैवल्यं” म्हणत व मंडनमिश्र ज्ञानोत्तर स्थितींत कर्ममार्ग चालूच ठेवावा म्हणत; तर तोच सिद्धांत मराठी अध्यात्मिक वाङ्मयांत ज्ञान झालें तरी भक्ति चालू ठेवावी या रूपांत मांडला गेला.

या परिस्थितींत काव्यास जें क्षेत्र मिळालें तें भक्तीचें मिळालें आणि काव्य आपली भक्तिस्वरूपाची भावना व त्याबरोबर आपले विचार प्रगट करण्याकडे लागलें; आणि यामुळें मराठी कवितेस संस्कृत कवितेपेक्षां निराळेपणा आला. काव्यानें जे पुरुष गौरवावयाचे ते देखील निराळेच बनले. शंभर क्रतू करवून इंद्रपद मिळवूं पहाणारे राजे किंवा उग्र तपश्चर्या करून सिद्धि पावणारे पुरुष हे चरित्रविषय न होतां भक्त व संत चरित्रविषय झाले.

काव्य म्हणजे कोणतेहि वर्णन किंवा कथन आकर्षक तऱ्हेनें करणें. समाजाचे पुढारी जें पूज्य आहे म्हणून ठरवितात, तेंच कवी आकर्षक कर-

तात. सामान्य वस्तुवर्णनविषयक काव्य हें वारं-वार झाल्यानें त्यांतील रहस्य नाहीसें होतें. प्रातःकाळचीं शेंकडें वर्णनें समाजांत कधीच जिरत नाहीत. व्यक्तिविषयक काव्याची मागणी समाजांत नेहमीच असते, त्या व्यक्ती खऱ्या असोत अथवा काल्पनिक असोत. व्यक्तिविषयक काव्य उत्पादन व ग्रहण हीं मोठ्या प्रमाणावर व्हावीत म्हणून पद्यसमुच्चयाचें रूप सोडून गद्यकथेचें किंवा कादंबरीचें रूप पत्करतें, आणि व्यक्तिविषयक काव्याचा विकास त्या तऱ्हेनें दृष्टास पडतो. कविता जेव्हां मनुष्याश्रयी असते तेव्हां जो वर्ग अगर ज्या व्यक्ती समाजाला पूज्य बनवावयाच्या असतात त्या व्यक्तींच्या भोंवतालीं काव्य जमा होतें. बुद्धसंप्रदायामुळें बुद्धाभोवतीं तेजोवलय निर्माण करावें लागलें आणि विविध प्रकारचें काव्य बुद्धाश्रयी बनलें. ब्राह्मणांस व ब्राह्मणानुयायी जनतेस काव्य दोन प्रकारचें करावें लागलें; एक तर ब्राह्मणांची महति वर्णन करणारें व दुसरें ब्राह्मणानुयायी क्षत्रियांची महति गाणारें. ब्राह्मणवर्गास पूज्य करण्यासाठीं परशुरामानें एकवीस वेळ पृथ्वी निःक्षत्रिया केली, विश्वामित्र राजा ब्राह्मणत्वाची आकांक्षा धरीत होता, आणि मोठ्या कष्टानें त्याची आकांक्षा पूर्ण झाली, ब्राह्मणांस त्रास देणाऱ्या लोकांचा वध ज्या क्षत्रियांनीं केला ते क्षत्रिय खरोखर ईश्वरी अवतार होते, म्हणजे ब्राह्मणांस त्रास होऊं नये ही परमेश्वरी इच्छा आहे, अशा दृष्टानें काव्य रचलें गेलें. दुर्वासासारखे ब्रह्मण रागावले म्हणजे ते देवांनां देखील शाप देऊन पंचायतींत पाडतात व यासाठीं ब्राह्मणांनां भ्यालें पाहिजे वगैरे कथा सांगण्यांत आल्या. क्षत्रियांसंबंधानें काव्य लिहावयाचें म्हणजे त्यांचे पराक्रम वर्णन करणारें कव्य लिहावयाचें तें लोकप्रिय होण्यास किंबहुना राष्ट्रीय ग्रंथ होण्यास कांहीं गोष्टी अवश्य आहेत. पण त्या काव्याला स्तुतिपाठक काव्याचें स्वरूप येऊं

नये म्हणून खबरदारी घेतली पाहिजे. ते काव्य समकालीन राजावर लिहिले न जातां पूर्वकालीन राजावर लिहिले गेले पाहिजे आणि त्या राजांचे वैभवं स्थानिक किंवा विशिष्ट राज्य-विषयक न रहातां अतिराष्ट्रीय झाले पाहिजे. तसा काळ काव्यविषयक राजा दिवंगत झाला म्हणजे अनेक पिढ्यांनी उत्पन्न होणार, ताबड-तोब उत्पन्न होत नाही. कालांतरानेच लोकांस तो पूज्य होतो. तर क्षत्रियगौरव करणारे राष्ट्रीय महाकाव्य मराठीत तयार होण्यास सवड झालीच नाही.

ब्राह्मणगौरवात्मक वाङ्मय न होतां संतगौरवात्मक झाले याला कारणे होती. मुसुलमानी राज्य आले तेव्हां ब्राह्मण हे पूज्यविषय करण्यासाठी काव्य करण्याची आवश्यकता नव्हती कारण हिंदूमध्ये ब्राह्मणांस प्राधान्य आलेच होते आणि मुसुलमान राजांमध्ये ब्राह्मणभय उत्पन्न करण्याची शक्यता नव्हती. हिंदूमध्ये देखील ब्राह्मणशक्तीसंबंधाने अतिशयोक्तीचे विधान करतां आले नसते. ब्राह्मण हे शापाने वाटेल त्यास भस्म करू शकतील अशी कल्पनाच मांडणे शक्य नव्हते. अशा बाता जर ब्राह्मणांस गौरव देऊं इच्छिणारे कवी माळू लागले असते तर लोक म्हणणार की, उगाच खोड्या गमजा कशाला करतां. रोज मुसुलमान उरावर बसत आहेत तर ब्राह्मणांची शत्रूस भस्म करण्याची शक्ति कोठे गेली आहे ? ब्राह्मणांचे पूर्वीप्रमाणे पराक्रम वर्णन करणे शक्य नव्हते. ब्राह्मणवर्गाच्या अभिमानी लोकांनी तसे प्रयत्न केलेहि नाहीत. हा संत-मंडळीचा भक्तिप्रधानवर्ग संस्कृत विद्येच्या अभिमान्यांकडे साशंकवृत्तीने पहात होता. त्यांना आपल्या वर्गाचा गौरव करावयाचा होता त्यामुळे जे काव्य निर्माण झाले ते भक्तगौरवात्मक निर्माण झाले भक्तांच्या अंगी दैवी शक्ति दाखविण्यांत आली. तथापि ही शक्ति "कर्तुमकर्तुं" अशी दाखविण्यांत आली नाही. मुसुलमानांची लथ दररोज मिळतच होती, त्यामुळे मुसुलमानांस

भस्म करण्याची शक्ति संतांस आहे अशा तऱ्हेचे देखील काव्य झाले नाही. संतांचा परमेश्वर हिंदू-साठी भांडणारा मुळीच दाखविला गेला नाही. तर जो भक्त संकटांत पडेल त्याला सोडविणारा झाला. म्हणजे संतांच्या परमेश्वराची ताकद देखील संकटांतून सोडविण्यापुरतीच झाली.

“समर्थाच्या सेवकां वक्र पाहे

असा सर्व भूमंडळी कोण आहे ?”

अशा तऱ्हेचे निर्भय अंतःकरणाचे वाक्य बोलण्याची ताकद रामदासाखेरीज कोणाच्या वाक्यांत दिसत नाही.

“मऊ मेणाहूनी आम्ही विष्णुदास

कठीण वज्रांस भेदू ऐसे”

असली वाक्ये तुकारामाच्या अभंगांत जरी सांपडली तरी तुकारामाच्या अभंगांत निर्भय मनोवृत्तीच्या व्यक्तीचे तेज मुळीच दिसत नाही.

पौराणिक धर्म ज्ञानेश्वराच्या पूर्वी अनेक शतके आला होता व त्यांतील अनेक व्रतादींचा परिणाम हेमाद्रीत दिसत आहे पण लोकांच्या भावनांस दिशा सर्व पुराणांनी दिली नसून फार थोडक्या पुराणांनी दिली त्यांत भागवत पुराणास प्राधान्य आहे आणि भविष्यकालीन वाङ्मयाचे बीज गीता आणि भागवत या दोन ग्रंथांत आहे. मराठीत ग्रंथरचनेस जी दिशा लागली ती ज्या विशिष्ट मनोवृत्तीमुळे लागली ती मनोवृत्ति तेराव्या शतकापूर्वीपासून तयार होत होती.

मराठी संतकवींचा धर्म जरी पूर्वकालीन लोकांच्या धर्मापेक्षा अधिक उच्च तऱ्हेचा भासतो तरी त्या धर्मांमध्ये देखील बरेच वैगुण्य होते. धार्मिक भावनांमध्ये केवळ भक्तीच नव्हती तर खुळ्या समजुती देखील होत्या. संतमंडळीमधील मोठे पुरुष चमत्कार करणारे म्हणून प्रसिद्ध होते ते चमत्कार करण्याची शक्ति त्यांस ईश्वरी कृपेमुळे येते अशी त्यांची कल्पना होती. आणि त्या चमत्कारांच्या अनेक कथांमुळे या संप्रदायास भक्तिदृष्ट्या थोडेसे गौण स्वरूप आले आहे.

भागवतामध्ये ज्या कथा आहेत त्या कथांचेच मराठी संतमंडळीचा संप्रदाय हे विस्मरण होते.

भागवतामध्ये कर्ममार्गी ब्राह्मणांचा उपहास केला आहे व ब्राह्मणपत्न्या देखील कृष्णाच्या लीलांमध्ये चित्तप्रस्त झाल्या असे दाखविले आहे. हीच परंपरा ज्ञानेश्वरदिकांपासून संवर्धिली गेली. भक्ति हा योग आहे. भक्तांसाठी ईश्वर वाटेल ते करतो एवढेच नव्हे तर भक्त वाटेल ते करू शकतो असे दाखविले आहे. हा भक्तिसंप्रदाय त्यांस गौरवावयाचा होता आणि त्यासाठी सर्व काव्य खर्ची पडले. भक्तिमार्ग आणि वेदविद्या यांमध्ये जो विरोध भागवतामध्ये दाखविला आहे तो संतकवींच्या काळांत देखील चालूच होता आणि हा विरोध गागाभट्टाचा उपहास करून महिपतीने दाखविला आहे.

पूर्वोक्त विवेचनाचा मथितार्थ येणेप्रमाणे देतां येईल—धार्मिक वाङ्मय आणि संतचरित्रे आणि पौराणिक कथा याखेरीज इतर विषयांवर ग्रंथोत्पत्ति होण्यास महत्त्वाच्या अडचणी होत्या. धार्मिक वाङ्मयाचे क्षेत्र देखील नियमित झाले होते. हिंदुस्थानच्या पारमार्थिक प्रयत्नाच्या इतिहासांत संतकवींचा जो काल होता तो इतर पारमार्थिक मार्गांची अनुपयुक्तता वाटून भक्तीकडेसच वळण्याचा काल होता. व या काळांतिल महापुरुष म्हणजे भक्तच होते, व यामुळे जेव्हां पौराणिक विषयाखेरीज काव्य करावयाची वेळ आली तेव्हां लेखक भक्तांच्या चरित्रांकडेसच वळले. व हे कार्य करण्यास त्यांस स्वाभाविक प्रेरणा झाली. तिचे कारण कांहीं अशी तरी आत्मभावनाकथनाविषयक काव्य अगोदरच झाले हे होते.

सामाजिक व वैज्ञानिक परिस्थितीचा वाङ्मयोत्पादनावर झालेला परिणाम आतांपर्यंत दिलाच आहे. आतां त्याच परिस्थितीचा काव्यपरीक्षणावर परिणाम कसा झाला ते दिले पाहिजे. काव्यपरीक्षणरूपी जें कार्य मुद्रणपूर्वकाळांत झाले तें आदरव्यक्ति, अनुकरण, मराठी ग्रंथांचे भाषांतर, संस्कृत ग्रंथांचे मराठींत भाषांतर होतांना होणारे मूलपरीक्षण आणि अशिष्ट वाङ्मयाचे शिष्टीकरण आणि सामान्यजनाकडून होणारे काव्यप्रहण इतक्या बाजूनी झाले आहे. एका शब्दांत

सांगावयाचे झाल्यास हे सर्व परीक्षण अहेतुक झाले आहे. यापेक्षा निराळ्या तऱ्हेने म्हणजे सहेतुक झाले नाही. याचे कारण संस्कृत साहित्यशास्त्राच्या अभ्यासकांना मराठी ग्रंथांचे स्वरूप समजले नाही, किंवा त्यांनी समजून घेण्यासाठी फिकीर केली नाही हे होय. त्यांना देशी कथावाङ्मयाचा अंगिकार करतां आला. साहित्यशास्त्राच्या दृष्टीने मराठी वाङ्मयास अभिज्ञता उत्पन्न होण्यास जरा निराळे साहित्यशास्त्र लागत होते. तर देशी वाङ्मय पाहून त्यांचे साहित्यशास्त्रीय परीक्षण करून साहित्यशास्त्रावर स्वतंत्र ग्रंथ लिहिण्याइतका विद्वान् मुद्रणपूर्वकालीन महाराष्ट्रांत निवालाच नाही. शिवाय चरित्रकार बनणे वगैरे क्रियासंप्रदायप्रकर्षासाठी झाल्या. त्या संप्रदायवृद्धीच्या भावनांमुळे लेखकाच्या परीक्षणवृत्तीतहि दौर्बल्य आले होते.

प्रकरण १९ वे.

ग्रंथाभिरुचि आणि ग्रंथविक्रय

मराठी काव्याभिरुचीचा इतिहास देतांना ग्रंथप्रसाराचा इतिहास दिला असतां काव्याभिरुचीचेच केवळ नव्हे तर वाङ्मयाभिरुचीचे थोडे स्पष्टीकरण अधिक होईल. म्हणून ग्रंथप्रकाशन आणि ग्रंथविक्रय यांच्या घंघावर एक लहानसे टिप्पण येथे देत आहे. येथे जी माहिती देत आहे तिचे प्रकृत विषयाचा भाग म्हणून समर्थन दूरान्वयानेच करतां येईल. ही माहिती देण्यांत स्वतःची कौटुंबिक माहिती देण्याचा मोह हे एक कारण आहेच; तथापि ती माहिती वाङ्मयाची जोपासना व प्रसार ही मुद्रणपूर्वकाळांत कशी होत होती हे दाखविण्यास उपयोगी पडेल, व कांहीं वाचकांना तरी ही माहिती मनोरंजक होईल.

ग्रंथांचा प्रसार आणि ग्रंथविक्रय या गोष्टी भिन्न आहेत. मोरोपंतांच्या आर्या पुराणिकांना व हरिदासांनी लोकप्रिय केल्या पण त्यांनी ग्रंथाच्या प्रती करवून त्यांचा प्रसार केला नाही. ग्रंथप्रसार कोण करित असत या विषयाचा आपणांस

प्रस्तुत प्रकरणांत विचार करावयास पाहिजे. या विषयावर फारशी माहिती मिळत नाही. एवढे मात्र दिसते की पुण्यासारख्या मोठ्या शहरांत निरनिराळ्या ग्रंथांच्या प्रती सांपडत असत आणि निरनिराळी संस्थानिक मंडळी पुण्याहून ग्रंथांच्या नकला करवून घेत असत. अशी नकल करतांना नकला करणाऱ्यास नकल करण्याचा खर्च मिळत असल्या पाहिजे यांत शंका नाही पण आपल्यापाशी ग्रंथ बाळगून वाटेल त्या ग्रंथाची नकल करवून देण्याचा धंदा पुण्यांत होता किंवा नाही याविषयी निश्चयात्मक माहिती नाही. तथापि असा धंदा असल्या पाहिजे असे वाटते.

पेशवाईच्या काळामध्ये किंवा मराठी राज्यामध्ये ग्रंथांचा प्रसार कसा होत असे, याविषयी माहिती फारशी नाही. तथापि प्रत्येक मोठ्या शहरांत हस्तलिखितांचा सांठा पुष्कळांशी होता हे हस्तलिखिते जमा करणाऱ्यांच्या अनुभवावरून दिसून येते. अनेक हस्तलिखिते जी आज उपलब्ध होत आहेत, त्यांवरून मोठमोठे जमीनदार लोक आपल्या पदरीं ग्रंथलेखक बाळगीत, व कित्येक शास्त्री-पुराणिक कांहीं ग्रंथ स्वतः लिहून काढीत असे दिसते. माझ्या परिचयाच्या एका घराण्यामध्ये दोन चार पुरुषांनी एक-दोन पिढ्यांमध्ये शेंसवाशे ग्रंथांची स्वतःच नकल केलेली आहे. अशामुळे कौटुंबिक ग्रंथसंग्रह गरीब भिक्षुकांच्या घरीही तयार झाले आहेत ते मी पाहिलेले आहेत. याशिवाय विक्रीसाठी नकला तयार करून ठेवणारे लोकहि मी पाहिले आहेत. अजूनहि ओरिसासारख्या मागासलेल्या भागांत हस्तलिखिते तयार करण्याची परंपरा राहिली आहे. कांहीं मंडळी फावल्या वेळात एकाच ग्रंथाच्या दोन तीन नकला करतात व कांहीं प्रसंगी एकाच ग्रंथाच्या एखादा मनुष्य दहा बारा नकला करून ठेवतो, अशी ही उदाहरणे क्षेत्रांतून दिसतात. जगन्नाथपुरी येथे मी विक्रीसाठी हस्तलिखिते तयार करण्याचा प्रकार पाहिला एवढेच नव्हे तर ताडपत्रांवर ग्रंथ लिहिण्याची प्रवृत्तीहि शिल्पकारांहिलेली पाहिली आहे. कागद चिंध्यांचा अस-

ल्यामुळे पुष्कळांना कागदी पोथी सोंबळ्यांत चालत नाही. म्हणून ताडपत्राची परंपरा ओरिसांत अजून आहे. हस्तलिखिते जी तयार होत ती प्राप्तीच्या आशेने होत. भाविक लोक असले ग्रंथ विकत घेऊन ब्रह्मणांस दान देतात. व यामुळे पुष्कळ लोक रिकामपणाच्या वेळांत ग्रंथ लिहून घेतात असतात हा किरकोळ धंदा झाला. ग्रंथविक्रेते व ग्रंथप्रकाशक यांच्या संबंधाची पेशवाईतील अत्यंत जुन्या काळाची माहिती उपलब्ध होत नाही. अव्वल इंग्रजांत मुद्रणकला आल्यानंतर देखील हस्तलिखितांचा व्यापार चालूच असे. त्या काळाची माहिती देण्याचे ऐकीव साहित्य मजपाशी आहे. महाराष्ट्रातील अत्यंत जुन्या प्रकाशकांपैकी माझे आजोबा गोविंद रघुनाथ केतकर हे असल्यामुळे त्यांच्या संबंधाची कांहीं माहिती जी मला माझ्या चुलत्यांपासून (कै. नारायण गोविंद केतकर वकील, उमरावती यांच्यापासून) कळली ती तेथे मांडीत आहे. गोविंद रघुनाथ केतकर यांचा जन्म व मृत्यु यासंबंधाने मला माहिती नाही. १८१८ नंतर जे पेशव्यांचे कांहीं धनको बुडाले त्यांतच त्यांचे वडील रघुनाथ महादेव केतकर होते, व आपले ऋणको पेशवे बुडाले व धनको मात्र पैसे मागत आहे असे पाहून त्यांनी गांगरून जाऊन संन्यास घेतला व ते काशीस जाऊन रहात होते. गोविंद रघुनाथ केतकर यांनी त्या वेळेस जितके देणे देता येईल तितके देऊन टाकले व घरांतील बायकांचे दागिने व पोथ्या यांवरच संसार आरंभला, व त्यांचा आयुष्यक्रम एकंदर फिरण्यांत बराच गेला. ते अंजनवेळीस आपल्या घरच्या मंडळीस ठेवून चोहोंकडे प्रवास करीत असत. आणि सत्तावन सालच्या पूर्वी त्यांचा व्यापार बराच वाढला होता. त्यांच्या झाडून सर्व मराठी दरबारांत ओळखी होत्या व त्यांचा पुस्तकांचा धंदा त्या ओळखीवरच चालत असे. त्या वेळची पुस्तकविक्रीची पद्धत येणेप्रमाणे होती—

आमचे आजोबा नेहमी दहापासून वीसपर्यंत खटारे घेऊन फिरत. या खटान्यांतून पुस्तके भरलेली असत. आणि पुष्कळदां एका ठिकाणावरून

दुसऱ्या ठिकाणावर जातांना त्यांनी सुरक्षित पणे पोचवें म्हणून ज्या संस्थानांतून ते निघत ते संस्थान वरोबर स्वारहि पाठवी. व दुसऱ्या संस्थानच्या अधिकाऱ्यांच्या हवाली त्यांस करून देई एका गांवांतून दुसऱ्या गांवां जातांना मध्ये मोठमोठ्या गांवां मुक्काम होई आणि त्या प्रसंगी घोड्यांची व बैलांची दाणावैरण गांवच पुरवीत असे; व असला एक पुस्तकसंग्रहवाला आला, म्हणजे त्याच्या सर्व मंडळीचे स्वागत गांवाकडून चांगल्या तऱ्हेने होत असे. अशा वेळी लहानशा गांवांत देखील पुस्तके खपत असत. आणि या रीतीने पुस्तके घेऊन येणारा व्यापारी क्वचितच येत असल्यामुळे ती वेळ सधून कांहीं तरी बरीच पुस्तके घेऊन ठेवावीं अशी लोकांची प्रवृत्ति होई. जमीनदार वगैरे लोक पुस्तके घेत असत; परंतु भिक्षुकांस पुस्तके घेणे शक्य नसे. तेव्हां भिक्षुकांस पुस्तके दान करण्याकरितां म्हणून श्रीमत लोक पुस्तके घेऊन ठेवीत.

एखाद्या संस्थानिकाच्या गांवांत हे ग्रंथविक्रेते गेले म्हणजे तो संस्थानिक त्यांची चांगली बडदास्त ठेवी. रहावयास घर मिळे, भांडीकुंडी मिळत, धान्य, तूपसाखर वगैरे सर्व जिनस मिळत. व हे पुस्तकविक्रेते—आमचे आजोबायांच्या व संस्थानिकांच्या भेटी व परत भेटीहि होत. व सहकुटुंब असल्यास त्यांच्या कुटुंबाच्या व संस्थानिकांच्या घरच्या मंडळीच्या भेटी व परत भेटीहि होत. संस्थानिकांस पुस्तके कोणती ध्यावयाचीं हे सर्व सावकाश ठरत असे. कारण संस्थानिकापाशी जीं पुस्तके नसतील तीं ध्यावयाचीं एवढेंच नसे तर भांडारांत असलेल्या प्रतीपेक्षां एखादी चांगली नकल असेल, तर तीहि ध्यावयाची असा रिवाज होता. बडोद्यास असतांना आमचे आजोबा ५०-६० ब्राह्मण लेखक ठेवीत व त्यांचेकडून नवीन नकला करवून घेत. त्यावेळेस या ब्राह्मण लेखकांस दरमहा तीन रुपये देण्यात येत असत असे कळते. याचे कित्येकांस आश्चर्य वाटेल; पण वस्तुस्थिति लक्षांत घेतली असतां तीन रुपये ही बरीच विदागी होत असावी, असे दिसते. कारण त्यावेळेस या ब्राह्मणांस खिचडी

दरबारांतूनच मिळत असे, आणि ही जी तीन रुपयांची मिळकत होत असे ती खरोखरच त्यांची शिल्कच पडत असे. आणि त्यावेळेस बरीच स्वस्ताई होती. ग्रंथांच्या किमतींविषयी माहिती आहे ती अशी—महाभारत सुमारे १५० पासून २५० रुपयांपर्यंत विकले जाई, व भगवद्गीतेची पोथी २ पासून तीन रुपयांस विकली जात असे. महाभारताचे दान म्हणजे मोठे दान समजले जात असे, व त्याबरोबर एक मोहोर तरी दक्षणा दिली पाहिजे असा रिवाज होता. संस्थानिक मंडळी पुस्तके घेतांना केवळ पुस्तकाची किंमत दिली म्हणजे झाले असे समजत नव्हती. तर आमच्या आजोबांची विदागी वैयक्तिक दृष्ट्या व कौटुंबिक दृष्ट्याहि होत असे. बायकांना जरीकांठी लुगडी मिळत, मुलांना एखादे वेळेस सल्ल्यांची जोडी मिळे, व आमच्या आजोबांस पागोटे, शालजोडी व कधी कधी हिऱ्याची आंगठी या वस्तू मिळत. व त्या वेळेस रेलवे वगैरे नसल्यामुळे इतक्या अडचणींतून ग्रंथप्रसाराचे काम—म्हणजे ग्रंथाप्रसाराचे काम—हे करीत आहेत अशी त्यांच्याविषयी पूज्य भावना संस्थानिक व इतर गिऱ्हाईक बाळगीत.

इ. स. १८९३ सालपूर्वीच गोविंद रघुनाथ केतकर यांनी सर्व हिंदुस्थानचा प्रवास केला असावा असे दिसते. तथापि १४-१९ साली ते नापत्ता झाले ते १८-१९ सालानंतर पुन्हां आपल्या गांवां प्रगट झाले. पण आमचे चुलते असे सांगतात की, तुम्ही चार-पांच वर्षे कोठे होतां हे विचारण्याची त्यांच्या बायकोची देखील प्राज्ञा झाली नाही. या प्रकारच्या गोष्टींची चवकशी करण्याचे बायकांना कांहींच कारण नाही असेच ते समजत. हे नापत्ता होण्यापूर्वी ते काशीस असल्याचे घरांत कळले होते, त्यामुळे या गृहस्थाची सर्व दरबारांत ओळख आहे, म्हणून बंड उठावणीच्या विचारासाठी यांचा नानासाहेबांनी उपयोग करून घेतला असावा, अशी चुलत्यांची कल्पना होती. इ. स. १७-१८ च्या सुमारास ते तंजावरास होते, असे व्ही. पी. महारीराव (व्ही. पी.

माधवराव यांचे थोरले बंधु) यांनी मी त्यांच्या-कडे पाहणा असतां मला सांगितलें होते. व यांनी असेहि सांगितलें होते कीं, तुम्ही तुमचे आजोबा उतरले होते त्याच घरांत उतरलां आहांत. व्ही. पी. महारीराव यांनीं हे घर मागाहून घेतलें. ते घर तंजावर इस्टेटच्या मालकीचे असतां त्या घरांतच आजोबा उतरले होते. तथापि तेवढ्या-वरून त्यांचा तंजावरांत येण्याचा हेतु बंडाची उठावणी करण्याचा होता, असें मात्र निश्चयानें सांगवत नाहीं. असो, इ. स. १८९८-९९ सालीं जेव्हां ते घरीं आले. त्यानंतर त्यांनीं शिळाप्रसवर पुस्तकें छापून घेऊन तीं विकण्याचें काम सुरू केलें. त्या वेळेचीं कांहीं छापलेलीं पुस्तकें आमच्या घरांत होतीं, व त्यावर गोविंद रघुनाथ केतकर हे नांव होते. छापखान्याचें नांव आठवत नाहीं, पण ज्ञानसागर असावें, असें वाटतें. गीतगोविंदाच्या दीडशेंच प्रती काढीत असें कळतें. यांच्या ऑफिसमध्ये कै. माधव चन्द्रोबा हे कारकून म्हणून प्रथम आले व पुढें ते कांहीं दिवसांनीं भार्गीदार झाले. कांहीं दिवसांनीं माधव चन्द्रोबांनीं च एकंदर सर्व धंदा विकत घेतला. येणेंप्रमाणें मुद्रणपूर्वप्रकाशन व मुद्रणोत्तर प्रकाशन यांच्या संधिकालांतील या धंद्यांतील एका व्यक्तीचें चरित्र देतां येईल. दुसऱ्या ठिकाणाहून मिळणाऱ्या माहितीशीं ताडून पाहण्याच्या उद्देशानें कै. माधव चन्द्रोबा यांचे चिरंजीव कै. वामन माधव डुकले प्रोप्रायटर प्रभाकर ब्रदर्स फोर्ट यांस माधव चन्द्रोबांच्या पूर्ववृत्तांत्या माहितीबद्दल विचारलें परंतु वामनरावांनीं आपणांस कांहींच माहिती नसल्याचें सांगितलें; त्यांनीं याशिवाय असें सांगितलें कीं, "आमचे वडील वारले त्यावेळेस मी दहा वर्षांचा होतो, व आमच्या वडिलांच्या हातचें एक पोस्टकार्डहि मी पाहिलें नाहीं. किंवा फोटोहि मजपाशीं नाहीं" असे.

आमच्या घरच्या ग्रंथसंग्रहाची थोडीशी हकीकत देतो— आमच्या आजोबांचा संग्रह मोठा होता आणि ते वारल्यानंतर जितकीं पुस्तकें लोकांना देतां आलीं तितकीं दिलीं. लोकांनीं रामायण व

महाभारत असलेच ग्रंथ घेतले त्यामुळें आमच्या घरीं अप्रसिद्ध कवींचेच ग्रंथ राहिले. हा ग्रंथसंग्रह आमच्या वडिलांच्या हातीं आला, व तो दहापंधरा पेटारे तरी होता. त्यांतील दोन पेटारे मी पाहिलेले आहेत. त्यांच्या आंतून बुरुडी काम असे आणि बाहेरून ते कातज्यानें मढविलेले असत. व त्यांची लांबी साधारणपणें ९ फूट, रुंदी ३ फूट व उंची अडीच फूट असे. माझ्या वडिलांनीं एके दिवशीं त्या पेटान्यांतील हस्तलिखितें काढलीं व सुमारे २ पेटारे भरून हस्तलिखितें ठेविलीं आणि उरलेल्या सर्व हस्तलिखितांस आग लावून दिली असें ऐकतो. ऐकतो म्हणण्याचें कारण ही क्रिया माझ्या जन्माच्या पूर्वीं झाली होती. त्यावेळेस त्याच्या या कृत्याबद्दल त्यांस लोकांनीं दोष दिला, तेव्हां त्यांनीं असें उत्तर दिलें कीं या सर्व पुस्तकांची हावर्डच्या इंग्रजी पहिल्या पुस्तका-इतकी देखील किंमत नाहीं. यानंतर जे दोन पेटारे मी अमेरिकेस असतां आणि आमचे बंधु अनेक ठिकाणीं नोकरीनिमित्त फिरत असतां एका खोलींत अनेक वर्षे पडले होते त्यांना पावसाळ्यांत वाळवी लागून ते पेटारे वाळवीच्या भक्ष्यस्थानीं पडले. या पेटान्यांत शिवरामस्वामींची एकादशस्कंधावरील टीका होती व शिवाय स्वामींचे दुसरे अनेक ग्रंथ होते. त्यांच्या वर्णनावर मी जो एक लेख २८ वर्षापूर्वीं (हायस्कुलांत असतांच) लिहिला त्याचा उल्लेख मागें केलाच आहे.

आमच्या वडिलांच्या वर सांगितलेल्या कृत्याबद्दल त्यांस आमच्या कुटुंबांतल्या पुष्कळ मंडळींनीं दोष दिला. तथापि पुस्तकांची काळजी घेण्याचें काम मात्र पत्करावयास कोणीच पुढें आलें नाहीं. हे पेटारे नोकरींत असतां बरोबर घेऊन हिंडणें आमच्या वडिलांस शक्य नव्हतें आणि त्यावेळेस रेलवेचाहि प्रसार चोहोंकडे झाला नव्हता. व जेथें वडील जात तेथें ते पेटारे ठेवण्यास जागा नव्हती. व ग्रंथ कोणास दिले तर ते घेण्यास तयार अशा संस्थाहि नव्हत्या व यावरून आमच्या वडिलांनीं जी ग्रंथसंग्रहास

आग लावली ती निरुपायाने लावली असावी असे मला वाटते. त्यांनी त्यावेळेस जे उद्गार काढले ते त्यांच्या मनःप्रवृत्तीचे व्यंजक होते की आपल्या करण्याचे आप्रहाने कसे तरी समर्थन करावे म्हणून होते हे समजत नाही.

प्रकरण २० वे.

उपसंहार

मराठी संतकवी हे संस्कृत कवींच्या परंपरेतील नसून निराळ्याच परंपरेतील आहेत, मराठीत जे लोक लिहित त्यांस आपले मराठीत लिहिण्याचे समर्थन करावे लागे, आणि मराठीत लेखनाचे समर्थन करण्याची परंपरा स्थापन करण्यासाठी मराठी लेखकांस जो अड्डहास करावा लागला तो या ऐतिहासिक अवलोकनांत अगोदर दिला आहे.

एक कवि दुसऱ्या मान्य कवींच्या कवित्वावर मत देत नसे; तसे करणे म्हणजे एक तऱ्हेचा उद्धटपणा करण्यासारखे आहे असे त्यांस वाटत असावे. ज्या कवींविषयी त्यांना आदर वाटत असे त्यांचे ते अनुकरण करीत, त्यांच्या प्रशस्ती लिहित किंवा त्यांच्या कवितेचे संस्कृतमध्ये भाषांतर करीत. सामान्य लोक आवडत्या कवीची कविता पाठ करीत व नकळ करून घरी नेत. या तऱ्हांनी ते अभिज्ञता व्यक्त करीत असत. उत्तरकालीन कवी पूर्व कवींची चरित्रे लिहित. ते संतकवींकडे संत या दृष्टीने पहात, व त्यांनी त्यांची चरित्रे ते संत आहेत या दृष्टीनेच लिहिली आहेत. कांहीं संतचरित्रांत प्रसंगांचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी कवींच्या काव्यांतून अवतरणे देखील घेतली आहेत. मराठी संतकवींसंबंधाने अभिज्ञता उत्तरकालीनांनी त्यांच्या ग्रंथांची संस्कृत रूपांतरे करून व्यक्त केली तर संस्कृत कवींच्या ग्रंथांची मराठीत रूपांतरे करतांना भाषांतरकारांनी जे फरक केले, त्यांवरून संस्कृत कवींच्या काव्यांतील निरनिराळ्या भागांविषयी प्रमाणयुक्त गुणग्राहकता त्यांनी व्यक्त केली. मराठी कवींनी आपल्या पूर्वगामींची चरित्रे इतकी लिहिली आहेत की ते एक तऱ्हेचे स्वतंत्र वाङ्मय बनले आहे. त्याचा

वेस्तार किती आहे तो एका प्रकरणांत दाखविताच आहे. पूर्वगामींचे चरित्र लिहिणे किंवा चरित्रसाहित्य रक्षून ठेवणे या बाबतीत मराठी वाङ्मय संस्कृत वाङ्मयापेक्षा उच्चता दाखविते. थोडक्यांत असे सांगता येईल की बहुतेक संतकवींमध्ये पूर्वगामींच्या कृतीविषयी आदर व्यक्त करण्याची पद्धति होती व ते आदर दाखविण्यासाठी व्यक्ती निवडीत देखील होते. पण पूर्वगामींच्या काव्याचे पृथक्करण करून गुणावगुणांचे परीक्षण करण्याची पद्धति नव्हती. तसे जर कोणी केले असते तर इतर संतकवींनी त्यांस नास्तिक, संतविषयी आदर नसलेला अशा तऱ्हेनेच त्यांचे वर्गीकरण खास केले असते. एवंच व्यक्तीवर केलेल्या श्रद्धेच्या मागणीमुळे परीक्षणपरता दुर्बल झाली होती.

संतकवींस आपल्या वैशिष्ट्याविषयी जाणीव होती, आणि आपण ईश्वरी कृपेमुळे प्रेरणेमुळे (व शिवराम कवि तर ईश्वराच्या बलात्कारामुळे) बोलत आहो अशी वृत्ति दाखवीत. हा प्रयत्न कांहीं अंशी आपल्यावरील परीक्षण चुकविण्यासाठी होत असावा असे पुष्कळदा वाटू लागते.

दुसऱ्याचे परीक्षण करणे उद्धटपणा होईल म्हणून त्या पापाला जरी कवी भीत होते तरी ते आत्मप्रशंसा करण्यास तितके भीत नव्हते असे दिसून येते. तथापि हे आत्मग्रंथावलोकन आत्मपरीक्षणरूपी झालेले नाही. त्यांच्यामध्ये आपल्या स्वतःच्या काव्यावर अभिप्राय व्यक्त करण्याची पद्धति होती ती सर्व प्रसंगी दिनयपूर्ण होती असे नाही. व आत्मश्लाघा करून ते थांबत असे नाही. आत्मस्तुति व परनिंदा यांचा संपर्क तुकारामासारख्यासहि झाला आहे.

मत्सर उत्पन्न झाला म्हणजे श्रद्धेचा अभाव सिद्धच झाला. व अशा प्रसंगी परीक्षणपरता वाढावी पण ती क्रिया देखील फारशी झाली नाही. मत्सराने जेव्हा तुकाराम प्रेरित होतो तेव्हा तो "लोकमान्य"ता मिळवू पहाणाऱ्या खोटे कवित्व करणाऱ्या कवीस रौरवनरकांत पाठवीत आहे. यावरून तुकारामाच्या अंगी मत्सरामुळे परीक्षक बनलेल्या व्यक्तीच्या भावना दिसत होत्या पण सुशिक्षिततेच्या अभावामुळे तो मत्सर

ज्ञांकून तत्वे पुढे साखून तत्त्वासाठी दुसऱ्याची कविता गौण ठरविणारा टीकाकार तुकाराम बनू शकला नाही. तुकाराम मत्सराने जेव्हा प्रेरित झाला तेव्हा तो सामान्य खेडवळाप्रमाणे शिब्या देणारा आणि दुर्बल विधवेसारखी बोट मोडणारा टीकाकार बनला.

परीक्षण करण्यासाठी जे मानसिक स्वातंत्र्य अवश्य लागते ते मानसिक स्वातंत्र्य संप्रदायबद्ध संतकवीनां नव्हते, आपल्या संप्रदायांतील पूर्वगामींचा स्तुति करावयाची एवढेच कर्तव्य त्यांच्या पुढे होते.

या विशिष्ट स्थितीमुळे काव्यग्रहण, भाषांतर, संपादन इत्यादि क्रिया करतांना जे परीक्षण उत्पन्न होते तेवढेच इंग्रजीपूर्वीच्या मराठी ग्रंथांत आले आहे. वैरुद्ध्याची भावना देखील खोल परीक्षण करण्याइतपत वाढली नाही. मराठी व संस्कृत ही दोन्ही महाराष्ट्राची वाङ्मये होती आणि अभिमानामुळे एका वर्गाने दुसऱ्यावर शितोडे उडविले पण काव्यपरीक्षण केले नाही. संस्कृत कवींनी प्राकृत ग्रंथकारांस माकडे म्हणावे आणि प्राकृत ग्रंथकारांनी पूर्वीच्या एका प्राकृत ग्रंथकाराने पांडित्याभिमानी संस्कृत ग्रंथकारांचे गर्वहरण देत्री चमत्काराने कसे झाले ते दाखवावे, इतपतच दोघांच्या एकमेकांच्या कृतीकडे व वृत्तीकडे अवलोकन करण्याच्या मर्यादा होत्या. मराठी गाण्यांकडे संगीतरत्नाकरकारांचे संगीत म्हणून लक्ष ओढले. पण ती परंपरा पूर्वीपासूनच होती. लौकिक संगीत आणि सामसंगीत या दोन्ही संगीतशाखा एकमेकांपासून स्वतंत्रपणे वाढत होत्या आणि संगीतरत्नाकरकाराने त्या बाबतीत पूर्वकालीन ग्रंथकारांचे अनुकरण केले.

या पुस्तकांत अप्रत्यक्षमतव्यक्तीचे व परीक्षणाचे जे प्रकार आहेत त्या प्रकारांनी मराठी वाङ्मयांत जे काव्यपरीक्षण किंवा ग्रंथपरीक्षण झाले त्यामध्ये ग्रहण, अनुकरण, व विस्तरण हे मुख्य होत. ग्रहणाच्याच पठण आणि संपादन या शाखा आहेत. पठण करतांना पाठभेद उत्पन्न होतात. हे पाठभेद पुष्कळदां सहेतुक असतात. कारण काही पाठभेद मूलग्रंथ अधिक चांगला

करण्याच्या हेतूने उत्पन्न होतात. जर आपणांस एखाद्या कथांचा अस्सल स्वहस्तलिखित ग्रंथ आणि अनेक नकला ही मिळतील तर प्रत्येक पाठभेदांतील हेतु आपणांस काढतां येईल. मूल अक्षर न समजल्यामुळे किंवा कारकुनी चुकीमुळे उत्पन्न झालेले पाठभेद निराळे आणि जो ग्रंथ एखाद्या संपादकाच्या हाती सांपडून त्याच्या दुरुस्त्यामुळे होणारे पाठभेद निराळे. आपल्याकडे ग्रंथांचे संपादन आणि संशोधन होते आणि पुष्कळदां ते अनेक हस्तलिखिते एकत्र गोळा करून होते, आणि अशा प्रसंगी संपादकांची वृत्ति संपादकांचे शिक्षण व अभिरुचि यांस अनुसरून भिन्न प्रकारची होते. कित्येक संपादक कोणता पाठभेद शुद्ध भाषेचा व रस चांगल्या तऱ्हेने दाखविणारा पाठभेद कोणता हे पहातात, तर काही ऐतिहासिक दृष्टीचे संपादक मूळ ग्रंथकाराने जे लिहिले असेल ते शोधण्याचा प्रयत्न करतात. ऐतिहासिक पाठशोधन हे नवीन आहे. संपादकांचा प्रयत्न विशेषकरून शोभनार्थ-पाठशोधनाकडेसच आहे.

मराठी कवींमध्ये पाठभेदांचे प्राचुर्य अत्यंत लोकप्रिय कवींच्या बाबतींतच दिसून येते. जी कविता अधिक लोकप्रिय, तिच्यावर संस्करण फार व्हावयाचे आणि जी कविता लोकांत फारशी प्रिय नाही ती शुद्ध स्वरूपांत सांपडावयाची. या तऱ्हेने संस्करण हे अभिरुचीचे चांगलेच दर्शक आहे. त्याचेहि विवेचन मार्ग केलेच आहे.

इंग्रजी राज्यामध्ये जे शिक्षण मिळाले त्याने संस्कृत ग्रंथांचे पुनरवलोकन निराळ्या दृष्टीने झाले आणि इंग्रजी वाङ्मयाची अभिरुचि असलेला वर्ग निर्माण झाला. त्यामुळे या वर्गामध्ये अधिक व्यापक दृष्टि उत्पन्न झाली. या वर्गाने त्यास पटले ते साहित्यशास्त्र संस्कृत व प्राश्वात्य या दोन्ही विकासांतून घेतले व जुन्या व त्याचप्रमाणे नवीन होऊं पहाणाऱ्या वाङ्मयाचे आपल्या अभिरुचीप्रमाणे परीक्षण केले आहे. त्यांच्या परीक्षणांचे अवलोकन करणे हा स्वतंत्र विषय आहे. तो प्रस्तुत पुस्तकाच्या उत्तरभागांत विवेचिला जाईल.

महाराष्ट्रीयार्थे काव्यपरीक्षण-सूची

संतकावि व ग्रंथकार

अ

अतिरात्रयाजिन्-९८. अनंत-८९. अनंत केशव-६०. अनंतदेव-१९. अनंत नारायण-६३. अनंतफंदी-१२०. अनंतमुनी-२७. अनंतस्वामी-९६. अनाजी रंगनाथ मलकरे-७३. अपय्या दीक्षित-९९. अफझल-६७. अफझलखान वध-९७. अंबाबाई-९६. अभिनवतिलक-१९. अमृतराय-८९, ९२, १०१. अम्माचार्य-९९. अयोध्यावासी-८९. अवचितसुतकाशी-९७, ९१. अहोबल-६०.

आ

आकवर्थ-९७. आकाबाई-१०४. आग्रिन दास शाहीर-९७, ६८. आजगांवकर-८६. आत्माराम-८८. आदिनाथ-१८, ८९, ९२. आनंदतनय कवि-६०, ७३, ८९, ९२, १०१. आनंदनाथ-९२. आनंदमूर्ति-९६, ८९. आनंदराय-९९. आनंदराय मंखिन-९९. आवटे-३४.

इ

इब्राहिम आशिलशहा-६६.

उ

उदय-१९. उदोतचंद-६२. उद्धव-९६, ७२, १०२. उद्धवचिद्धन-९९, ८८, ८९, ९०, ९२. उद्धवदास-९२. उद्धव मुल्हेरकर-९१. उद्धवसुत-८८, ९२. उद्धाधनाथ-८९. उद्भट-१४. उमापतिधर १३.

ए

एकनाथ-४, ९, २१, २२, २९, २९, ९९, ९७, ९८, १०८. एको-८९. एकोजी राजा-६४.

ओ

दाजी-८३, ८४.

औ

६१.

क

कबीर-८९, ९४, ९७. कमलाकर नरासिंह-६०. कर्णपार्थ-१६. कर्माबाई-८९. कल्याण-७२, ८९. कल्याण (शिष्य)-९६. कल्हण-१३. कल्हणाची राजतरंगिणी-७१. कवीश्वर-१९. कांति कवयित्री-१६. कालिदास-१२, ३८, ३९, ७८, ८९, १०८. काशीकवी-११७. काशीवासी-८९. कीर्तिवर्मा-१६. कृष्णदत्त मैथिल-९९. कृष्णदयार्णव-८९. कृष्णदास-८९. कृष्णयाज्ञवल्कि-१००. कृष्णस्वामी-१८. केतकर-१, १२४. केवळकुबाजी-८९. केरेय-१६. केशरीनाथ-८९. केशव-८९, ९२. केशवस्वामी-१४, ९६, ८९, ११८. केशवस्वामी-भागानगरकर-९६. केसरीदास कवि-६३. कोकीळ-९६. कोंडभट्ट-६०. कोट्टा पोबराय-६३. कोनेर पाठक-९७. कोयाजी-६३. कौपर-३४.

ख

खंडेराव-९२. खरे वासुदेव शास्त्री-९, १०. खाडिलकर-९. खानवलकर गंगाधर नारायण-९२.

ग

गंगाधर-९९. गंगाधरबुवा-९२. गडकरी बाळ-कृष्ण संतुराम-९. गणेश-८९. गणेश केशव-६०. गणेशनाथ-९९. गंभीरराव-६३. गयंद कवि-६३. गहिनीनाथ-१८, ८९. गंगाभट्ट-६०, १०३, १०९, १०६, १०७, १२३. गिरिधर-९२. गिरिधर रामदासी-९८, ९९. गुणधर्म-१९. गुप्तनाथ-८९. गैबीनाथ-८९. गोपाळनाथ मळगांवकर-९७. गोरक्षनाथ-१८, ८९. गोश कुंभार-२६, ३३, ८८, ८९. गोवर्धन-१३. गोवर्धनदास लक्ष्मीदास-६२. गोवर्धनाचार्य-६३. गोविंद-६९, ७२, ९२, १२४. गोविंद गोसावी-८९. गोविंद नीलकंठ-६०. गोविंद भोळा-८९. गोविंद रघुनाथ-१२४, १२६. गोसावीनंद कवि-७३.

घ

घनशाम कवि-६३.

च

चक्रदत्त-१९. चंद्रराज-१९. चंद्रात्मज-५७.
चंद्रात्मजरुद्र-७१. चांगदेव-८९, ९९, ९७.
चांदोरकर-८६. चिंचवडकर-८९. चिंतामणि
कवि-६२. चिपळुणकर विष्णुशास्त्री-७. चोखा-
मेळा-२९, ८९.

छ

छत्रसाल-६२.

ज

जगज्ज्योतिर्मल्ल-५९. जगन्नाथ कवि-६०. जग-
न्नाथराय-१, ३६, ३७. जगन्मित्र नागा-८८, ८९.
जदुराय कवि-६३. जनजस्रवंत-८८. जनार्दन-
७२, ८९, ९२. जनाबाई-२६. जनी-८९.
जयचंद-१२. जयदेव-१७, ७७, १०२, १०३.
जयदेव (गीतगोविंदकार)-१३. जयदेव (प्रसन्न
राघवकार)-१३. जयबंधु-१९. जयराम पिंड्ये
कवि-६०. जयरामसुत-८८. जयराम स्वामी-
५५, ५८, ५९, ६१, ६२, ७०. जयरामात्मज-
८९, ९२. जान्सन डॉ.-३८. जीवनंदन नाटक-
५९. जीवविबुद्ध-५९. जोशी दत्तात्रयकेशव-८२.

ट

टिळक-४३.

ठ

ठाकूर चतुरद कवि-६३. ठाकूर शिवदास
कवि-६३.

ड

डुंदरी कवि-६३.

त

तानाजी-५७. तार्किकसिंह-५९. तुकाब्रह्मा-
नंद-५७, ७१. तुकाराम-१९, ३८, ४१, ४२,
४३, ४४, ४५, ५३, ५५, ५७, ६८, ६९,
८८, ८९, ९२, ९६, ९७, १०१, १०२,
१०३, १०५, ११५, १२२, १२७. तुकाराम
तात्या-८८. तुकासुंदरदास-५७. तुकोबा-७०.
तूळशीदास-८९, ९७. तूळशीदास शाहीर-५७.

त्रिनयन वाणी-८९. त्रिंबक गगनी-७२. त्र्यंबक-
५५. त्र्यंबक गोसावी-७२. त्र्यंबकसुत-५५.

द

दंडी-१६. दत्ताजीपंत वांकेनवीस-७३ दांजी-
स्वामी-६५. दांडेकर प्रो.-१८, ४३, ४४. दामा-
जीपंत-८९, ९२. दामोदर देव-८९. दामोदर
मित्र-६०. दास-१०५. दासबाबा-९२. दासो-
दिगंबर-९०. दासोपंत-२०, २१, २२, २३, २४
८९, ९७. दिगंबर-९१, ९२. दिनकर गोसावी-
५७. दिनकर नरसिंह-६०. दिवेकर-६२. दुर्ग ठाकूर
कवि-६३. दुर्गसिंह-१६. दुर्विनीत १५. देव-४५,
८८. देव कवि-१६. देव काशीकर कवि-१६.
देवदास-५६, ७२. देवनाथ-६. देवल-११८.
द्वारकादास कवि-६३. द्वारकावासी-८९. द्वैपा-
यन-१०६.

ध

धनंजय-१४. धना जाट-८९. धुंडिसुत-
कुमार-९२. धोई-१३. धोंगडा-५५.

न

नयसेन-१६. नरसिंह मेहेता-८९, ९७,
१०२. नरहरि-२४, ५५. नरहरि धुंडिराज माल्ल
९०. नरहरिसुत-९२. नागचंद्र-१५. नागनाथ-
८८. नागवर्म दुसरा-१६. नागार्जुन-१५. नागेश-
५६. नाथदास उर्फ हरिदास-५७. नानक-८९.
नाभा-९०. नामदेव-१८, १९, २५, २६, २७,
२८, ३१, ३८, ३९, ४०, ८७, ८८, ८९,
९२, ९५, ९७, १०१, १०२, १०८. नामा-
पाठक-९२. नायकीण-६३. नारायण कवि-९२.
नारायणबाबा शिवदिन-८९. नारायणबुवा चक्र-
पाणी-७२. नारायण भट्ट गुरुकवि-६३. निजाम-
शहा-६६. निपटनिरंजन-८९. निंबराज-५५.
निरंजन-५६, ७४, ९२. निरंजन (समर्थ
शिष्य)-५६. निरंजन (शिवराम शिष्य)-५६.
निरंजनमाधव-९२, ९७. निवृत्तिनाथ-१८,
२५, २६, ८९, ९८. नित्यानंद देवदत्त-६०
नीलकंठ कवि-६२. नीलकंठ दीक्षित-
निळोबा-३४, ३५, ५७, ७२, ९४. नृ-
६०. नृपतुंग-१५, १६.

प

पटवर्धन-७४. पंडित-१०६. पणाभी विश्व-
नाथ-९९. पंप-१९. परमानंद-९८, ६२, ६९.
परमानंद नेवासेकर-६०. परशुराम-७४, ९२. परसा
भागवत-२६, ८९. पांगारकर-३७, ७७, ७९
८६ ८७. पांडोबा-९२. पांडोबा आप्पा-८९.
पालिकुरकेसोम-१६. पीपाजी-८९. पुरंदर-
८९. पेरि आप्पा-९९. पेशवे-११२. प्रल्हाद
बडवे-२६, २७, ८९. पोन्न-१९. प्रतापमल्ल-
९९. पद्मरस-१६. प्राणनाथ-८९. प्रियादास-
९०. प्रेमाबाई-९६, ११७.

फ

फ्रान्सिवास द गमारिस-९७, ९८.

ब

बयाबाई रामदासी-९६. बर्गी कवि-६३. बल-
देव नारायण कवि-६३. बलभद्र कवि-६३. बस्व-
लिंग-९१. बहिणाबाई-४३, ४४, ९६, ९२,
१०४, १०९. बहिरंभट-८८. बहिरा जातवद-९२.
बहिरापिसा-८९. बळी-३७. बाक्रे नारायण महा-
देव-७४. बाजी प्रभु-६७. बाजी फसलकर-९७.
बाणभट्ट-१६. बाबूराय सदाशिव-८९. बाबुसुत-
९२. बालकराम-९६, ७२, ९२. बाळ-९२. बाळ-
कृष्ण बाबा-८९. बिल्हण-१२, १३, १४, ३६,
६१. बिहारी-८९. बोधला-९९, ९७, ८८, ८९.
बोपदेव-७, १४, १९, १६, १७. ब्रह्मांगिरी-९२.
ब्रह्माशिव-१६. ब्राह्मण-१०६, १०७.

भ

भक्तमालाकार-८९. भक्तविजयकार-८९.
भट्टोजी दीक्षित-६०. भर्तृहरि-९७. भवभूति-
९, ६, ७, १६, ७९, १०८. भानुदास-८९,
९९, १०२. भावे-६८, ७७, ८६. भास्करा-
चार्य-१९, १६, १७. भिंगारकर-७. भिडे बाळ-
कृष्ण अनंत-८२. भीमकवि-९६. भीमस्वामी-
९०, ९३. भूषण-कवि-६१, ६२. भोज-१३.
भोसले-६२.

म

म-१७. मतिराम-६२. मत्स्येंद्रनाथ १८, १२.
मे-९३. मनसुखदास-८९. मन्मथ शिवलिंग

९३. मम्मट-१४. मालिकअंबर-६६. मलुकदास-
८९. मलयपुत्र बिल्हण-६०. मल्लारिदिवाकर-६०.
मसूद-६७. महादेव-९८. महादेव परशुराम-१९.
महादेवात्मज कृष्ण ६०. महानुभाव-११२. महि-
पति-३३, ९४, ८७, ९०, ९३, ९६, ९७, १०१,
१०२, १०३, १०४, १०९, १०६ १०७,
११७, १२३. महेश्वर-१४. माणिकप्रभू-११७.
माधव-९३. माधव कवि-७३. माधव गोविंद-६०.
माधवदास-८९, ९७. मानफुरी ८९. मार्तंडबुवा-
९०. मालो-८९, ९१, ९३. मालोजी-६२, ६६.
मालोनाथ-९४. मालोपंत-८९. मित्र काशीनाथ
रघुनाथ-९. मिनवेल दि आल्मेडा-९८. मिष्टन-
३८. मीराबाई-८९. मुकुंद ९३. मुकुंदराज-२०, २१,
२९, ८९. मुक्ताबाई-२९, ९९, ८९, ९८. मुक्तेश्वर
९, २३, २४, ४०, ९४, ६८, ७३, ७७, ८९,
९३, ९९, ११३. मुचकुंद-९६. मुंज-१३. मुद्रल-
८९, ९३. मुनीश्वर रंगनाथ-६०. मुरारी कवि-
२४. मृग्युंजय-८८, ९३. मेरु-६९, ९१, ९३.
मैथिल कृष्णदत्त-६९. मोदलराय-६३. मोरया
गोसावी-९९. मोरिना भाट-६३. मोरोपंत-
४, ३७, ३९, ९४, ७७, ७८, ७९ ८०, ८१
ते ८६, ८९, ९३, ९९, ९७, ते ९९, १०१, १२३.

य

यमाजी शाहीर-९७. यादवप्रकाश-१.

र

रंगनाथ-८८, ८९, ९३. रंगनाथ नरसिंह-
६०. रंगनाथ बल्लाळ-६०. रंगनाथ स्वामी-९९,
७०. रंगानुजात्मज-९१. रघुनंदनकवि-६३.
रघुनंदन रामानुज-६३. रघुनाथ-१८, ९८,
९३. रघुनाथकवि-७३. रघुनाथ पंडित-६०.
रघुनाथ व्यास-६३. रत्नवंठ शंकर-६०. रत्न-
कला-९९, ६८, ७१. रत्नाकर-९३. रत्न-१९.
रमावल्लभदास-९९, ९३. राका कुंभार-८८.
राघव-४०, ९६, ९३. राघवदास-९३. राघव-
स्वामी-६६. राघवांक-१६. राजचूडामणी
दीक्षित-६९. राजवाडे वि. का.-१०, १७,
४९, ६२, १२१. राजशेखर-१३, १६. राजांक.
रुय्यक-१४. राजादित्य-१६. राजाराम-९३.
राजाराम भासादी-९०. रानडे-२४, ३७.

राम-३८. रामकवि-५६. रामचंद्र-७२.
रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर-७८. रामचंद्र
सुमुनुवंशमणी-५९. रामदास-९, ११, २३,
२७, ३५, ४०, ४४-४६, ४९, ५३, ५५-
५७, ६०, ६८-७०, ७२, ८९, ९४, ९६-
९८, १०३-१०७, ११८, १२२. रामदासी-
५७, रामप्रसाद-८९. रामभट्ट-६९. रामभट्ट
अनंत-६०. रामभद्र दीक्षित-५९. रामानंद-१९,
८९. रामानुज-१४, ५९. रुस्तुमजमाल-६७.
रोहिदास-८९.

ल

लछिराम-६३. लक्षुमीनाथ-८९. लक्ष्मण-
बाबा-९३. लक्ष्मणसेन-१३. लक्ष्मी-३६.
लक्ष्मीनारायण-५७. लाखाभक्त-८९. लालमणी-
६३. लोलिवराज-५५, ५९, ६८, ७१, १२०.

व

वंगसेन-१५. वरदकवि-५९. वरुण-६७.
वसिष्ठ-४०. वांगभट-१४. वाहनपंडित स्वामी-
४, ९, २९, ४०, ४१, ५३, ५४, ५६, ६०,
६९, ७०, ८९, ९३, ९७, १०१, १०४, ११४.
वामन माधव डुकले-१२६. वाल्मिका-७९,
१०७. विक्रमशंहा-६५. विजयचंद्र-१३. विठोबा-
दादा-८९. विठ्ठल-५४, ५६, १०१. विठ्ठल
केरीकर-९३. विठ्ठलदास-५५. विठ्ठल बीडकर-
९३. विमल-१५. विश्वनाथ-३५. विश्वनाथ
दिवाकर-६०. विश्वनाथ भट्ट-५९. विश्वंभर
भाट-६३. विष्णु दिवाकर-७०. विष्णुशास्त्री
चिपळूणकर-३७, ४३, १०८. विसोबा खेचर-
१९, ८९, ९१, ९८. वृत्तविलास-१६. वेणा-
बाई वेणीस्वामी-५५, ९३, १०३, १०४. व्यंकट
कृष्ण दीक्षित-५८. व्यंकटेशसुत-९३. व्यंकोजी
राजा-६३, ६४, ६९. व्यास-८१, १०४.

श

शंकर गोसावी ७२. शंकरदास ९३. शंकर-
राजीबाबा ८९. शहाजी ५९; ६२, ६६. शामजी
९३. शामाराय ५५, ६१, शार्ङ्गदेव १७.
शास्ताखान-६७. शाळिग्राम-६७. शिंदी
जोहार-६७. शिवकल्याण-५५, ६०, ६९.
शिवदास कुडेश-५५. शिवदिन केसरी-८९,
९४, ९६, ११७. शिवभारतकार-१११. शिव-
राम-५५, ७३, ८८, ८९, ९३. शिवरामकवि-

१२७. शिवरामधुवा-९३. शिवरामस्वामी-
५६, ६०, ६९. शिवसुतप्रभु-९३. शिवाजी-
८, ४५, ५७, ६१, ६४, ६५, ६९, १०५,
१०६, १०७, १११, ११२. शुक्र-४०.
शुकाचार्य-३७. शुकेश्वरनाथ-५९. शुक्र-६७.
शुभानंद-७७. शेखमहंमद-५५. शेष चिंता-
मणी-५८. शेषव्यास-६३. श्यामकवि-६३.
श्रीधर-८९, ९१, ९३, ११३. श्रीनाथ-९७.
श्रीपति-१५, १७, ११०, श्रीरंग-९३. श्रीवि-
जय-१५. श्रीशंकराचार्य-५५. श्रीहर्ष-१३.
श्रुतदेव-८९.

स

सखुबाई-९५. सच्चिदानंद-९३. संतदास-
९१. संतदेव-९३. संताजी-५५. सत्यामलनाथ-
९३. सदानंद-९१, ९३. सदाशिव-७२;
संभाजी-८, ६३, ७३, ११२. संभुस्वामी-७२.
समर्थ-(रामदास)-१०६, १०७. समर्थमेरु-
५८. सरस्वती-९३. सरस्वतिनिवास-५९. सह-
जानंद-५९. सहदेव भाडळी-१२०. सामराज-
दीक्षित-५९. सालोमालो-४३. सावतामाळी-
२६, ८९. सिद्धचैतन्य-८८. सिद्धि नरसिंह-
५९. सीता-३८. सीताराग-५६. सुखटणकर
डॉ. १०८. सुखलाल कवि-६३. सुदामदेव-
८९. सुबुद्धिराव-६३. सुभट-१४. सुरदास
केशव-८९. सेना न्हावी-२६, ५५, ८९. सोपान
देव-२५, ८९, ९८. सोमदेव-१३. सोमशहा-
६५. सोळकी-५७. स्काटवेरिंग-७३.

ह

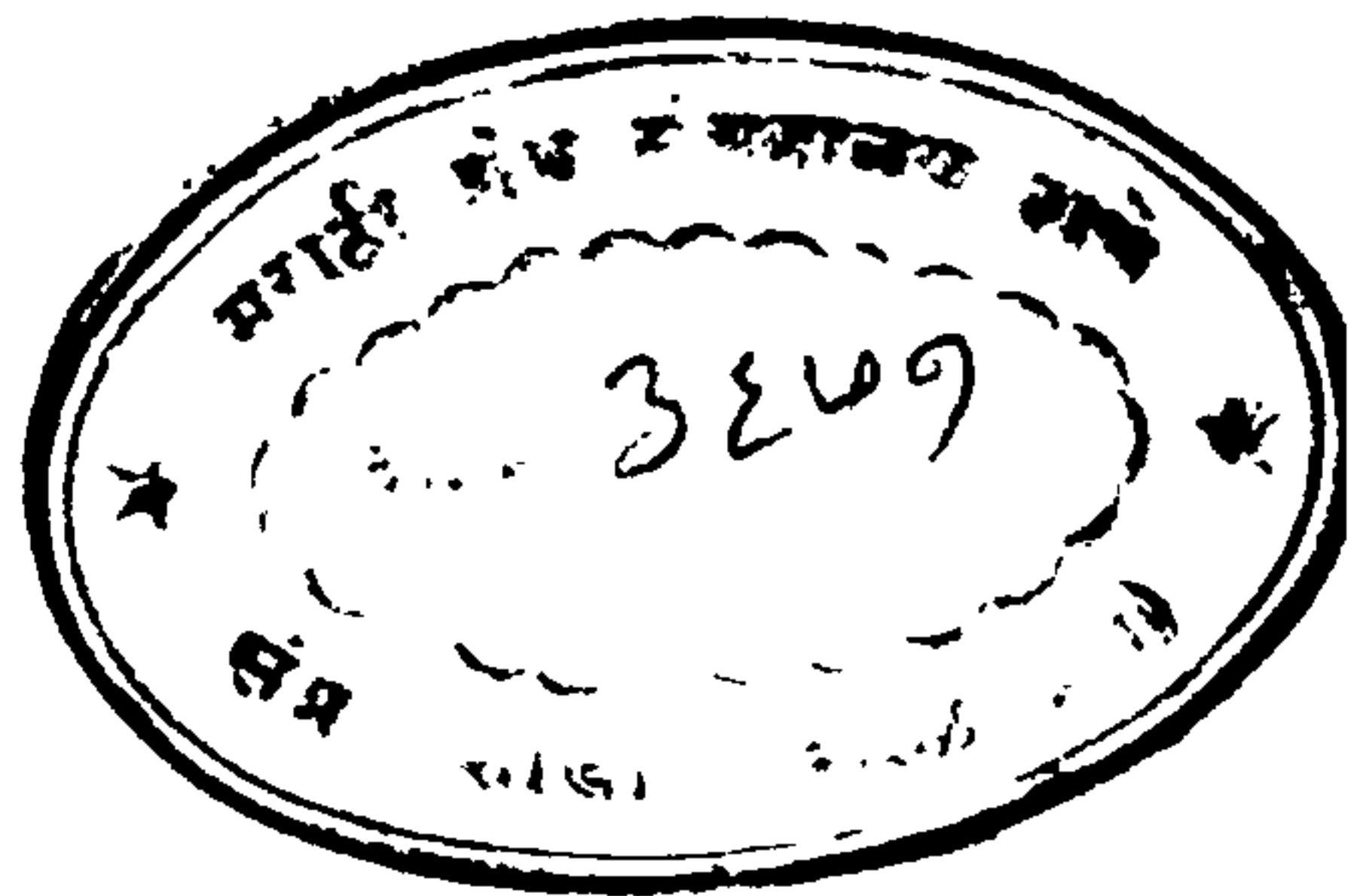
हणमंते-६१. हनुमंतरवामी-९३. हनुमान-
७२. हरि कवि-११७. हरिदास-५७, ७१. हरि-
नाथ-१८, ८९. हरि नारायण-८९. हरिस्वामी-
७२. हरिहर-१६. हाल-८. हेगराज-८८.
हेमचंद्र-१४. हेमाद्रि-७, १५, १६, १७, ४५,
१२३.

क्ष

क्षत्रिय-१०५, १०६. क्षेमंद्र-१३, १४, ६०.

ज्ञ

ज्ञाननाथ-८९. ज्ञानेश्वर (ज्ञानदेव
१८ ते २१, २५, ३६, ४०, ४४, ७३
९७, ९८, १०२, ११७, १२३. ज्ञ
७४. ज्ञानेश्वर संप्रदाय-१०१.

REFBK-0003671